

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1975**

A TARTALOMBÓL

Boronkai Iván: Vitéz János retorikai iskolázottsága

Hopp Lajos: Lengyel—magyar hagyományok a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmában

H. Lukács Borbála: A vallás a dekabrista irodalomban és a korai magyar romantikában

Agárdi Péter: Metszet a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás történetéből

✱

Kelemen Péter: A csoda mélységei és határai

Szemle

Köpeczi Béla: Eszme, történelem, irodalom (*Vajda György Mihály*)

Csapodi, Csaba: The Corvinian Library (*Kurcz Ágnes*)

Martinkó András: Költő, mű és környezet (*Wéber Antal*)

Emlékezések Ady Endréről (*Péter László*)

Rába György: Szabó Lőrinc (*Németh G. Béla*)

B. Nagy László: A látvány logikája (*Lakatos András*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1975. LXXIX. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

<i>Boronkai Iván</i> : Vitéz János retorikai iskolázottsága	129
<i>Hopp Lajos</i> : Lengyel—magyar hagyományok a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmában	145
<i>H. Lukács Borbála</i> : A vallás a dekabrista irodalomban és a korai magyar romantikában	158
<i>Agárdi Péter</i> : Metszet a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás történetéből	170

Kisebb közlemények

Blazovich László: Ransanus és a „legrégibb István-legenda”. 186 — *Kilián István*: Iskoladráma Nagy Péter orosz cárról 1698-ból. 188 — *Vörös Imre*: Teleki József vitairatának forrásaihoz. 192 — *Pásztor Emil*: Adatok Kazinczy Ferencné Török Zsófia haláláról. 193 — *Süttő József*: Katona József írta-e „A' Honnyi Mivészesség és Mivészek eránt” című közleményt? 195 — *Bényei Miklós*: Adalék Pruzsinszky József életéhez. 196 — *De Bartolomeis, Mario*: Leopardi- emlékek Tóth Árpád versében? 197

Műelemzés

<i>Kelemen Péter</i> : A csoda mélységei és határai	200
---	-----

Adattár

<i>Varga Imre</i> : Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV—XVI. századfordulón	211
<i>Kathona Géza</i> : Zrínyi Miklós halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek	218
<i>V. Busa Margit</i> : Kazinczy Ferenc ismeretlen levele Dessewffy Józsefhez	225
<i>Rigó László</i> : Arany János két levele Emich Gusztávhoz	228

Szemle

<i>Köpeczi Béla</i> : Eszme, történelem, irodalom (<i>Vajda György Mihály</i>)	230
<i>Csapodi, Csaba</i> : The Corvinian Library (<i>Kurcz Ágnes</i>)	231
<i>Martinkó András</i> : Költő, mű és környezet (<i>Weber Antal</i>)	233
<i>Emlékezések Ady Endréről</i> (<i>Péter László</i>)	235
<i>Rába György</i> : Szabó Lőrinc (<i>Németh G. Béla</i>)	239
<i>B. Nagy László</i> : A látvány logikája (<i>Lakatos András</i>)	241

*

<i>Lakatos Éva</i> : Irodalmi folyóiratok E—F. — <i>Homann, Holger</i> : Studien zur Emblematik des 16. Jahrhunderts (Sebastian Brant, Andrea Alciati, Johannes Sambucus, Matthias Holtzwardt, Nicolaus Taurellus). — <i>Spira György</i> : A negyvennyolcas nemzedék nyomában. — <i>Rebell oder Revolutionär?</i> Sándor Petőfi 1823—1973. — <i>Jakov Ignjatović</i> : Szerb rapszódia. — <i>Lengyel Dénes</i> : Benedek Elek. — <i>Pap Károly</i> színművei. — <i>Jancsó Béla</i> : Irodalom és közélet. (<i>Vargha Kálmán, Klaniczay Tibor, Kovács Magda, Kajtar Mária, Sziklay László, Sipos Lajos, Petrányi Ilona, Kőszeghy Péter</i>)	245
---	-----

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménési út 11—13.

VITÉZ JÁNOS RETORIKAI ISKOLÁZOTTSÁGA

1. „Aki Vitéz János humanista egyéniségének kialakulását meg tudja magyarázni, az egyúttal megtalálta a kulcsot a magyar Quattrocento titkához is” — írja Huszti József húsz évvel ezelőtt megjelent posztumusz munkájában.¹ Az a szellemes kísérlete azonban, amelynek során megpróbálta ezt a kulcsot megtalálni, úgy érezzük, jó részében hipotézis maradt. Nem mintha az általa bemutatott tények — Vergerio magyarországi életszakasza, munkássága, Vitézhez fűződő barátsága és reá gyakorolt hatása — nem lennének igazolhatók. Csakhogy okkal megkérdőjelezhetjük Husztinak ezekből levont következtetését, ti. azt, hogy mindez megmagyarázná Vitéz humanista egyéniségének kialakulását, és azzal együtt a magyarországi humanista művelődésnek a megindulását. Bármilyen hosszan tartó, bármennyire bensőséges volt ugyanis kettejük kapcsolata, egy további — és e kapcsolattól minden bizonnyal független — tényt semmiképp sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Azt nevezetesen, hogy Vitéznek általunk ismert művei a maguk nemében olyan formai tökéletességet mutatnak föl, olyan fokú ambíciót és tudatosságot árulnak el, amilyen csakis egy korán, még az ifjúkorban elkezdődött, módszeres és tartós *iskolázás* eredményeként alakulhatott ki benne és fejlődhetett szinte virtuóz képességgé. Volt légyen bármilyen zseniális ember, a viszonylag későn kialakult ismeretségi, amely utóbb barátsággá mélyült el, nem lett volna képes kialakítani benne ilyen fegyelmzett és rendszerezett írói-retorikai vénát!

El kell ismernünk, hogy adatokkal nem igazolhatók Vitéz itáliai tanulmányai. Ez a hiány azonban még nem kényszeríti ránk azt a föltételezést — még kevésbé azt az állítást —, hogy Vitéz soha nem is járt és nem tanult Itália valamelyik egyetemén. Levelei és szónoklatai — a már említett formai tökéletességükön kívül — a klasszikus latin irodalommal való „eljegyzettségéről” tanúskodnak abban a vonatkozásban is, hogy hol a legszigorúbb pontossággal, hol pedig játszi szabadsággal — olykor szabadossággal — idézgeti kedves és meghitt auktorait, még olyan szituációban is, amikor pedig valószínűleg pusztán memóriájára kellett hagyatkoznia.² Ilyen alapos olvasottságra és biztos, jól emlékezetbe véselt ismeretekre szert tennie megint csak az iskolai évek — nagyon valószínűen az itáliai képzés éveit — lehetnek alkalmasak. Nehéz is lenne elképzelnünk azt, hogy komoly iskolázottság hiányában vették volna be a fiatal Vitézt Zsigmond kancelláriájába, és hogy csak itt, utólag, önképzés és baráti befolyások révén alakult volna ki benne az a jól rendezett és tökéletesen orientálódó művelt egyéniség, amellyel méltán kiérdemelte „a magyar humanizmus atyja” megtisztelő címet.

Még egy másik szempont is figyelembe vehető lenne retorikai műveltségének és képességének kialakulásában. Vitéz, tudjuk, a kor tipikus értelmiségi pályáját futotta meg, korán belépett

¹ HUSZTI József: Pier Paolo Vergerio s a magyar humanizmus kezdete. Filológiai Közöny 1 1955. 521.

² A XXXIV. számú levélre gondolunk, I. G. SCHWANDTNER: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini, II. Bécs 1746. 50–52. L. BORONKAI Iván: Vitéz János és az ókori klasszikusok. A Janus Pannonius. (Tanulmányok) c. kötetben. Megjelenés előtt.

az egyházi rendbe, fokozatosan eljutva a legmagasabb méltóságig. Így azután gondolhatnánk arra, hogy mint pap szerzett alapos gyakorlatot a prédikálásban. Adataink persze erre vonatkozólag sincsenek, de a föltételezés nem abszurd.

Csak hogy az egyházi szónoklat retorikája — és nyelve — nyilvánvalóan egészen más, mint amit a diplomáciai élet megkívánt. Azzal a fegyvertárral, amivel egy jól prédikáló pap rendelkezett, aligha lehetett sokra menni a nemzetközi levelezésben vagy a politikai tanácskozások emelvényein. Másfelől azt is meg kell gondolnunk, hogy Vitéz életútja oly korán tért rá a magasabb politikai pályára, és ezen olyan tartósan és intenzíven kellett tevékenykednie, hogy nem tudjuk elképzelni, mikor folytathatott igazi lelkipásztori munkát. Úgy tűnik föl tehát, hogy ezt a szempontot sem érvényesíthetjük, hanem ki kell tartanunk a mellett a föltételezésünk mellett, hogy Vitéz rendszeres kiképzésben részesült, valószínűleg olasz földön. Külső adatok híján irodalmi hagyatékának mélyebb elemzése szolgáltatná erre nézve igazolást.

2. Vitéz János irodalmi hagyatéka — legalábbis a közhiedelem szerint — megbízható kiadásokban már régóta közé van téve. Leveleskönyvének szövegét több mint kétszáz esztendeje publikálta Schwandtner, aki — mint Bél Mátyás az előszavában elmondja — semmit sem hagyott el a Bécsben őrzött kódex szövegéből, amelyik minden valószínűség szerint azonos azzal a példánnyal, mely Vitéz papja és barátja, Ivanich Pál felügyeletével készült el Nagyváradon egy másik barát, Pál főesperes részére.³ Éppen ez az eredetisége adja meg a kódex filológiai becst: nyilvánvalóan a humanista püspök szeme előtt készült, Ivanics jegyzetei — ezt tőle magától tudjuk — részint a váradi könyvtár könyveiben való utánanézés, részint a püspökkel történt konzultációk eredményeként kerültek rá a kézirat margóira.

Kereken száz esztendeje ismerjük négy beszédét is a múlt század jeles történetírójának, Fraknói Vilmosnak a publikációjából.⁴ Néhány esztendeje magunk is közzöltünk három Vitéz-oratiót, amelyeknek meglétére és lelőhelyére éppen Fraknói egyik munkája hívta föl figyelmünket.⁵

Mindezek alapján azt váránk, hogy a Vitéz műveltségének forrásaival, stílusának sajátosságaival, iskolázottságának körülményeivel foglalkozó kutatás már kibányásztta mindazt, amit a művek vallatásával kiaknázható. Ebben az elvárásunkban csalatkoznunk kell. Vitéz monográfusa, Fraknói, történész volt; és ha tett is egy-két megjegyzést Vitéz stílusára vonatkozólag, az a dolog természeténél fogva csak az általánosságban mozoghatott.⁶ Még az irodalmi és esztétikai jelenségek iránt oly nagy fogékonyságú Kardos Tibor sem hatolt le Vitéz írásainak a mélyére, és nem fedezte föl azt a szoros kapcsolatot, amely őt olvasmányai — és elsősorban iskolai tanulmányai — révén az antik retorikához fűzte. Mégpedig annak elméletéhez éppen úgy, mint gyakorlatához, illetőleg mintáihoz: az auktorokhoz.⁷ Bízást elmondhatjuk tehát, hogy ezen a téren van még sok tennivaló.

³ SCHWANDTNER i. m. VII. Ivanich szavait l. alább.

⁴ FRAKNÓI, Guilelmus: Joannis Vitéz de Zredna episcopi ... orationes in causa expeditionis contra Turcas habitae. Bp. 1878.

⁵ BORONKAI Iván: Vitéz János első követi beszédei. ItK 1972. 212—226. (Reneszánsz Füzetek 14)

⁶ FRAKNÓI Vilmos: Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp. 1879. 14. Uő.: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440—1526). Bp. 1896. 143. (A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI Sándor. IV.)

⁷ KARDOS Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 106—122, különösen 107 (amelynek alapján arra gondolhatnánk, hogy Vitéz különös előszeretettel hivatkozott a Bibliára meg Hieronymusra, holott ennek az ellenkezőjét mernénk állítani), továbbá 115—116. — Bél Mátyás értékelése: „satis adparet non tam eum sive Ciceronis Pliniive in conscribendis epistolis imitatore, quam aemulum Q. Aurelii Symmachi iuxta et Caii Solli Apollinaris Sidonii fuisse; quorum quidem illum adsecutus non est, istum vero etiam supergressus” (SCHWANDTNER i. m. IV) — nem látszik kellőképp megalapozottnak, bár a kérdés ilyen értelmű vizsgálata még várat magára.

Mielőtt azonban megkíséreljük, hogy egy-két szerény kezdeményező lépést tegyünk Vitéz szövegeinek mint retorikai alkotásoknak jobb megértése felé, egy rövid kitérőre kényszerülünk. Utaltunk már arra, hogy a műnek kiadását ez idáig teljes hittel ajándékozta meg a kutatás. Az a gyanú — tudomásunk szerint — nem merült föl senkiben, hogy Schwandtner szövege számos helyen eltérhet az alapjául szolgáló kódexétől, vagy hogy Ivanich jegyzeteit hiányosan közölhette, kifejezett állítása ellenére. Ugyanilyen jóhiszeműség járt ki Fraknói kiadásának (kiadásainak),⁸ és a szöveg összes értelmetlenségét, nyilvánvaló hibáját a kiadóval együtt a kézirat romlásainak tulajdonították.⁹

Nem feladatunk, és nincs is most elegendő tér arra, hogy részletes kritikát gyakoroljunk az említett — mértékadónak tartott — kiadások szövegét illetően. Mindössze egy-két számszerű adatot kívánunk közölni, s ez mindenestre ahhoz máris elegendő lesz, hogy kellő szkepszist ébresszen az említett kiadásokkal szemben, és hogy igazolja azt a fáradozásunkat, amelyet egy teljesebb és megbízhatóbb szöveg konstituálása érdekében kifejtünk — és amelynek mintegy mellékterméke ez a dolgozatunk.

A Schwandtner-kiadásra példaként említjük meg, hogy a Vitéz-leveleskönyv első hat lapján összesen 17 szövegeltérést találunk a kézirathoz képest. Ezek közül három szókihagyás, a többi pedig többé vagy kevésbé értelemrontó, nemegyszer a jelentést teljesen eltorzító félreolvasás. Ami még érdekes: nincs egyetlen olyan eltérés sem, amelyik sajtóhibának lenne minősíthető: önmagában mindegyik értelmes szóalak, csak az összefüggésbe illik bele nehezen, ezzel is hívja föl magára a figyelmet. — A másik megfigyelésünk Ivanichnak már említett jegyzeteire, illetőleg ezek teljességére vonatkozik. Itt elég lesz két fontos levélre hivatkoznunk, a XXXV. számúra (az 52–54. lapokon a *Satis superque* kezdetűre) és az LVIII. számúra (a 77–79. lapokon, kezdete: *Impendet cura*): az elsőhöz Ivanich 23 jegyzetet csatolt, a másodikhoz 39-et, a kiadásban az elsőhöz egyetlen megjegyzés sem került, a másodikhoz pedig mindössze három. Megengedjük, hogy a felpanaszolt hiányok nem csorbitják — vagy legalábbis nem számottevően — a levelek történeti forrásértékét. Mégis úgy véljük — és e nézetünket az eredetiben olvasható marginálisok megerősítették —, hogy lényegesen gazdagabb képet nyerünk Vitéz alkotó tevékenységéről, körének filológizálgató kedvéről, nyelvi és irodalmi érdeklődéséről akkor, ha ezeket a szövegeket is megismerjük és számba vesszük.

Fraknói publikációjából az első darabot (a 13–22. lapokon: *Pulsatis merore publico animis*) szemeltük ki arra, hogy kéziratával, a müncheni 4016. számú kódexszel összevegyessük. (Gyakorlati okokból, mivel a későbbiek során Vitéznek erről a beszédéről kell még bővebben szólnunk.) Kereken 140 eltérést számoltunk benne össze a kódex szövegétől (ezeknek mintegy 5 százaléka szókihagyás), olyan eltéréseket, amelyek nem helyesírási jellegűek, és amelyeket nem vélhetünk sajtóhibának. Azt nem állítjuk, hogy a kézirat makulátlan; de annyi igaz, hogy a Fraknóitól megbízott másoló (vagy ő maga?) nem a kódex pontos szövegét reprodukálta a nyomda számára.

Ebből a szöveggkritikai kitérőből egy konkrét és egy általános következtetést kívánunk levonni. Az első következtetés az, hogy amikor alább szövegekre hivatkozunk, ezeket óhatatlanul a kéziratokból kell idéznünk. A második pedig így fogalmazható meg: mivel tapasztala-

⁸ L. a 4. jegyzetet, valamint FRAKNÓI Vilmos: Zrednai Vitéz János nagyváradi püspök politikai beszédei... Bp. 1878.

⁹ FRAKNÓI: Joannis Vitéz ... orationes 7/1: „Sane tum huius sermonis, tum caeterorum quoque exemplaria plurimis mendis scribarum oscitantia scatent, adeo ut nonnullis in locis genuinus dictorum sensus vix erui potest”. — Jellemző Fraknói tekintélyére, hogy még a kitűnő filológus Juhász László sem kritizálta e kiadások szövegét, és nem tűnt föl neki az sem, hogy a két kiadás szövegében inkongruenciák vannak. Csak így érthető, ahogyan a kettő viszonyát jellemzi: „Fraknói ... a magyar kiadás szedésének a felhasználásával egy latin kiadást rendezett sajtó alá” (Adalékok az 1437–1490. évekből. Bp. 1931. 6. old. jegyzet). A két szöveget összevetve azt állapíthatjuk meg ezzel szemben, hogy Fraknói revideálta az első kiadást s azt sok helyütt kijavította.

tunk szerint egyéb olyan szövegkiadások is, amelyek medievisztikánk bázisát alkotják, olykor kevés filológiai hűséggel lettek előállítva, az ezekre a szövegekre épített megállapítások valószínűsége eléggé vitatható. De ezen a ponton túllépniünk dolgozatunk keretein és szerény célkitűzésének határán, így visszatérünk eredeti témánkhoz.

3. Vitéz stílusművészetének földerítésében és megítélésében hasznos támpontot, sőt kiindulási alapot nyújthatnak kortársai: amire ők felfigyeltek, amit magasztaltak, az bizonyára az iskolai eszményeket is megközelítette, vagy éppen megtestesítette magában. Ez értékelendő Pál főesperes esetében is, akinek ismételt, sürgető kérésére szánta el magát a váradi püspök, hogy addigi leveleinek másolatait összegyűjtse és leveleskönyvvé szerkessze. Mivel a leveleskönyvnek a jelentőségére ebben a vonatkozásban az eddigi kutatás is többszörösen rámutatott, itt elegendőnek véljük, ha utalunk a reá vonatkozó fontosabb szakirodalomra.¹⁰

A leveleskönyvnek mint irodalmi, retorikai mintagyűjteménynek az értékelésekor fontos rámutatnunk Ivanich szerepére. És ez az a terület, amelyik eddig viszonylag kevés méltatásban részesült; igaz — főntebb is utaltunk már rá —, a kiadott szöveg nem is nyújt elegendő támpontot kellő méltatásához. Tudjuk, hogy ő vezette a szerkesztést, elő- és utószót írt a gyűjteményhez, továbbá kommentálta ennek egyes darabjait mind tartalmi, mind nyelvi jellegű magyarázatokkal.¹¹ Megjegyzéseinek természetéről és forrásaikról így nyilatkozik: *Ut autem ab earum (epistolarum) lectione te forte aliqua difficultas vel error non abstrahat, volui pro mea exercitatione adhuc unum laborem adhibere. Feci namque in spacio circumiacenti annotari tibi veterum autorum nomina, quorum dicta verbaque in ipsis epistolis inducuntur; nonnullorum etiam vocabulorum et etiam sententiarum aliquarum expositiones ac notas adieci, in quantum et ab ipso patre nostro interrogans, et in libris per me requirens informari potui* — azaz vagy megkérdezte Vitézt, mit hogyan kell érteni, mi mire vonatkozik, vagy maga nézett ezeknek utána a Váradon hozzáférhető kódexekben.¹²

Azok a jegyzetei, amelyek Schwandtner kiadásában olvashatók, arról tanúskodnak, hogy Ivanich elsősorban a tárgyi kommentálást érezte feladatának; nyelvi, stilisztikai vagy irodalmi forrásra történő utalás már jóval kevesebb található a glosszák között. A kézirat azonban ennek az ellenkezőjéről vall. Igaz ugyan, hogy Ivanich nem fukarodott a tárgyi magyarázatokhoz — a kézirat ezekből is többet tartalmaz, mint amennyit a kiadó publikálásra érdemesnek tartott —, de meglepően sok a nyelvi (szómagyarázó) és a stilisztikai vonatkozású megjegyzése is. Ha összeszámlálnók őket, valószínűleg az derülne ki, hogy ez utóbbiak vannak többségben.

Mi tehát az alábbiakban ez utóbbi glossza-fajtának egy csoportjával, a stilisztika és retorika területébe vágó jegyzetekkel fogunk foglalkozni.

Vitéz — akinek levelei túlnyomó részükben diplomáciai tárgyúak, s ezért mind szókincsükben, mind fölépítésükben igényesek — mindig élesen tagolja mondandóját. A jól elrendezettség követelményét már az antik retorika hangoztatta és bevált receptekkel szolgálta. Például az Ad Herennium ismeretlen szerzője éppúgy felsorolja a beszéd pars-ait (1,4), mint Cicero (De inventione 1,19–20). — Nem csodálkozhatunk azon, ha Ivanich — aki talán a maga ismereteit is fitogtatni akarta — fontosnak tartotta itt-ott jelezni: a levél szövegében téma-váltás van, új rész következik. A levelek persze önként megadták a „vázlatpontok” meg-

¹⁰ Vitéz írásainak mind ez ideig legavatottabb elemzését HORVÁTH Jánostól olvashatjuk: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1944. 69–75. L. még a 6. és 7. jegyzetben idézett irodalmat.

¹¹ HORVÁTH J. értékelése Ivanichról — „a humanista tudósság dagálya” (i. m. 71) — találó, bár talán kissé igazságtalan. Megjegyzései Vitézre nézve mindenesetre igen hasznos adatokat szolgáltatnak. Horváth tartalmi vonatkozású észrevétele már egyáltalán nem áll, mint ez dolgozatunk következő lapjain kiderül.

¹² A bécsi kódex 2° lapján (a kódexlapokat ezután fol. rövidítéssel idézzük) = SCHWANDTNER i. m. 8.

fogalmazásának a lehetőségét: egy *ceterum, verum, attamen* vagy más, hozzájuk hasonló fordulat jelezte, hogy vele új rész kezdődik. Ivanich olykor éppen csak rámutat az ilyen varratokra, máskor viszont magyarázatot is fűz hozzájuk. Lássuk a példákat az előbbi esetre.

A XXII. levél IV. Jenő pápához szól Hunyadi János kormányzó nevében (*Magna mihi opera*). Több témát érint: megköszöni a pápa jóindulatának megnyilvánulását (itt lakúna következik), panaszkodik a kereszténység belső megosztottságára, majd áttér a zágrábi és az egri püspökség betöltése körüli problémákra stb.¹³ *Ceterum*-mal kezdi a zágrábi részt (240–242) és *verum*-mal az egri (243–251).¹⁴ Ivanich mind a két szóhoz rövid jegyzetet illesztett: *secunda pars*, illetőleg *tercia pars*. Hasonló utalással látta el a XXXIV. levél (*Idoneo oratore*)¹⁵ *ceterum*-mal kezdődő szakaszát (367): *Altera pars; et primo hic narrat, secundo respondet ibi: „optassem”* — vagyis hogy a mondat első fele röviden elbeszéli a pápai irat tartalmát, a második fele már a választ tartalmazza. Ilyen jegyzet áll a LX. levél (*Pulsatas fores*)¹⁶ *ceterum*-os bekezdésénél (647) és végül a LXIV. levélnek (*Dignius nunc*)¹⁷ *pretera*-val kezdődő szakaszánál (690), mind a két helyen: *altera pars*.

Gyakoribb az az eset, hogy Ivanich kevésbé lakonikusan fogalmazza meg utalását a levelek tartalmi tagolására. Mindjárt az ún. első prológus elejének eme mondatához: *Multa vero* stb. (4) ezt a jegyzetet írta: *Hic infra inducuntur multe rationes ad confutandum hec petita*, itt kezdi el tehát Vitéz megokolni, hogy miért nem akarja teljesíteni Pál főesperes kérését. Majd alább a *Num igitur* kezdetű részzel (15) visszatér a kérdés elhárításához, mint Ivanich mondja: *Redit ad inceptam supra confutationem et confirmat eandem*.¹⁸ Vessük össze ezt a megjegyzést az Ad Herennium tanításával: „Tota spes vincendi ratioque persuadendi posita est in confirmatione et in confutatione” (1,18).

Age nunc videamus (25) — veszi Vitéz pontosabban szemügyre Pál főesperes kérését, vagy mint Ivanich ide vonatkozó jegyzete mondja: *hic iam specialius narrat, quid petitur*.¹⁹ Itt kezdődne tehát a narratio, amelynek egyik válfaját így határozza meg az említett antik tankönyv: „unum est (ti. genus narrationis), cum exponimus rem gestam et unum quidque trahimus ad utilitatem nostram vincendi causa, de quibus iudicium futurum est” (1,12). Azután hamarosan ismét a cáfolatokra kerül sor (*Que profecto*: 27), amelyekre Ivanich így utal: *incipit respondere iterum confutando*.

Amint láttuk, Vitéz lényegében két szempontot érvényesített a kérdés (látszólagos) visszatükrözésakor: az egyik a kedvezőtlen viszonyokra történt hivatkozás (4. és bővebben 15-től), a másik az, hogy írásai méltatlanok a kiadásra (27). Mindez azonban — bármennyire őszinte vallomás fejeződik is ki benne — kötelező toposz volt a prológusban is. Ciceróra hivatkozva (Orator 1,4) megváltoztatja eddigi elutasító magatartását, és kijelenti: *cedo instancie tue* (38)

¹³ Fol. 16^r–17^r = SCHWANDTNER i. m. 36–37.

¹⁴ A zárójelbe tett számok mind a szövegben, mind a jegyzetekben a készülő szövegkiadás mondatainak számozására utalnak.

¹⁵ Fol. 24^r–24^v = SCHWANDTNER i. m. 50–52.

¹⁶ Fol. 41^v–42^v = SCHWANDTNER i. m. 81–82.

¹⁷ Fol. 44^r–45^r = SCHWANDTNER i. m. 85–87. Ivanich e glosszái már nem találhatók meg a kiadásban.

¹⁸ Fol. 3^r és 3^v = SCHWANDTNER i. m. 9 és 10. *Num igitur* helyett ez utóbbiban *Num ergo* olvasható.

¹⁹ Az érdekesség kedvéért idézzük ennek a jegyzetnek azt a változatát, amelyet abban a prágai kódexben olvashatunk, amelyik a leveleskönyvön kívül egy sor Vitéz-beszédet és egyéb jelentős diplomáciai és irodalmi szövegeket is tartalmaz: *Hic iam specialius narrat, quod petitur. „Age” verbum, id est „dic, fac, incipe”, „age” adverbium hortandi secundum Papiam. Et scias, quod „agite” et „age” non discernunt numerum quoniam sunt adverbia, sed indifferenter dicitur „agite” uni et pluribus et „age” similiter (fol. 3v). Ennek a kódexnek a marginálisai csak részben egyeznek meg a bécsiével; elkészítőjéről és használójáról csak sejtéseink vannak. Vö. FRANKÓI V.: Vitéz János levelei és beszédei. Magyar Könyvszemle 1887. 59–62; BORONKAI I.: Vitéz János ismeretlen levele Carvajal bíboroshoz. Filológiai Közöny 1972. 385.*

amit Ivanich e szavakkal kísér: *Cedo id est „pareo” vel „condescendo”*. *Hic respondet iam promittendo facere, que petuntur*. Mint ahogy azonban a kérdés tartalma csak a narratio során vált világosabbá (27-től), ugyanúgy az ígéret is második fokán válik konkrétábbá — még ha az ironia és a fájdalom hangjai ködbe vonják is ennek örömet. De lehetett-e ez másként 1445 tavaszán? — Ivanich így különböztette meg a válasznak ezt a második részét (39-től): *Ceterum: respondet ad alteram partem petitionis supra in narratione contente*.

Az ún. második prólógus jegyzetei között kettő foglalkozik a confutatio-val, illetőleg a confirmatio-val, Mindkettőt ismerjük, a pontosság kedvéért mégis idézzük őket. Ahhoz a részhez, amelyikben Vitéz az ellenérveit sorolja fel (60–63), ezt írta Ivanich: *Durat etc. Hic iterum confutatur per rationes id, ubi ad scribendum inducebatur. Et prima vero est propter invidios. Secunda propter ignoranciam litterarum in patria etc. Secunda ibi: „Ceterum”*. Amikor azután visszatér ezekhez, hogy alátámassza őket (67), Ivanich ismét magyaráz: *Iam sane. Confirmacio alterius partis confutationis preactae*.²⁰

A XXII. levél *Ea enim tunc erat condicio temporis illius* kezdetű mondata (244)²¹ ezt a jegyzetet kapta Ivanichtól: *Hic incipit excusare istam contrarietatem litterarum suarum etc.* (fol. 16^v). Hasonló megjegyzés kíséri a XXV. levél két mondatát, illetve a velük kezdődő két új részt. A *Princeps ille-nél* (279)²² ez áll: *Hic iam reddit causam huius, quod dixit de absencia, excusabili videlicet* (fol. 18^v); alább (293)²³ pedig ez: *Nam de eo* (mint látjuk, igen gyakran megismétli azt a szót vagy szócsoportot, amelyikhez megjegyzését fűzi): *ponit causam, quod in priori termino nemo inibi comparuit* (fol. 19^r).

A dömösi prépostság körül támadt zavarok képezik az LVII. levél tárgyát. Rövid, két-mondatos szenvedélyes bevezető után tér rá Hunyadi nevében a tárgyra: a kormányzót is megillető főkegyúri jogon esett sérelem még szenvedélyesebb ecsetelésére (narratio: 586-tól).²⁴ Itt találjuk Ivanich jegyzetét: *De facto etc. Hic incipit narrare, sed hec narracio melius explicatur infra in epistola sequenti* (fol. 38^r). Az *Impendet cura* kezdetűre utal (LVIII.), amelyben a főrendek tesznek panaszt a pápánál az ország szabadságán esett csorba miatt. E levél narratiójának első mondata utal vissza Hunyadi levelére — *quid . . . ordinatum sit quidque . . . disponi optaverimus, superioribus . . . litteris beatitudo vestra intelligere potuit* (604)²⁵ —, majd a továbbiakban részletezi Hunyadi és a főrendek döntését a prépostság ügyében (605). Erre figyelmeztet a glosszátor is: *Et quidem. Hic narratur illa dispositio* (fol. 39^v).

A levélgyűjtemény vége felé olvassuk Vitéz „tisztos feddését” Thaddaeus pápai orvosnak címezve (LXXVI.), aki — sajnos ránk nem maradt — levelében meglehetősen kapzsiságának adta volt tanújelét. Vitéz válaszából következtetünk erre. De nemcsak erre, hanem az írás szemrehányó hangnemére (obiectio) is. És hogy ez valóban ilyen lehetett, a Vitéz választ tagoló Ivanich-jegyzetekből következtetünk rá. Ezt mondja az egyikben (ad 845): *Censetis. Hic iam incipit narrare obiecta*. A másodikban pedig (ad 861): *Dicitis preterea: secunda obiectio* (fol. 53^r v).²⁶

Van még néhány hasonló jegyzet a leveleskönyvben, de nem vesszük őket sorra. A bemutatott anyag elégséges annak az érdeklődésnek a megvilágítására, amelyet Ivanich — és talán nem egyedül ő a váradi körben — tanúsított a retorika iránt, közelebbről az írásmű tagolása, részeinek elkülönítése iránt. Annak pedig csak örülhetünk, hogy érdeklődését a leveleskönyv

²⁰ Fol. 5^v és 6^r = SCHWANDTNER i. m. 14. 2. és 5. jegyzet.

²¹ SCHWANDTNER i. m. 37.

²² SCHWANDTNER i. m. 40.

²³ SCHWANDTNER i. m. 42.

²⁴ SCHWANDTNER i. m. 75.

²⁵ SCHWANDTNER i. m. 77. — A mondat *superioribus* szavához, illetőleg a vele egy kifejezést alkotó *nostre comunitatis litteris*-hez is fűz Ivanich egy megjegyzést, amelyet a kiadó nem közölt. Ez egy elveszett levélre hívja föl a figyelmünket: *Quia superinde speciales litteras prius miserant, quarum hic tenor non habetur* (fol. 39^r).

²⁶ Vö. SCHWANDTNER i. m. 102.

kommentálásakor aktivizálta: Vitéz mesterien szerkesztett, és barátja jól tette, hogy helyenként fölhívta erre az olvasó figyelmét.

Ivanich érdeklődése, természetesen, kiterjedt a stilsztika, illetőleg retorika egyéb területeire is. Nem mulasztja el például, hogy a Miklós krakkói dékánhoz címzett szép lemondó hangú levél utolsó előtti mondatának (203)²⁷ egyik kifejezését kommentálva ne csak arra mutasson rá, hogy honnét származik az a mondás, hanem arra is, hogy az immáron szállóigévé vált: *Alea iacta est. Hoc dicunt olim fuisse dictum Cesaris dicentis: „Eatur, inquit, alea iacta est”; et nunc susceptum est quasi in proverbium* (fol. 14^r).

Ugyanígy utal arra, ha valamit nem szó szerint, hanem csak képletesen kell érteni. A második prológos végén mondja Vitéz, hogy kikkel nem óhajtja fölvenni a versenyt: *qui pro more institutionis scolastice verbis labrisque inter se velitantes arti magis quam opportunitati operam dedunt* (86).²⁸ De aki nem értené a képes beszédet, Ivanichtól megtudhatja: *Velitor -aris: „levem pugnam facere”. Unde velites dicuntur, qui precurrunt ante pugnam; sed hic ponitur a similitudine pro „certare” vel „altercare” etc.* (fol. 7^r).

Aki nem tudná, hogy a jóindulatra nem lehet úgy rátámaszkodni, mint valamiféle botra (351: *benivolenciam . . . cui presertim ita iam inniti paro, ut ea . . . me incumbere perliciet ad hec ipsa . . . consequenda*)²⁹, az megtudhatja a jegyzetből, hogy az *inniti* itt „hasonlatként” áll: *Inniti: a similitudine, sicut qui pergens innititur baculo* (fol. 23^r). — Ugyanez a figyelmeztetés olvasható ott is, ahol Vitéz a császártól elszenvedett sérelmek panaszos fölsorolására így tesz pontot: *saltem aliquando nexus ac vincula tantarum iniuriarum si non scindere, utinam dissuere paciatur!* (729)³⁰ — hogy ti. *Scindere, dissuere: intellige per similitudinem* (fol. 46^v). — *A similitudo* itt: átvitt jelentés, szókép, metafora. Így nevezi meg a második prológos egyik helyét (*me pariter eo rure alitum: 73*)³¹ Ivanich is: *Rure: per methaphoram intellige* (fol. 6^r).³² Ugyanígy értelemben használja Ivanich a *synecdoche* megnevezést is, holott ez az antik retorikák szerint a névátvitelnek egy másik módozatát jelölné meg.³³ Vitéz ama beszámolójának, amelyet a pápa kérdéseire pontokba szedve készített el a zágrábi püspökség akkori állapotáról, egyik mondata (765) összehasonlítja azt az ő fiatalkorában tapasztalt helyzettel: *si ad priorem illum . . . comparatus fuerit, videbitur profector non parum mutatus faciem*.³⁴ Ehhez az utolsó kifejezéshez írta oda Ivanich a glosszáját ekképp: *Mutatus faciem: figura sinecdoche* (fol. 49^v).

Fölhívja Ivanich a leveleskönyv használójának a figyelmét a közbevetésekre, Vitéz stílusának egyik jellegzetességére. Az első prológusban ez a mondat: *Sed prius audies, quo pacto petita tua trutinem* (23), a másodikban ez a közbevetés: *ut pace tua loquar* (53)³⁵ minősül *parenthesis*-nek. Az elsőhöz ezt a megjegyzést írta: *Sed prius. Intersectio ad modum parenthesis usque ibi: fausta autem*, vagyis a következő mondat kezdetéig (fol. 3^v),³⁶ a másodikhoz mindössze ennyit: *Parentesis* (fol. 5.).

Legközelebb a XXVIII. levél *idem arbiter, idem dux* stb. (322)³⁷ részéhez ír hasonló jegyzetet: *Idem: parentesis longa usque ibi: continuare velit* (fol. 21^r).

²⁷ SCHWANDTNER i. m. 32.

²⁸ SCHWANDTNER i. m. 16.

²⁹ SCHWANDTNER i. m. 49.

³⁰ SCHWANDTNER i. m. 90.

³¹ SCHWANDTNER i. m. 15.

³² Vö. Ad Herennium 4,45 és 4,67.

³³ L. Ad Herennium 4,44: „Intellectio est (ez a *synecdoche* latin neve), cum res tota parva de parte cognoscitur aut de toto pars.” Vö. R. VOLKMANN: Die Rhetorik der Griechen und Römer. Lipsce 1885. 421.

³⁴ SCHWANDTNER i. m. 95.

³⁵ SCHWANDTNER i. m. 11 és 13.

³⁶ Az *intersectio* esetleg elírás *insertio* helyett; ez utóbbi ui. valóban a *parenthesis*-hez hasonló retorikai alakzatot jelent. Vö. Thesaurus Linguae Latinae VII, 1 2277, 15. kk, v. ala mint 2278, 82. kk.

³⁷ SCHWANDTNER i. m. 45.

A *paragoge* alkalmazására két ízben mutat rá, mind a kétszer a második prologus szövegében. Először a *dicier* passzív infinitívussal kapcsolatban (63)³⁸ mondja: *Dicier pro „dici” per figuram paragoge* (fol. 5^v), másodsor a *videsis* imperatívuszhoz jegyzi meg: *Videsis. Tali verbo cum hac adiectione sillabe solent uti comici* (fol. 6^r).

A tömörítésnek hatásos eszköze a kihagyás, több úton is elérhető. Az egyik az, hogy a fölösleges bőbeszédűség elkerülése és a lényegre való mihamarabbi áttérés érdekében a megkezdett gondolatsort félbeszakítjuk, és belekezdünk az újba. Ilyen megoldásra utal a LXIV. levél első szakaszának a végén³⁹ Ivanich következő jegyzete: *Sed de hoc alias. Figura eclipsis* (fol. 44^r). A XLIII. levélben is az udvarias, mondhatni udvariaskodó bevezetésről akar a levélíró ráterni a politikai mondanivaló konkrétumaira. Vitéz szavaihoz — *Sed ad ea, que prefatus pater Valentinus attulit; que quidem tria fuere principalius* stb. (474)⁴⁰ — Ivanich magyarázata a következő: *Sed ad ea. Precisio est sive figura eclipsis, et debet subintelligi verbum „revertamur” vel „respondeamus”* (fol. 30^v).⁴¹

A kihagyásos tömörítés egy másik módja a *subiectio* (Ad Herennium 4,33) vagy görögös néven *anthypophora*: fölteszi az író, hogy olvasója rákérdez vagy ellenvéleményt nyilvánít, ő azonban ezt a kérdést vagy véleményt nem idézi, hanem mindjárt a maga válaszát adja elő. Ezt a meg nem fogalmazott, csak föltételezett vagy gondolatban fölmerülő kérdést nevezi Ivanich *tacita questio*-nak. Az első prologus *Nec autem* kezdetű mondatához (31)⁴² írja: *respondet tacite questioni, et hoc communiter dicitur antipophora* (fol. 3^v). A második prologus is kap hasonló glosszát a *Cum autem* szavaknál (73)⁴³: *antipofora, respondet enim tacite questioni* (fol. 6^r).

Az Ivanich-féle marginálisoknak az az utolsó csoportja, amelynek bemutatását e dolgozat keretein belül fontosnak tartjuk, megint csak a levelek fölépítésével kapcsolatos. Arra a szabályra hívják föl a leveleskönyv használójának a figyelmét, amely a levél záró részének (finis vagy conclusio) az egészet lekerekítő szerepére és az ezzel kapcsolatos gyakorlati követelményekre vonatkozik.

A XXXIII. levél befejezéséül egy zsoltárverset citál Vitéz: *in hoc cognoscam, quoniam voluisti me, si non gaudebit inimicus meus super me* (357; Psalm. 40,12 csekély eltéréssel).⁴⁴ Arra, hogy ez zsoltárvers, a kiadás jegyzete is utal. De azt, hogy ez az idézet milyen funkciót tölt be, csak Ivanich glosszájának a kéziratban olvasható teljes szövege világítja meg: *Assumit pro finali conclusionem verba ex psalmista. Unde hoc iam sepius consideravi apud oratores notabiles seu rethores, quod libenter ponunt ultima verba oracionis vel epistole de versibus Virgilii vel alterius poete, aut etiam ex notabili loco sacre scripture* (fol. 23^v). — Ezt a szabályt követte különben ő maga is, amikor előszavának berekesztéséül Sulpicius Severust idézte.⁴⁵

Az LVIII. levelet egy Sallustius-allúzióval zárja be Vitéz (626).⁴⁶ Ivanichnak ehhez fűzött megjegyzése visszaül az imént megtárgyalt zsoltáridézetre is: *Piget tedetque. Ponit in fine verba Sallustii, que scilicet in fine prohemii Belli Iugurtini dicit, sicut et superius posuerat verba psalmiste* (fol. 41^r).

Az ezt megelőző LVII. darab záró részében Vitéz — halványan — visszaül ugyanannak kezdő mondatára. Ez így hangzott: *Defungi properabam negociis validioribus, quorum vis plus*

³⁸ SCHWANDTNER i. m. 14.

³⁹ SCHWANDTNER i. m. 85 (681).

⁴⁰ SCHWANDTNER i. m. 62.

⁴¹ Vö. Ad Herennium 4,41: „Praecisio est, cum dictis quibus reliquum, quod coeptum est dici, relinquatur incoatum.”

⁴² SCHWANDTNER i. m. 11.

⁴³ SCHWANDTNER i. m. 15.

⁴⁴ SCHWANDTNER i. m. 50.

⁴⁵ SCHWANDTNER i. m. 8.

⁴⁶ SCHWANDTNER i. m. 79.

t u r b a r u m allatura timetur stb. (584); a záró mondat pedig így: *michi vero non inter postrema precipuus favor accedet, si . . . ad alias t u r b a s — uti prefatus sum — propulsandas liberius pergam* (600).⁴⁷ Ivanich a megjegyzését a kiemelt szóhoz tette: *Finis concordat cum principio, et iste modus approbatur per Tulum, circa finem orationis sue pro Marco Marcello dicentis: „Sed ut unde est orsa, in eodem terminetur oratio mea” etc.* (fol. 39^r).⁴⁸ Ez tehát — úgy látszik — a conclusio-megformálás másik lehetséges módja volt: az exordiumra történő visszautalás, megismétlése annak a szónak, szócsoporthoz, amelyik abban a legfontosabb vagy legjellegzetesebb volt. Ahogyan Ivanich az egyik legfontosabb Vitéz-levélnek, a LXIX-nek (*Usum ac iura modestie christiane: 743—757*)⁴⁹ a végén elhelyezett jegyzetében oktatásul odaírt a *iura ac ritum modestie christiane* szavakhoz a tanulságot: *Finis concordat cum exordio, et hoc est multum regulare* (fol. 48^v).

Csupán futólag tudtunk bepillantani a bécsi kódex egy marginális-csoportjába; jószerivel csak bemutathattuk azt, együvé fogva az egy tárgyra utalókat, és rámutattunk egyik forrására, az Ad Herenniumra. Zárt rendszert nem alkotnak ezek a jegyzetek; úgy tűnik föl, hogy a sokféle érdeklődést felmutató glosszátor nem akart, de talán nem is tudott volna ilyesmit létrehozni. Több szempontból mégis rendkívüli haszonnal jár a tanulmányozásuk: rávilágítanak Vitéz tudatos alkotói módszerére és ezen túl — sejtetésül — ennek iskolai gyökereire, továbbá arról tanúskodnak, hogy az olyan retorikai-stilisztikai „játék”, amelynek Ivanich is hódolt a levélgyűjtemény összeállításában, nem volt idegen a váradi udvar humanista szellemétől.

4. Amennyire kiváló arány- és stílusérzéssel alkotta meg Vitéz azokat a hivatalos iratokat és magánközleményeit, amelyeket leveleskönyve tartalmaz, ugyanolyan képzett rétornak mutatkozott követi szónokként is. Összesen tizenegy beszédéről tudunk — ezek nagyobbik része ki van adva⁵⁰ —, s bármelyiküket elővehetnők abból a célból, hogy elemzésnek vessük alá. Azonban szerencsénkre az egyik beszéddel megtették ezt már a kortársak, nekünk tehát nincs most más dolgunk, mint megismerkednünk ezzel a korabeli igényekhez és ismeretekhez szabott műelemzéssel.

Amikor a *Pulsatis merore publico animis* kezdetű oratio szövegét Fraknói publikálta, utalt arra, hogy a beszéd müncheni szövegét kísérő „marginales adnotationes pro scholae usibus analysim exhibent iuxta rhetoricas regulas institutum”.⁵¹ Ezeket a marginálisokat azonban senki még nem tette közzé, így elemzésük sem történt meg. Márpedig ugyanúgy mint Ivanich jegyzeteinek főt bemutató csoportja, ezek is hozzásegíthetnek bennünket Vitéz stílusának behatóbb tanulmányozásához és annak az ideálnak a megismeréséhez, amely — ezek szerint — ebben a beszédben testet öltött.

Szokás volt abban az időben a beszédek szövegét elmondásuk alkalmával lemásolni; ennek oka bizonyára nemcsak az esztétikai érdeklődés,⁵² hanem az a gyakorlati megfontolás is volt, hogy az elhangzó beszédet kellő figyelemmel kísérni, arra megfelelő szavakkal nyomban válaszolni csak szövegének alapos ismeretében lehetett. Ez jutott osztályrészül az említett, Bécsben

⁴⁷ SCHWANDTNER i. m. 75 és 77.

⁴⁸ Számos bizonyítékunk van arra, hogy Livius mellett Cicero volt Vitéznek nemcsak legkedvesebb olvasmánya, hanem mintaképe is. Hogy pedig a Pro M. Marcello-t mintául választotta, azt nem csupán Ivanichnak ez a megjegyzése tanúsítja, hanem Vitéznek második általunk ismert beszéde is: kezdőmondata a Cicero-beszéd első mondatának félreérthetetlen kópiája, conclusio-ja pedig mind megoldásában, mind a szavaiban annak peroratio-jára utal. L. bővebben: Vitéz János és az ókori klasszikusok c. dolgozatomat (főntebb a 2. jegyzetben).

⁴⁹ SCHWANDTNER i. m. 92—93.

⁵⁰ L. főntebb, a 3. és 4. jegyzetet, valamint ...

⁵¹ L. a 9. jegyzetet.

⁵² Tanulság os, nyilvánvalóan nem egyedülálló eset Enea Silvioé: „orationem Aeneae ab omnibus laudatammulti transcrip sere” — írja 1454-es, a frankfurti birodalmi gyűlésen elmondott beszédéről: Pii Secundi pontificis max. commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt... Frankfurt 1614. 23.

elhangzott beszédének is. Ma már három kézirati másolatát ismerjük: a Fraknótól közzétett münchenit, egy cambridge-it⁵³ és egy prágait.⁵⁴ Az első kettő tartalmazza — csekély eltérésekkel — az említett marginálisokat, mégpedig a cambridge-i helyesebben. Ti. az egyes glosszákat megközelítően a mellett a sor mellett hozza, amelyikhez tartoznak, míg a müncheni kéziratban a mechanikus másolás következtében szöveg és jegyzet meglehetősen távol kerültek egymástól.

A megjegyzések két csoportot alkotnak; az egyiket a beszéd részeit kijelölő, azokat megnevező glosszák, a másikat pedig azok, amelyek a stilisztikai colorok (figurák) feltüntetését célozzák.

Ahhoz azonban, hogy elkülöníthessük a beszéd egyes pars-ait, ismernünk kell azt a maga egészében. De megkímélendők az olvasót a szöveg végigolvasásának fáradságától, röviden összefoglaljuk a beszéd tartalmát, az egyes részek után tett zárójelben megadva a leendő kiadás számozását. Íme a beszéd foglalata és a tagoló glosszák:

A császár elhatározásának híre (*beati rumoris opinio*) — hogy védelmére készül kelni szorongatott hitünknek — örömmel tölti el a csüggedő lelkeket (228—233); ebben a szakaszban sűrűn fordul elő adnominationis játék az *augustus* szóval. A pápa ugyancsak résztvevő szívvel viseli gondját a szenvedőknek, így azután a dicső fejedelmi kettős (*gloriosum principum par*) közös terve megkettőzi a reménykedők örömet is (*bone opinionis racio*) (234—240). Szent elhatározását tette kívánja váltani a császár, ezért a szónok mi mást tehet, mint hogy tovább szítja ezt a nemes tüzet? (241—245). — A glosszátor az eddigieket tekinti a beszéd bevezetésének: *Exordium*, írja a kezdőszavak mellé (fol. 41^v), *2-a pars exordii* a *Beatissimus pontifex* kezdetű szakaszhoz (234, fol. 42^r), majd *3-a pars exordii* szókkal utal a bevezetés harmadik részére (241, fol. 42^v).

Mindezt súlyos háború (*bellum grave*) teszi időszerűvé és rendkívül fontossá: máris helyrehozhatatlan károkat okozott ez a keresztényeknek, akik — ráadásul — védekezés helyett egymást pusztítják. Konstantinápoly eleste végül megdöbbsentő, egyszersmind kijózanító hatással volt valamennyiükre (246—252). A keresztény fejedelmek — élükön a pápával — megrendülésekben méltó elhatározásra jutottak, ezért is bocsátják most a korábbi birodalmi gyűlések határozatait a császár elé (253—258). A háború csak háborúval torolható meg (*bello ad bellum citaris*), hiszen Bizánc után nem nyugszik meg a török mindaddig, amíg a nyugati császárságot is le nem igázta (259—261).

A 246—261. mondatokból álló szakasz élére ezt írta oda a glosszátor: *Narratio principalis* (fol. 43^v), de ez a narratio is három részre tagolódik: 253-nál olvassuk a *2-a pars narrationis*, 259-nél pedig a *3-a pars narrationis* (fol. 44^r) széljegyzetet.

A *exordium* és a *narratio*⁵⁵ után következő, harmadik része a beszédnek a *divisio*.⁵⁶

A császár küldöttei méltán hangoztatták az előző gyűléseken e vállalkozás jogos, hasznos és könnyű voltát (*iusticia, utilitas, facilitas*); a jelen gyűlés szónokának nincs más feladata, mint rámutatni ennek szent, alkalmas, és szükséges voltára (*pietas, oportunitas, necessitas*) (262—264). Ennek a rövid szakasznak az elejére tette a glosszátor a *Divisio principalis* jegyzetet (fol. 44^r), amely azután három további szakaszban folytatódik. Ezek során igazolja a szónok, hogy a közös hadjárat, amelynek elhatározására *rá akarja venni* a császárt (ebből is

⁵³ Elsőként JUHÁSZ L. hívta föl rá a figyelmet: Adalékok az 1437—1490. évekből. Bp. 1931. 6. — Cambridge, University Library, H. h. I. 7.

⁵⁴ Archiv Pražského Hradu, G XX.

⁵⁵ Vö. Ad Herennium 1,4: „Exordium est principium orationis, per quod animus auditoris constituitur ad audiendum.” — Uo. 1,12: „Narrationum tria sunt genera. Unum est, cum exponimus rem gestam et unum quidque trahimus ad utilitatem nostram vincendi causa, quod pertinet ad eas causas, de quibus iudicium futurum est.”

⁵⁶ Uo. 1,4: „Divisio est, per quam aperimus, quid conveniat, quid in controversia sit, et per quam exponimus, quibus de rebus simus acturi.”

kitűnik az exordium captatio benevolentiae- jellege!), miért szent (*ut et bellum ipsum et pietatem eius astruamus*: 265–299), miért alkalmas (*quod quidem quam oportune agendum se offerat*: 300–323) és miért szükséges (*quod bellum ipsum necessario videatur suscipiendum*: 324–330, 331–334).

A számok is elárulják, hogy a divisio a beszéd leghosszabb része, a tulajdonképpeni mondani-valónak, az újdonságnak a hordozója. Ennek során ui. nemcsak azt adja elő a szónok, hogy mit kíván a címzettől — valójában csak ez lenne a divisio feladata —, hanem mindjárt felsorolja és kifejti az érveit is. Ezt a kettős funkciót nevezik meg a marginálisok. 265-nél ez áll: *Prima pars divisionis cum confirmatione* (fol. 44^v), 300-nál ez: *2-a pars divisionis cum confirmatione* (fol. 47^r), míg 324-nél ez (hibásan): *3-a pars confirmationis cum divisione* (fol. 48^v). Ez a hosszú főrész tehát egyúttal a *confirmatio* is, itt van a helye a meggyőző érveknek, vagy ahogyan az Ad Herenniumban olvassuk: „*Confirmatio est nostrorum argumentorum expositio cum adseveratione*” (1,4). Ám a divisio-nak ez az utolsó, harmadik része még tovább is tagolódik (*Subdivisio 3-a partis*: marginális 324-hez), aminthogy a háború szükségességét is kiváltképp három tényező motiválja: az ellenség szándéka (*Ambicio*: marginális 325-höz), tervei (*Intentio*: 326-hoz) és hatalma (*Potencia*: 327-hez, mind a fol. 48^v-n).

Mindebből levonhatja a császár a tanulságot: a háború valóban szent, hasznos és szükséges; a következő lépés a határozatok végrehajtása kell legyen! Ehhez megvan a kellő katonai erő, ezt kívánja meg a császári méltóság (*augustus*-szójáték visszatérése: 338!) és a kereszténység becsülete is (335–341). — Ebben a szakaszban — amelynek megjelölése a marginális szerint: *Conclusio per enumerationem et implicationem* (fol. 49^v) — lezárja a szónok a divisio-t, mintegy levonja és összefoglalja a következtetéseket. Még nem a beszéd lezárása ugyan — ennyiben nem felel meg a klasszikus retorikai elmélet terminusának⁵⁷ —, mégis záradéknak kell tekintenünk. Erre mutat a *per enumerationem* megjelölés is. Háromfajta conclusio van ui. — tanítja már az Ad Herennium —: „*Nam constant ex enumeratione, amplificatione et commiseratione . . . Enumerationis est, per quam colligimus et commonemus, quibus de rebus verba fecerimus, breviter, ut renovetur, non redintegretur oratio*” stb. (2,47). A 335. mondat tökéletesen meg is felelne ennek a követelménynek: *intellexisti . . . bellum ipsum pium, opportunum et necessarium esse . . . ; restat, ut exequaris decreta* stb. — A marginális másik bővítmenyről, az *implicationem* szóról úgy véljük, hogy hibás, legalábbis ilyen retorikai műszót nem ismerünk. Arra gondolunk, hogy helyette *amplificationem*-et kellett volna a glosszátornak írnia.⁵⁸ Az *amplificatio* ui. az enumeratio-hoz hasonlóan a conclusio alkotóeleme: „*Amplificatio est res, quae per locum communem (tíz ilyen locus van!) instigationis auditorum causa sumitur*” — mondja az Ad Herennium (2,47). Az első locus-nak (ab auctoritate) felelnek meg Vitéz felszólításai: *memineris . . . te cesarem esse, et cogita, quid tue rationes exposculent; considera . . . vulnera catholice ecclesie . . . ; attende opprobria orthodoxe fidei* stb. (338).⁵⁹

Egy egyszerű suasoria itt érne véget. A vizsgált beszédnek azonban, politikai-diplomáciai jellegének megfelelően, szükségképp ki kellett térnie arra, hogy Magyarország mivel járul hozzá ahhoz, aminek végrehajtását eldönteni és részleteit megbeszélni összejöttek a követek a bécsi diétára. Jogos panaszok helyett ígéretet hozott a szónok: a királyt, főembereit és összes alattvalóit harcra tüzeli, Magyarország beváltja tehát a hozzá fűzött reményeket, ha nem kell csalódnia szövetségeseiben. Ha viszont csalódás éri, elhárítja magától a következményekért való felelősséget! Gondolják meg: az ellenség folytatja támadásait, és mennél tovább ha-

⁵⁷ Uo. 1,4: „*Conclusio est artificiosus orationis terminus.*”

⁵⁸ A cambridge-i kéziratban a margó utólagos levágása következtében csak *mplicacio* olvasható.

⁵⁹ „*Primus locus sumitur ab auctoritate, cum commemoramus, quantae curae ea res fuerit diis immortalibus aut maioribus nostris*” stb. (uo. 2,48). — Hogy a conclusio két összetevőből áll, azt Cicero is tanította: „*peroratio est divisa in duas partes, amplificationem et enumerationem*” (*Partitiones oratoriae* 52), vö. VOLKMANN i. m. 263.

tol előre, annál nehezebb lesz megállítani! (342–362) Ennek a szakasznak a megnevezését tartalmazza a következő marginális: *Finalis casus tocius oracionis* (fol. 50^r). Meg kell jegyeznünk, hogy a *casus* szó az elméleti művekben nem fordul elő műszóként a beszéd fölépítésének tárgyalásakor, mint a szónoki mű valamelyik részének megnevezése. Lehetséges, hogy itt ad hoc-szóhasználattal van dolgunk.

Magyarország kívánságainak (*vota*) és följánlásainak (*oblata*) ismeretében nem lehet mentsége a császárnak: úgy illik, hogy végre is hajtsa a hozzá méltó feladatot (363–366). Ezt az utolsó szakaszt nevezi a glosszátor *Finalis conclusio*-nak (fol. 51^v). Vitéz kiszámított nyelvkezelésére jellemző, hogy az utolsó mondatban még egyszer megcsendül az *augustus*-szójáték: *Res est augusto digna: augustam promptitudinem ei appone.*⁶⁰

5. Nem véletlenül figyeltünk föl a szójátéokra. Hanem tudnánk is, hogy Vitéz írásában mennyire nagy szerepe van az akusztikus hatáselemeknek, glosszátorunk szorgalma akkor is ráirányítaná ezekre a figyelmünket. Nem fukarkodik ui. az olyan jegyzetekkel, amelyek ezeknek a color-oknak a jelenlétére utalnak. És ha nem módszeres is — úgy értjük: nem mindent glosszáz meg —, kétségtelenül hasznos volt a fáradozása. — Mi most nem teszünk mást, mint hogy betűrendben felsorakoztatjuk ezeket a jegyzeteket, röviden utalunk a retorikai tankönyvek vonatkozó passzusára (illetve az Ad Herennium-ra, mert ebben látjuk e tankönyvek végső forrását), és megkeressük a beszéd szövegének azokat a szavait, amelyekre vonatkozhatnak. (Említettük, hogy a másolók hibájából e glosszák kisebb-nagyobb mértékben eltolódtak a főszöveghez képest.)

Adnominatio: „ad idem verbum et nomen acceditur commutatione vocum aut literarum, ut ad res dissimiles similia verba adcommodentur” (Ad Her. 4,29). Vitéz — stílusának egyik legszembevetőbb és leggyakoribb sajátossága ez a figura. Lássuk a megjelölt helyeket (a glosszátor következetesen az *agnominacio* szóalakot használja): *inter has... angustias auguste spei suasorem... te futurum verbis doceas* (231); *ipsa excitatrix exercitatrixque forcium animorum gloria* (232); *miseratus... miseriam temporis huius* (236); *principum potens ac patens nobilitas* (241); *non opus esse, ut exciteris... paciari modo, ut inciteris* (244); *offendi crebrius quam defendi voluimus* (248); *spirat minas... speratque, ut* (252); *totum protulit et totum obtulit* (255); *pietatis probande causas et acte impietatis effectus, recognosces facile potius quam cognosces bellum... pium esse* (269); *bellum... pium esse, dum sumitur, quam impium, si omittatur* (uo.); *predatur pietatem, impietatem auget* (278); *effert et prefert se* (330); *age attende et intende, quid sibi arroget* (331); *et sue indigencie et vestre indulgencie ratio* (351); *hostem illum nec fugare possit Hungaria nec fugere* (354); *bellum... afferens minas, auferens animas* (357); összesen 16 hely. Mindenesetre megjegyzendő, hogy egyik-másik hely azonosítása bizonytalan — így a 269. mondatbeli *adnominatio*-é —, viszont az is föltűnő, hogy a 270-ben nem jelölte meg ezt: *querulis patientibus compassus es, et nostro... doluisti sepe dolore.*⁶¹

Commutatio: „cum duae sententiae inter se discrepantes ex traiectione ita efferuntur, ut a priore posterior contraria priori proficiscitur” (Ad Her. 4,39). Erre a figurára ebben a beszédben mindössze egyszer bukkanunk rá: *veterana pestis... hactenus ledendo crevit et crescendo lesit* (246).

Conduplicatio: „quom ratione amplificationis aut commiserationis eiusdem unius aut plurium verborum iteratio” (Ad Her. 4,38). A beszédben megjelölt példák: *Idem... nuper*

⁶⁰ Az is jellemző Vitéz stílusára, hogy ez a szó a leveleskönyvben mindössze egyetlen alkalommal fordul elő, akkor is nagyon kétértelmű: *princeps ille, qui christiani regni augustus appellatur, turbatis addit vulnera, et quesite paci nova iurgia intorquet* (256 = SCHWANDTNER i. m. 38); ez a princeps ugyanaz a személy, mint az elemzett beszéd címzettje: III. Frigyes.

⁶¹ Vergilius: Aeneis 1,669.

pie susceptum (votum = bellum), *post . . . salubriter decretum nunc, ut exequendum promoveatur, ad te perlatum est. Ad te, inquam, imperator excellentissime* stb. (257–258); *videres continuum hostilem fremitum, continuum gemitum servilem: horum casum, illorum plausum; videres — inquam — per singula . . . discrimina . . . tam tristes integrari lacrimas* (279); *age — dum tempus adest —, ut dispellas tempestatem . . .; age, inquam, ut* stb. (339); *beneficio alieno nondum gaudet Hungaria, sed iam indiget — et eo magis indiget, quo mole* stb. (350); *intentare . . . et parare bellum; bellum — inquam — periculosum et alee plenum* (357); összesen 5 példa.

Contentio (ismertebb nevén: *antithesis*): „cum ex contrariis rebus oratio conficitur” (Ad Her. 4,21). „Contentio est, per quam contraria referuntur” (uo. 4,58). A következő helyekhez olvassuk ezt a glosszát: *quid . . . apud te videri poterit indignius, quam si . . . gloria latebris studeat, et dissimulando velit videri auctior, que negligendo probatur angustior* (232); *tu . . ., quem ceteris fidelibus libertate parem novimus principem dignitate* (259); *desperata condicio sua gloriam reputat Deo nobis nato frui* (268); *bellum . . . non magis pium esse, dum sumitur, quam impium, si omittatur* (269);⁶² *predatur pietatem, impietatem auget* (278);⁶³ *impius hostis persequitur pium Chirstum* (282); *quo autem pacto . . . persistet in fide et obsequio. . ., dum se sentit infideli imperio oneratam* (288); *proclivem ad labendum, invalidam ad resurgendum* (288); *faciunt . . . de necessitate virtutem* (306); összesen 9 esetben.

Definitio (a mi glosszátorunknál: *diffinicio*): „rei alicuius proprias amplectitur potestates breviter et absolute. . . Haec ideo commoda putatur exornatio, quod omnem rei cuiuspiam vim et potestatem ita dilucide proponit et explicat breviter, ut neque pluribus verbis oportuisse dici videatur neque brevius potuisse dici putetur” (Ad Her. 4,35). A mi beszédünk-höz írt glosszák között egyszer fordul elő: *Gloriosum sane principum par. . ., cui . . . iocundior accessit nunc equa religiose mentis coniunctio, tanto nimirum copulacior, quanto visa est et animo similior et recta voluntate vicinior. Nichil enim copulacius dicitur, quam similitudo voluntatis bone* stb. (238–239).

Disiunctum (vagy *disiunctivus*): „cum eorum, de quibus dicimus, aut utrumque aut unum quodque certo concluditur verbo” (Ad Her. 4,37). A megfelelő szövegrészek a következők: *religiosam dignitatem tuam et nomen et animum augustum pre se ferre, ac inter hec impia tempora pia vota servare, pia opera suggerere* (228); *se sentit infideli imperio oneratam, servitutis mole gravatam. mille timoribus trepidam, mille difficultatibus anxiam, mille suspicionibus obnoxiam ac pluribus necessitatibus erumpnosam, proclivem ad labendum, invalidam ad resurgendum* (288);⁶⁴ *ira vehemens fertur, ambitione iactatur, odio furit, carnalibus illecebris . . . occupatur* (310); *magna . . . in affectu militandi ordinatio, magna in armis disciplina, in militibus armatura, in accionibus robur, in exercicio fervor, magna denique in conflictu hostium a-siduitas ac victorie numerositas* (336); *prudentibus exempla mandare, imperitos docere, tepidos erigere bonosque omnes concitare* (348); összesen 5 hely.⁶⁵

Divisio color. Ez a bejegyzés csak a cambridge-i kódexben található meg, egyetlen helyen, a beszéd eleje táján (fol. 42^r). Nem tudjuk értelmezni. Nem azonosítható a beszéd egyik főrészeként ismert *divisio*-val, már csak azért sem, mert ez a szakasz még a beszéd bevezetése: nem sokkal előrébb ott látjuk a már megtárgyalt 2-a *pars exordii* marginálist; másrészt a

⁶² A glossza itt így szól: *Contencio cum agnominacione* (fol. 44^v).

⁶³ A glossza: *Agnominacio cum contencione* (fol. 45^v).

⁶⁴ A glossza: *Disiunctivus et contencio*. Ennél a mondatnál még egy glossza áll: *Disiunctum*, annak második felére alkalmazva (fol. 46^r).

⁶⁵ A klasszikus szabály csak a részmondatok *igei* záródása esetén beszélt *disiunctum*-ról; l. az Ad Her. példáit!

glosszátor *color*-nak nevezi, s ebből arra gondolhatnánk, hogy valamilyen szó- vagy gondolat-alakzatot ért rajta. Az antik szónoklattan valóban ismeri ekként is a *divisio* terminus technicust (ld. Ad Her. 4,52: „*quae rem semovens ab re utramque solvit ratione subiecta*” — ez másként megnevezve a *complexio* vagy *dilemma* —, és meg is mondja, hogy mi a különbség ama másik *divisio*-val szemben), itt azonban ilyen értelmezést nem adhatunk neki. Ezért a kérdést megoldatlanul hagyva mindössze azon szavak idézésére szorítkozunk, amelyek mellett a glosszát olvassuk: *ne forte segnius tractata pernicies reatu curacionis neglecte involveret saucios pariter et medentes. Gloriosum sane principum par, summa rerum auctoritate insigne, salutaris voti equalitate insignis stb.* (237–238).

Interrogatio: az Ad Herennium mást ért rajta (4,22), mint a glosszátor. Tulajdonképpen az alább sorra kerülő *occultatio*-hoz hasonló gondolatalakzat, kérdőmondat formájába öltöztetve, így: *Quid de ceteris templis, quid de clero, quid de salutaribus ecclesie sacramentis. . . , quid denique de violata sanctorum reverencia dignum pietate referam? Omnis fama illius calamitatis minor est vero* (275–276).

Obiectioni tacitae responsio: ez azonos az Ivanich megjegyzései között megbeszélte anthypophora-val. Kétszer találjuk meg a kódex margóján, a következő részek mellé írva: *ut de . . . belli pietate . . . pauca in medium proferamus, eo maiori promptiorique animo, quo attenta simul et intentata tot principum facies magis allicit ad dicendum* (264), valamint: *ut . . . et bellum ipsum et pietatem eius primi coram astruamus. At quia opus est forte apercius cognoscere pium esse hoc bellum stb.* (265–266).⁶⁶

Occultatio (a müncheni kódexben: *Occupacio*, a cambridge-iben: *Comparacio*, ez utóbbi téves): „cum dicimus nos praeterire aut non scire aut nolle dicere id, quod nunc maxime dicimus” (Ad Her. 4,37).⁶⁷ Egy példánk van rá: *Taceo de iniuriis. . . , pretereo . . . dampna . . . : satis erit novissimos casus attingere* (271).

Pulcher color: nem terminus technicus. Egyszer fordul elő, de csak a müncheni kódexben, e szavak mellé írva: *hoc bello omnia gravia vidimus et (proh dolor!) quid mali non vidimus* (247, fol. 46^v).

Repetitio: „cum continenter ab uno atque eodem verbo in rebus similibus et diversis principia sumuntur” (Ad Her. 4,19); szokásosabb neve: *anaphora*. Bőven él vele Vitéz; íme a megjelölt helyek: *Hoc bello consumsimus evum, hoc bello omnia gravia vidimus. . . , in hoc denique bello omnis christianus. . . passus est iniuriam* (247); *quid erubescendum nobis, quid agendum et quid sperandum foret* (262); *Videres nunc nichil sancti, quod non corruit, nichil iniqui, quod non invaluit; videre continuum hostilem fremitum, continuum gemitum servilem. . . ; videre . . . tam tristes integrari lacrimas* (279), figyelemre méltóak a mondaton belüli, szekundér anaforák); *mille timoribus trepidam, mille difficultatibus anxiam, mille suspicionibus obnoxiam* (288); *vos appellant, vos interpellant, vos deprecantur* (290); *Hec est fides falli nescia. . . , hec invisibilia comprehendit, hec non sentit sensus penuriam. . . Hec nunc impugnatur in nobis, hec suffocatur in sociis* (296–297); *nec innocencia sistitur, nec paciencia retardatur, nec humano frenatur timore, nec inhietur pudore* (312); *quid sibi arroget tam infrenis ambicio, quid tam seva intencio velit et quid possit tam copiosa potencia* (331); *Magna est . . . in affectu militandi ordinacio, magna in armis disciplina. . . , magna denique in conflictu hostium assiduitas* (336); *Vides ecce . . . vota, vides oblata Hungarie, vides denique nichil liciti obstare tibi, quominus stb.* (363); összesen 10 példa.

Similiter cadens: „cum in eadem constitutione verborum duo aut plura sunt verba, quae similiter isdem casibus efferantur” (Ad Her. 4,28). Igen sok példát találhatnánk rá, a glosszátor azonban csak a következőkre utal: *equa religiose mentis coniuunctio, tanto*

⁶⁶ Az *obiection*-t terminus technicusként sem az Ad Herennium, sem Cicero nem használja. Vö. még: Thesaurus LL IX,2 61,50. kk.

⁶⁷ Az Ad Herennium szövegagyományában is szerepel az *occupatio* variáns!

nimirum copulacior, quanto visa est et animo similior et recta voluntate vicinior (238); *quantam viam habeat et religionis nostre bonitas et fidelium principum potens ac patens nobilitas* (241); *Videres nunc...* (279, lásd a repetitio-k között idézve; a melléirt glossza teljes szövege: *Repeticio et similiter desinens et cadens*);⁶⁸ *impius hostis persequitur pium Christum, hunc crucifigit in membris ut reum, quem non credit crucifixum hominem Deum* (282); *dum se sentit infideli imperio onerata, servitutis mole gravata...*, *mille timoribus trepidam, mille difficultatibus anxiam, mille suspicionibus obnoxiam ac pluribus necessitatibus erumpnosam, proclivem ad labendum, invalidam ad resurgendum* (288);⁶⁹ összesen 5 helyre.

Translatio: „cum verbum in quamdam rem transfertur ex alia re, quod propter similitudinem⁷⁰ recte videbitur posse transferri” (Ad Her. 4,45). Két helyen találunk rá utalást: *Michi... id officii iniunctum est, ut ignee virtuti tue ardentissimoque animo flammam eciam — si flatu meo fieri possit — adiiciam* (243) és; *intus... zelo Dei incalcescente pectore liquefactus pietatis adeps foras manare cupit per opera* (303).

Feldolgozásunknak a végére értünk. Bemutattuk azokat a kortársaktól származó, Vitéz műveit magyarázó marginálisokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy ezek a kortársak foglalkoztak a retorika elméletével, hogy fölismerték Vitéz írásaiban az elmélet illusztrálására, példázására alkalmas helyeket. A kéziratok megőrizte jegyzetek fényében tudatosíthattuk Vitéz stílusművészetének — retorikai iskolázottságának — egyik-másik vonását, és segítséget kaphattunk bennük ahhoz, hogy behatóbban tanulmányozhassuk első nagy humanistánk műveit nyelvi-stilisztikai szempontból.

Iván Boronkai

L'INSTRUCTION RHÉTORIQUE DE JÁNOS VITÉZ

A cause du nombre réduit des données, il est difficile d'éclaircir l'origine et les sources de l'humanisme de Hongrie. C'est pourquoi l'hypothèse de József Huszti, exposée dans son étude posthume (Pier Paolo Vergerio et les débuts de l'humanisme hongrois. In: *Filológiai Közöny* 1955. p. 521 et suivantes), mais non documentée, paraissait longtemps acceptable, selon laquelle c'éteit le long séjour de Vergerio en Hongrie qui exerçait une influence décisive sur la formation de l'humanisme de János Vitéz (de qui on ne peut pas documenter qu'il ait fait ses études en Italie) et à travers lui sur les autres représentants de ce courant spirituel en Hongrie.

L'auteur de cette étude voit, par contre, dans les intentions et dans la conscience littéraires de János Vitéz les traces d'une instruction précoce et d'une influence durable et il n'accepte pas le manque de données comme argument de contrainte contre l'instruction de Vitéz en Italie. Les notes marginales qu'on peut lire dans les manuscrits témoignent du fait que les contemporains ont utilisé pour modèles quelques uns des ouvrages de Vitéz. L'un des exemplaires de son recueil d'épîtres contient beaucoup de notes marginales non publiées, dont la majorité se rapportent aux traits caractéristiques du style de Vitéz. De l'un de ses discours (celui du 23 mai 1455, prononcé à Wienerneustadt) nous avons deux manuscrits dans lesquels les notes marginales marquent par des termes de rhétorique la construction du discours (*exordium, narratio, divisio*,

⁶⁸ Az *et cadens* szöveget csak a cambridge-i kódex tartalmazza. A *similiter desinens*-re vö. Ad Herennium 4,28: „*Similiter desinens est, cum, tametsi casus non insunt in verbis, tamen similes exitus sunt*” (4,28).

⁶⁹ Ez a mondat jól példázza Vitéz ízlését: a kipontozott helyeken a szórend megváltoztatásával oldja föl a figura egyhangúságát, a mondat végén pedig a sokat rimeltetett *am*-szótag átadja a helyét az *um*-rimnek.

⁷⁰ L. főntebb a *similitudo*-nál (139 lap)!

conclusio etc.) et qui attirent l'attention à plusieurs 'color's stylistiques (*adnominatio, contentio, divisio, repetitio, similiter cadens* etc.). La plupart des termes de stylistique correspondent aux indications du manuel antique, intitulé *Ad Herennium*. Les notes mentionnées plus haut sont d'autant plus importantes, parce que c'est Pál Ivanich, l'un des membres de l'entourage de Vitéz, qui les a faites, et cela souvent d'après une consultation avec Vitéz. Pourtant, si ces notes sont importantes dans leur ensemble, c'est avant tout parce qu'elles nous montrent l'idéal stylistique humaniste des contemporains, et qu'elles fournissent une preuve immédiate de l'instruction de rhétorique de Vitéz. C'est dans cette étude que le texte de ces notes est publié pour la première fois — à peu d'exception près.

LENGYEL—MAGYAR HAGYOMÁNYOK A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ÉS EMIGRÁCIÓ IRODALMÁBAN

A kutatás állása és néhány szempontja

A lengyel—magyar kulturális összefüggések kutatásának megbecsülendő eredményei vannak. Ám az egyes korszakokra vonatkozó szakirodalom aránytalanul oszlik el, szembe-
tűnő fehér foltokat hagyva a kutatási térképen. A közös kutatások jelenlegi mérlege arra
mutat, hogy a lengyel—magyar kapcsolattörténet tanulmányozásának legelhanyagoltabb
területe a XVII. és XVIII. század maradt, lényegében a mintegy másfél évszázadra terjedő
barokk korszak, beleértve a felvilágosodást közvetlenül megelőző évtizedeket is.¹ Ez a hátrá-
nyos helyzet különösen elgondolkodtató, mivel a nemzeti hagyományok összekapcsolódása
és a művelődéstörténet szemszögéből igen gazdag forrásterületről van szó. A szélesebb medrű
feltáró munka elégtelensége azért is hátrányos, mivel a fejlődéstörténeti szálak megragadása
és összekötése nélkül nem dokumentálható a folytonosság a középkori dinasztikus, a huma-
nista és reneszánsz, Báthory-kori érintkezések, ill. a felvilágosodás és romantika közötti len-
gyel—magyar hagyományok több évszázados történetében.

Az elmúlt másfél évtizedben a hazai és külföldi, lengyelországi levéltárakban és könyvtá-
rakban végzett bűvárlásaink lehetővé tették, hogy egy kiemelkedő történelmi szakaszban
földerítsünk olyan tényeket és összefüggéseket, amelyek meghatározóak lehetnek mind a
lengyel—magyar hagyományok folytatása, mind azok megújulása szempontjából. Ez az idő-
szak a II. Rákóczi Ferenc vezette nemzeti függetlenségi küzdelem (1701—1710) és a kuruc
emigráció (1711—1735— kb. 1760) évtizedeit foglalja magában. A Rákóczi-kori lengyel—
magyar érintkezések azért érdemelnek figyelmet, mivel a feudális évszázadok rendi-nemesi
hagyományainak egyik újabb, modernebb fázisát jelentik. Szem előtt tartjuk, hogy a Rákóczi-
szabadságharc és kuruc emigráció lengyel vonatkozásainak tanulmányozása csupán része,
bár jól körülhatárolható területe a XVII. és XVIII. század fordulójai körüli s később újra
megélné, Lengyelország és Magyarország népeit összefűző kötelékeinek.

Az előzményekre vonatkozólag röviden megjegyezzük, hogy szerves kapcsolattörténeti,
párhuzamos vagy analóg jelenségekkel és tipológiai problémákkal találjuk magunkat szemben
már a korábbi századokban is.² A feudális rendi monarchia és a „nemesi köztársaság” korá-
ban, Nagy Lajos kettős királysága és a Báthory nevéhez fűződő lengyel—magyar—erdélyi
perszonális unió idején az állami, erőteljes dinasztikus és főnemesi családi kapcsolatokon,
katonai, kereskedelmi érdekeken, valamint humanista összefüggéseken túlmenően, a két
ország belső fejlődésével párhuzamosan kiépült rendi államszervezet vetette meg az
alapját Hungaria és Polonia szorossá vált kötelékeinek. A régi módszerű összehasonlító ku-
tatás meglehetősen érdektelenséget tanúsított e jelenség iránt, s az ún. hatáskutatás sem bo-

¹ Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Lengyelül is: *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*. Szerk. CSAPLÁROS I., HOPP L., J. REYCHMAN, SZIKLAY L. Budapest—Varsó 1969. 7—12, ill. 5—9.

² KOVÁCS Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp. 1973. 5—177. — PERÉNYI József: Lengyelország története. Bp. 1962. 3—124. — Wacław FELCZAK: *Historia Węgier*. Wrocław 1966. 4—151.

csátkozott a felszín alá. Az a jelenség, hogy a kelet-közép-európai nemzeti műfajok a XVIII. századig mindenütt tükrözik a törökellenes küzdelmek hősi tematikáját³ és ideológiáját, az „Antemurale” történetfilozófiáját és rendi hivatástudatát, a sorsközösségből táplálkozott. Az „Antemurale Christianitatis” — „Prezedmurze chrześcijanstwa” „Kereszténység védőpajza” szimbóluma sokban hozzájárult a jószomszédság („perpetua concordia”) s a feudális rendi lengyel—magyar közösségtudat kifejlődéséhez, a „közös vonások” történelmi tudatának meggyökeresedéséhez.⁴ Igaz, más a kérdés aspektusa, ha a Habsburg- királyi Magyarország és más, ha az önállósult erdélyi fejedelemség oldaláról közelítjük meg. Ha analógiáról beszélünk, bizonyos analóg jelenségekre már a XVI. században fölfigyelték. Báthory lengyel királlyá választása idején azzal érveltek, hogy gazdasági, alkotmányjogi szempontból s a nemesi kiváltságok rendszere tekintetében lengyel és magyar földön számottevő hasonlóság tapasztalható.⁵ Ezt a frazeológiát ismétlik I. Rákóczi György lengyel trónjelöltsége idején, s ezt aknázza ki a kuruc kancellária Rákóczi új szövetségi politikája érdekében. Tipológiai szemszögből rokon vonások fedezhetők fel a magyar és a lengyel barokk emlékirodalom, a levéltudomány és epikus költészet között. Legékezebb példája Zrínyi Szigeti veszedelme és W. Potocki Wojna chocimska című, a barokk két európai rangú reprezentáns művének csaknem egyidejű keletkezése. Zrínyi politikai és irodalmi öröksége Rákóczi életművében folytatódott, amelynek lengyel—magyar problematikája új, modern gondolatok irányába mutat. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az irodalom csak egyik, bár igen érzékeny műszere az ilyen természetű vizsgálódásoknak, s ekkor még szorosan összefonódik a művelődéstörténet ágazataival.

A vizsgálódás szempontjai közül kiemelnénk a tartalmi differenciálás igényét, a kritikai nézőpont érvényesítésének szükségességét. Az utókor szemlélné a módjában áll összemérni a valóságos érdekeket tükröző különféle tartalmú magyar és lengyel megnyilatkozásokat. A dokumentumok szembesítése annál is inkább indokolt, mert a szakirodalom — kevés kivételtől eltekintve — kissé idillikus képet festett a hajdani lengyel—magyar hagyományokról, egyoldalúan azok pozitív elemeit hasznosítva. Pedig a lengyel—magyar történeti—irodalmi hagyományok — a valóban túlnyomó békés egymásmellett élés örvendetes ténye ellenére — nem voltak egyneműek, hanem differenciáltak voltak, a rendi-nemesi, az állami, nemzeti hatalmi érdekeknek megfelelően. Így volt ez pl. Bethlen Gábor és II. Rákóczi György, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc idejében is. A feudális korban fölmerült különféle érdekellentétek kereszteződésében megnyilvánult jelenségek differenciált vizsgálata jobban elősegíti az előremutató vonások történeti, társadalmi háttérének fölismerését. Az „ősi” barátság rokonszenves jellegének, a kapcsolatok árnyoldalainak a ránk maradt irodalmi emlékek segítségével történő elemzése nem kedvez naiv legendáknak, de nem válik a kölcsönös baráti hagyomány kárára.

Ha már a kritikai szempontoknál tartunk, érdemes hangsúlyozni, hogy Magyarország és Lengyelország, a két teljesen eltérő nyelvű, a finnugor, ill. a szláv nyelvcsaládba tartozó két szomszédos nép közös hagyományainak tanulmányozásakor túl kellett haladnunk a kelet-közép-európai kutatásokban régebben mindenre kiterjedő érvénnyel előtérbe állított, újabban joggal vitatott,⁶ egyoldalúságra vezető szlavisztikai szemponton. A lengyeleknek

³ B. VARJAS: La littérature de l'époque de la Renaissance en Europe centrale et orientale. Acta Litteraria 1970. 135., 144—145 etc.

⁴ HOPP L.: A lengyel—magyar hagyományok újjászűletése. Bp. 1972. 20—34: „Respublica christiana, cuius, murus aeneus est Sarmatia” (1575 l) és „Polonia Imperii Pontificii propugnaculum contra Otthomanos” (1657). Hungaria „Sarmatia védőfal” (1597, A. Czahrowski). Erdély „Polonia védőbástya” (1600, III. Zsigmond Waza alatt).

⁵ I. m. 1972. 21., 25—27.

⁶ Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Z. ADAMOVA, K. ROSENBAUM, SZIKLAY L. Bp. 1965. 13. — KLÁNICZAY Tibor: A múlt nagy korszakai. Bp. 1973. 327—331.

és a magyaroknak s a szomszédos szláv és nemszláv népeknek a társadalmi fejlődés analóg föltételei között alakult ki közös történelmi sorsuk. Az újabb két és több oldali kapcsolatok komplex kutatása bizonyítja, hogy a nyelvek különbözősége ellenére ezekben az országokban az irodalmi—kulturális fejlődésnek hasonló volt a ritmusa. Ma már általánosan elfogadott az a felfogás, hogy az európai fejlődésen belül a kelet-közép-európai irodalmak — belső differenciáltságuk mellett is — természetes egységet alkotnak. A nemzeti és nyelvi rokonsághoz mérve, a társadalmi fejlődéstörténeti tényezők erősnek bizonyulnak, még akkor is, ha a rokon nyelvek közvetítő szerepének fontosságát nem vonjuk kétségbe. A XVIII. századig egyébként ilyen közvetítő funkciót töltött be a magyarországi—erdélyi és lengyelországi érintkezésekben a rendi nemesség második anyanyelve: a latin nyelv. Ez áll a Rákóczi-időszakra is.

A kapcsolatok megújulása a XVIII. század elején

Az erősödő kuruc nemesi mozgalom korábbi évtizedeiben a Habsburg-ellenes magyarországi és erdélyi „elégedetlenek” („les Mécontents de Hongrie et de Transylvanie”) és Thököly hívei még Jan Sobieski uralma alatt is élvezték a franciabarát lengyel főúri csoportosulás titkos támogatását. A bécsi viadal után két évtizeddel, a századforduló éveiben kialakult általános európai politikai helyzetben Rákóczi ugyanúgy körültekintett, mint előtte Zrínyi Miklós, Magyarország „északi szomszédját” vizsgálva. A politikai összeköttetések felújítása gróf Bercsényi Miklós és Rákóczi Ferenc Lengyelországba történt menekülésétől, a lengyel közvetítéssel létrehozott francia diplomáciai kapcsolatok megteremtésétől,⁷ a kuruc szabadságharc lengyelországi előkészítése (1701—1703) éveitől számítható. Rákóczi lengyel orientációjának az volt az igazi indító oka, hogy az idegen abszolutisztikus kormányzással szemben, a nemzeti függetlenség megteremtéséért küzdő kuruc vezérlő fejedelemnek szüksége volt külföldi szövetségesekre és közvetítőkre. Bár az északi háború viharai közben zavarosnak látta a belső állapotokat és ingatagnak Lengyelország külső helyzetét, mégis úgy ítélte meg, hogy nem nélkülözheti a lengyel király s szász választófejedelem és a rendek jóindulatú támogatását. Ennek érdekében hathatósan és kezdeményezően munkálkodott első lengyelországi tartózkodásától kezdve.⁸ A tájékozódás kölcsönös, de a kezdeményezés magyar részről indult ki.

A XVIII. század elején Lengyelországban létrejött új személyes kapcsolatokban túlnyomórészt a francia politikai irányzat főrangú hívei játszottak szerepet. Rákóczi műveiben különleges jelentőséget tulajdonított az új összeköttetések létrehozásának, s a már Franciaországban írt Vallomásokban és Emlékiratokban föltárja kapcsolatainak politikai és személyes indítékait. Elmondja, hogy a hazai fölkelés támogatására Bercsényivel (1703. május 6-án) kiáltványt bocsátott ki a határmenti Brzezany várából,⁹ majd M. Kątski podoliai palatinus, tűzérsegi tábornok várkastélyából útra kelve s a kijevi palatinustól, Jozef Potockitól és J. A. Wiśniowiecki hercegtől felfogadott segélycsapatokkal egyesült kuruc hadakkal elindult a zawadkai táborból a Vereckei-hágón keresztül hazája fölszabadítására.¹⁰ A nép körében az a hír járta, hogy Rákóczi negyvenezer lengyel és svéd katonával közeledik.

⁷ KÖPECZI Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966. 31—44. — Jacek STASZEWSKI: O miejsce w Europie. Warszawa 1973. 50., 53., 56—59., 324. stb.

⁸ I. m. 1972. 35—52.

⁹ ESZE Tamás: II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Száz 1954. 285—316. — KÖPECZI B.—R. VÁRKONYI Á.: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. 85., 110—281.

¹⁰ F. Rákóczi: Confessio peccatoris... Közli THALY Kálmán. Bp. 1876. 128—146. — Mémoires du Prince François Rákóczi... Histoire des révolutions de Hongrie t. II. La Haye (Paris?) 1739. 8—20.

Rákóczi a harcok kitörésekor levélben fordult a veszélyes külpolitikai lépésekben gyakorlott II. (Erős) Ágosthoz, akitől hathatós segítséget már nem remélhetett, hiszen a Párizs helyett Bécs felé tájékozódó, szorult helyzetben levő uralkodót XII. Károly svéd király előbb Varsóból, majd Krakkóból is kiszorította. Arra kérte őt, hogy ne adjon hitelt a bécsi udvar által terjesztett rágalmaknak, mert egyedül hazája és népe iránti szeretete készítette a függetlenségi háború elkezdésére.¹¹ Két hónap múlva — Lipót császár követelésére — II. Ágost sietett elhatárolni magát a magyarországi rebelliótól. A haza ellenségének nyilvánította azt, aki Rákóczival és Bercsényivel kapcsolatot tart fenn; megtiltotta, hogy Danckán francia segélypénzt vegyenek föl, ill. fegyvert vásároljanak Rákóczi részére.¹² Ugyanakkor, szokásához híven, értesítette a francia ügyvivőt, hogy nem kívánja akadályozni a Belzi Palatina által történő fegyvervásárlást Rákóczi részére; s titokban Rákóczinak is üzent: „Ágost lengyel király is küldött hozzám egy tiszte, azzal az ürüggyel, hogy visszakövetelje a szökevény százokat. Ez a fejedelem biztosított barátságáról s megígérte, hogy ellenem semmiféle segítséget nem ad a császárnak” — írja az emlékiró.¹³

II. Ágost politikájának következményei hol előnyösen, hol pedig hátrányosan érintették Rákóczi ügyeit. A Lengyelországon végigszántó északi háború és anarchia különben is megnehezítette a katonai utánpótlás és a postaforgalom biztosítását. A bonyolulttá vált helyzetben Erős Ágost magatartása általában tartózkodó volt, nem lépett föl a magyarországi fölkelés ellenségeként, de Rákóczi miatt korábban s később sem akart a spanyol örökösödési háborúból és a franciákkal vívott erőpróbából győzelmi eséllyel kikertülő Habsburgokkal szembefordulni.

A kuruc függetlenségi háború első esztendeiben a lengyel orientáció fokozódásával kiszélesült bizonyos lengyel főrendekkel létesített hivatalos érintkezések köre. Jól szemlélteti ezt Rákóczi sokfelé ágazó levelezése, a kuruc kancellária diplomáciai érdekű instrukció-, jelentés- és levelezés-gyűjteménye. Mindenekelőtt a svéd—szász—orosz háborúban II. Ágostot támogató sandomiri konföderáció nagytanácsához tartozó főrendiekkel, Jan Szembek alkan-cellárral, s ennek fivérével, Stanislaw Szembek kujáviai püspökkel, a későbbi lengyel primással, Stanislaw Denhoff marsallal, Jerzy Lubomirski herceggel, a határmenti várak főparancsnokával, továbbá a Béccsel rokonszenvező Teodor St. Lubomirski szepesi starostával. Még jelentősebb levelezés folyt Adam Sieniawski krakkói kastellánnal, belzi palatinussal, az ágosti lengyel korona nagyhercegével és feleségével, Sieniawskiné Lubomirski Erzsébet hercegnővel s ennek húgával, a francia pénzügyi összeköttetéseket egy ideig biztosító Malachowskiné Lubomirski Anna poznani palatinával, s a franciabarát főúri csoport egyik vezető egyéniségével, Radziejowski gnieźnoi püspökkel, az Ágost trónfosztását kimondó, de Stanislaw Leszczyńskitől idegenkedő lengyel primással, J. A. Wiśniowiecki herceggel, Jan St. Jablonowski russiai palatinussal, ezek famíliájával, francia és svéd párti tanácsadókkal.¹⁴

A jobbára latin, részben francia nyelven folyó politikai-diplomáciai levelezés a lengyel rendek és főúri családok rokonszenvének, erkölcsi és anyagi támogatásának megnyerését szolgálta. Természetes tehát, hogy ennek a sokrétű, a politikai meggyőzést és a kölcsönös közeledést célzó levelezésnek hangja rokon a fejedelem irányításával készült más kancelláriai, követi utasítások, külföldnek szánt publicisztikai iratok koncepciójával, a rendi-nemesi hagyományokból is merítő történelemszemléletével, érvelésük módszerével és retorikájával.

¹¹ List oryg. Xcia Rakoczego do IŃci z obozu pod Munkacs 9 July 1703. Biblioteka Czartoryskich, sygn. 448, nr. 5.

¹² Uniwersal (Augusti II) respectem Xcia Rakoczego, 10 sept. 1703. Bibl. Czart. sygn. 1676, nr. 595 (copia). Vö.: i. m. 1972. 58.

¹³ Mémoires, 32.

¹⁴ I. m. 1972, 59—60., 79.

A Magyarország északkeleti részével határos volhiniai, orosz, krakkói és belzi lengyel palatinus rendeihez intézett latin nyelvű leveleiben Rákóczi frissen kibocsátott (lengyelre is lefordított) Manifestumára (Recrudescunt) hivatkozik, a határszéli nézeteltérések rendezését óhajtja, s arra törekszik, hogy „az ország jövőendő békéjét igazságra építse, hogy ezzel fölidézze a két nemzet közös királyok alatti régi szerencsés életét”, s ápolja a jószomszédi kapcsolatokat.¹⁵ Erre céloz a fejedelem Krakkó város tanácsához küldött levele is, amelyben méltatlankodik, hogy az országa számára lengyel földön vásárolt fegyvereket nemcsak feltartóztatták, hanem el is kobozták. „Mivel Ágost király biztosította őt jóindulatáról, a két nemzet pedig azonos szabadságnak örvendő, szoros szövetségben volt mindig, bizonyos benne, hogy a szomszédjog ilyen megsértése a király tudta nélkül, a császári residens ösztönzésére történt.”¹⁶

Rákóczi kezdeményező külpolitikai elgondolásait jogi fejtegetésekkel fűszerezve önti formába, mind konkrétabb tartalmat adva a lengyel rendek megnyerését célzó retorikai passzusoknak. Ráday második lengyel és svéd követségének irataiban például Rákóczi követi utasítása a történelmi múlt közös hagyományaiból vett érvekkel kitérően megalapozva készült. A fejedelem azzal bocsátja útjára diplomatáját, hogy szívesen vette a II. Ágosttal szemben fellépő I. Szaniszló új lengyel királynak Ráday előző évi követségekor tanúsított barátságát. „A magyar nemzet márcsak az azonos szabadság és a megegyező nemesi kiváltságok miatt is, mindig barátsággal viseltetett a lengyel nemzettel” — írja —, s neki is az a törekvése, hogy a hagyományos lengyel—magyar együttműködés alapján köztük szövetséget hozzon létre, „a két nemzet nemesi azonos jogot élvezzenek egymás országaiban és határvámokat ne kelljen fizetniük”. Rákóczi kidolgozza a szövetség új ideológiáját, s új módon fogalmazza meg a lengyel—magyar egymásrautaltság gondolatát: „Szaniszló király biztos és békés uralkodásához szükséges, hogy Magyarország elszakadjon az ausztriai háztól és a két nemzet szövetkezzék egymással.” Rá fogja venni Magyarországot és Erdély rendeit is, hogy „a két nemzet közti barátságot kölcsönös segítséggel minden ellenség ellen erősítsék meg”.¹⁷ S amikor az erdélyi fejedelmet a szécsényi országgyűlésen „az szabadságért öszve szövetkezett magyarságnak választott vezérő fejedelmévé” (dux) kiáltják ki, Rákóczi levélben tudósítja Szaniszlót: fölhatalmazása van arra, hogy külhatalmakkal szövetségre léphessen. „Mivel pedig a lengyel és a magyar nemzet múltjában, szokásaiban, szabadságjogaiban annyi közös vonás van és ellenségük is közös, mindez indokolja, hogy egymással örökös szövetségre lépjenek” — emlékezteti¹⁸ az átmenetileg hatalomra került, de a lengyel—magyar szövetség megteremtése érdekében nem sokat tevő, majd a poltavai csata után a svéd politikával együtt elbukó Szaniszló királyt.

A „közös vonások” újrafelfedezésének I. Rákóczi György és Báthory István idejére visszamutatató szálait a kuruc kancellária kitérően megragadta, hozzáfűzve a nemzeti függetlenségi harcból adódó s a régi közös hagyományok fölidőzését kiváltó modern alap gondolatot. Rákóczinak az újabb szoros együttműködést célzó erőfeszítéseiben az időszéri politikai és katonai megfontolás régi érveket állít új célok szolgálatába.

Az új alapokon javasolt lengyel—magyar együttműködésnek voltak óvatos pártfogói és semleges szemlélői. De voltak ellenzői is, mint pl. a Lubomirski nővérek fivére, Teodor Lubomirski, a Lengyelországnak egykor elzáróított 13 város ura. A kuruc fejedelemmel szemben bizalmatlan, ellenséges érzelmű földesúr nem ismerte el Rákóczi fejedelemnek, mint magyar uralkodónak, a vitás területre kiterjedő jogkörét, s ennek következtében hosszú vita, sőt fegyveres küzdelem alakult ki a feudális-földesúri jogi „hagyományok” értelmezéséről. S noha 1708-ban végül aláírták a kötelezvényt a „testvéri barátság” és a „jószomszédi

¹⁵ Anno 1704 die 6 Februarii ex oppido Miskolcz. Ráday Pál iratai I. 1703—1706. Sajtó alá rend. BENDA K., ESZE T., MAKSAI F., PAP L. Bp. 1955. 133—135.

¹⁶ 4. Octobris 1706 (Szécsény). Ráday Pál iratai I. 698—699.

¹⁷ Datum Agriae, die 1ma mensis Maji anno 1705. Ráday Pál iratai I. 258—262.

¹⁸ Datum in castris meis ad castellum Károly positis, die 21. Octobris 1705. Ráday Pál iratai I. 435—436.

viszony" megőrzésére, a baráti kapcsolatok Rákóczi próbálkozásai ellenére sem valósultak meg.¹⁹ Arra is volt példa, hogy reálpolitikai megfontolásból megszakadt a személyes jó kapcsolat, mint a kijevi palatinus esetében, aki éppen akkor hagyta ott a poltavai csata után őt befogadó Rákóczit, amikor ezekre a felfogadott lengyel és svéd seregrészekre oly nagy szükség lett volna a kurucok táborában. Igaz, hogy Erazm Otwinowski korabeli munkájának „Potocki vajda a magyarok szolgálatában” c. fejezetében leírja, hogy a jó pénzért elszegődött palatinusnak nyomós okai voltak a hirtelen távozásra, ti. a cári tábornokok változtatlanul követelték, hogy Rákóczi vesse őt fogságba. A lengyel kortanú nem mulasztja el honfitársai vitézkedését magasztalni: „a császáriak már jobban féltek a maroknyi lengyel-ségtől, mint az egész magyar hadseregtől”²⁰ (1709).

Mind a Rákóczit támogató lengyelországi főúri erőknél, mind a kuruc fejedelem ellenfeleinek álláspontja reális okokkal magyarázható. Amikor erős volt a kölcsönös rokonszenv, abban a politikai érdekközösség is sokat nyomott a latban, sőt ennek függvénye volt. Jól szemlélteti ezt a Sieniawska hercegnő személyéhez fűződő epizód, a kuruc fejedelem és a lengyel palatina között létesült évtizedes jó viszony alakulása és meg bomlása a közös érdektényezők megszűntével.

A feudális kori lengyel–magyar kapcsolatok differenciált értelmezéséről a nemesi utódok általában elfeledkeztek, s a több évszázados rendi-nemesi hagyományból csak azt hangsúlyozták, ami az „ősi fegyverbarátság” elvont eszméjének megfelelt. A hagyományok ilyen szemlélete régi időkre nyúlik vissza. Rákóczi kuruc kancelláriája sem Mátyás király lengyel- és csehellenes sziléziai hadjáratára és Boroszló ostromára vagy II. Rákóczi György szerencsétlenül végződő lengyelországi vállalkozására, Varsó és Jarosław megsarcolására hivatkozik a követi utasításokban és a diplomáciai levelezésekben, hanem a régmúlt „fényes” napjait, Nagy Lajos — Ludwig Węgierski és Báthory „dicsőséges” és mindkét népre „szerencsés” uralkodását emlegeti, természetesen nem szólva a perszónáluniók árnyoldalairól.

A magyarországi és erdélyi rendekkel nehezen boldoguló Rákóczi a lengyel trónjelöltsége (1707) körüli bonyodalmakban egy magyar–lengyel–oroszlövetség révén igyekezett megerősíteni belső és külső helyzetét. Akár a kétoldalú, akár a tervezett hármas szövetségben Lengyelország és az újra egyesítendő Magyarország független, központosított önálló hatalmi tényezőként foglal helyet Rákóczi valamennyi elgondolásában. Ezt a politikai koncepciót tükrözik a varsói tárgyalások bizalmas diplomáciai iratai,²¹ továbbá Rákóczi vitairatai, köztük a poltavai sorsdöntő győzelem után latinul írott kézirat *Dialogus Hungari cum Polono de statu moderno Poloniae*²² (Egy magyar és egy lengyel párbeszéde Lengyelország új állapotáról, 1709). Egy másik, Rákóczitól inspirált, Brenner Domokos abbé által Lengyelországban írt, levélformában francia nyelven megjelent *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'empire sur les affaires présentes de la Hongrie*...²³ c. röpiratban a közös hősi múlt („Antemurale”) földidézése már csak arra szolgál, hogy a szerző az osztrák uralkodóház szemére vesse a magyar nemzettel szembeni hálátlanságát, s a „lengyel királyi tanácsos” állásfoglalásával erősítse meg a magyarországi függetlenségi harc jogosságát. A régi történetfilozófia módosulását jelzi, hogy a levél a nemzeti sérelmek mellett a szuverenitás és az ellen-

¹⁹ Ráday Pál iratai II. 1707–1708. Sajtó alá rend. BENDA K., MAKSAI F. Bp. 1961. 340–371. A Lubomirski-ügyre vö.: I. m. 1972. 62–73.

²⁰ *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II, od roku 1696–1728*. Opisał wspólczesny Erazm Otwinowski. W Krakowie 1849. 163. És i. m. 1972. 36.

²¹ *Mémoires*, 32, 122. *Confessio*, 155–156. Ráday Pál iratai II. 208–274. — J. FELDMAN: *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*. Kraków 1925. 7., 17., 35., 240–265. Vö.: I. m. 1972. 81–86.

²² J. PERÉNYI: *Projets de patification européenne de F. Rákóczi en 1708–1709*. *Annales Univ. Sc. Budapestinensis Sectio Historica* t. VI. 138–140.

²³ *Lettre d'un Ministre de Pologne*... 1710, 1711. Magyar fordítására vö.: A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Szerk. bev. KÖPECZI B. Bp. 1970. 296–370. (ford. BENDA K.). — ESZE T.: *Egy lengyel királyi tanácsos levele*. MKSzele 1961. 482–489.

állás jogának értelmezésével, a természetjog alapján igyekszik bizonyítani: a magyar nemzetnek joga volt szabadságáért fegyvert fogni. A lengyel diplomatának álcázott levélíró ennek megfelelően, tudatosan alkalmazza a lengyel—magyar vonatkozású történeti elemeket.

Magyarok és lengyelek a kézíratos irodalom tükrében

Irodalmi szemszögből a Rákóczi-kornak az a jellemzője, hogy az új politikai, diplomáciai, kereskedelmi (katonai), személyi kapcsolatok erősödésével párhuzamosan nem volt idő és lehetőség kulturális összeköttetések kiépítésére. A fennmaradt sokrétű, a XVIII. században jobbra még kézíratos, többnyire magyar és latin, részben francia nyelven keletkezett, a korabeli tágabb értelemben felfogott irodalom körébe sorolható lengyel tárgyú forrásanyag összegyűjtése és értékelése nemrég kezdődött el. S bár ezeknek az írásoknak bizonyos része csak közvetve irodalmi érdekű, a gyakorlati célokat szolgáló, a barokk retorika alkalmazásával készült kancelláriai iratok is elárulnak tudatos stílusbeli, irodalmi szerkesztői szándékot.

Az eddig áttekintett irodalmi emléktanyag különösen szemléleti tekintetben érdekes, mert kitűnik belőle, hogy milyen nézőpontból öröközték meg az udvari literátus emberek a lengyelekkel kapcsolatos följegyzésre méltó dolgokat. A fejedelmi kancelláriai, diplomáciai, politikai iratok, udvari naplók, emlékiratok, lengyelországi itineráriumok és levelezések nemcsak megőrzik, folytatják, hanem új történelemszemlélettel újítják meg a lengyel—magyar hagyományokat, a magyarok és lengyelek együttműködésének ekkor már hagyományossá vált gondolatát. A forrásanyagnak a korábbi lengyel—magyar tematikájú kézíratos irodalomhoz képest másik új vonása abban mutatkozik meg, hogy nem elszórt, véletlenszerűen keletkezett irodalmi érdekű kéziratokról van szó, hanem egy sokrétű, igen jelentős, főleg prózai, részben verses irodalmi, publicisztikai emléktanyagról, amelynek mondanivalója egy meghatározott történelmi időszakra jellemző.

Rákóczi és a közvetlen irányítása alatt levő kancelláriai köznemesség, amely a magyar nemesség legiskolázottabb rétegét alkotta, fáradhatatlan a magyar és a lengyel nemzetet összekötő történeti szálak földérintésében és ezek új szempontú alkalmazásában. A kuruc diplomáciai iratok, követi utasítások és levelezések, hivatalos naplók hangja, kölcsönös közeledésre valló szemlélete, érvelésük módszere, s retorikája is rokon Rákóczi íásaival. Emeljük ki Ráday Pál kancellárt, Rákóczi legközvetlenebb munkatársát és lengyelországi diplomatáját. Tollával több arcképet (Sieniawska hercegnő, St. Leszczyński stb.) rajzolt küldetései közben, s egyebek közt Pieskowa Skála, a krakkói Wawel, Częstochowa s barokk műemlékeiről nevezetes Rydzyna egykorú leírása köszönhető neki. Előtte nyilvánította ki Sieniawska „az magyar nemzethez való szeretetét, oly szókkal, hogy kész nem csak utolsó pinzit, de vérét is kiadni érte” (1705). Lengyelországi itineráriumába²⁴ följegyezte, hogy a krakkói postamester, Ross Vilmos, aki Rákóczi és Bonnac márki levelezését is közvetítette, magához hívatta ebédre, „discurált sokat az magyar országhi dolgokrul, de kíváltképpen, hogy eő tökéletes igaz hűséggel kíván az hazának szolgálni, annyival inkább, hogy magyar országhi nemes ember lévén, . . . az mostani meritumival kívánnya annak idejében azon nemességét confirmáltatni” (1705). A Wawelt lengyel kísérelével szemlélte meg Rákóczi diplomatáját, s utána szíves vendéglátásban részesült: „. . . le vivén az vár porkolábja maga házához, beszéllette az többi között, hogy egy silesiai nemes ember vólt nála, aki panaszkodott az Joseff császár új regimennye ellen, aki sok el tűrhetetlen adót vetett reájuk; jelentette, hogy nem lesz egyéb vége nálok a dolgoknak, hanem mint Magyar Országban . . . Item az kapitolumbéli notárius bé híván házához sokat beszéllett jó indulattal az magyar országhi dolgokrul, javalván, hogy az német uraságot egészen lerázzuk . . .”

Mind személyes, mind politikai vonatkozásban rendkívül érdekesek, de kevésbé ismertek

²⁴ Diarium itrinerationis in Poloniam simulque legationis ad aulam Sveciam ... 1705. Ráday Pál iratai I. 284—296.

Bercsényi gróf fejedelmi helytartó útlevelei Ungvártól Varsóig (1707), s a tárgyalásokról Rákócziaknak írt tudósításai.²⁵ Ide tartoznak követi naplóírók, mint Pápai János, aki konstantinápolyi naplójában részletesen ír a „Natio Polonica”-t érintő eseményekről, II. Ágost és St. Leszczyński követinek portai tevékenységéről, találkozásaikról.²⁶ Az udvari diáriumírók közül Beniczky Gáspár, a fejedelem „intimus secretarius”-a a Rákóczi udvarában megfordult lengyeleket nevük és rangjuk szerint is számon tartja; leírja többek között a sandomierzi konföderáció követségének fogadását, Wiśniowiecka és Sieniawska hercegnő barokk udvari pompával végbemenő vendégeskedését, a menedéket kereső Potocki palatinus érkezését és a lengyel segélyhadak romhányi vitézkedését.²⁷

Az egykorú irodalmi részletek arról tanúskodnak, hogy a lengyel főrangúak alkalmankénti látogatása nagyszámú udvari kíséretük vendégeskedésével járt együtt, ami elősegítette a lengyel és kuruc magyar udvari emberek ismeretségét, sőt véleménycseréjét is. A fejedelmi udvar találkozási pontul szolgált a szabadságharc évei alatt. A „köz-emberek”-ről az ilyenfajta diáriumokban kevés szó esik, mert a korabeli rendi-társadalmi szokásoknak és szabályoknak megfelelően az udvari naplóműfaj jórészt királyok, fejedelmek, főurak életének megörökítésére szolgált. A Rákóczi-kori udvari diáriumok nemcsak azért érdekesek, mivel utalnak a hagyományos érintkezések módjára, hanem fényt vetnek különböző társadalmi elemekre is, ezenbelül az udvari hivatali nemesség részvételére. Hiteles forrásból tudjuk, hogy a varsói tárgyalásra a homonnai táborról elindult Bercsényi főgenerális által vezetett magas rangú küldöttséghez népes kíséret tartozott, számbelileg is jelentős volt, hogy Rákóczi ügyét s helytartóját fejedelmi módon képviselje. Kiderül, hogy kuruc udvari nemesek, „köz-emberek”, udvari gavallérok, katonák csoportostul vettek részt ilyen és hasonló lengyelországi akciókban, csakúgy, mint a „közlengyelek” a magyarországi küldetéseken. A jelek szerint a közvetlen és személyes udvari érintkezések köre szélesebbre tágítható. Ennek is megvan a maga jelentősége a hagyományörzés társadalmi bázisának körvonalazása szempontjából.

E forrásokhoz sorolhatók a lengyelországi útinaplók, Ráday említett Diarium itinerationis in Poloniam... mellett Szirmay Miklós és Krman Dániel útleírása;²⁸ a Lengyelországba kimenni nem akaró békepárti Ottlyk György udvarmester (Önéletírása).²⁹ Szemléletében közel áll hozzá az erdélyi historikus, Cserei Mihály, aki Ottlykkal együtt már Thököly idejében belekeveredett a kuruc mozgalomba és Históriajában transylvanista nemesi szemlélettel ír a kuruc magyarok és a lengyelek kapcsolatáról, nem tartózkodva a fegyelmezetlen lengyel segélyhadak bírálatától. Históriaja a kurucok „rebelliójával” végződik; s ha nehéz soruk volt a gráciát kapott magyaroknak, székelyeknek, bizonytalan sors várt a hazátlan bujdosókra: „Rákóczi a mellette való urakkal így meg jáczodtatván, Lengyelországban maradának. Erdélyből nincs több mellette, hanem az öcsém Cserei János, Cserei Farkas fia, Kálnoki Mihály, Kálnoki Tamás fia, Mikes Kelemen, Mikes Pál fia. Ha boldogulna valaha Rákóczi, kétség kívül azoknak lenne promotioja”³⁰ — fűzi hozzá Cserei.

²⁵ Székesi Gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1706–1708. Közli THALY K. Bp. 1877. Archivum Rákócziánium V. 433–452.

²⁶ Pápai János Törökországi naplói 1705–1708, 1710. Sajtó alá rend. bev. jegyz. BENDA K. Bp. 1963. 149., 164. stb. (1706), 229., 237. stb. (1707), 317., 329., 342. stb. (1710).

²⁷ Beniczky Gáspár Diáriuma. Rákóczi Tár I. Kiad. THALY K. Pest 1866. 5–232. (1707–1710).

²⁸ MAJLÁTH Béla: Egy magyar követség Svédországban 1705-ben. Századok 1880. 785–795 (Diarium ablegationis ... per M. Szirmay). — Historia ablegationis Domini Superintenden Daniel Krman ad regem Carolum XII. Kiad. MENCSIK F., KLUGH J. MHH XXXIII. Bp. 1894. 423., 451., 594. És Daniel Krman ml. Itinerarium (Cestovnýdeník z rokov 1708–1709). Red. J. MINÁRIK, tl. G. VICTORY. Bratislava 1969.

²⁹ Ottlyk György Önéletírása 1663–1711. Kiad. THALY K. MHH XXVII. Bp. 1875. 3–120.

³⁰ Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja. Kiad. KAZINCZY Gábor. Pest 1825. 24–25., 316., 447–49., 455. stb.

A kuruckori írárok összességükben új szint, sajátos hangulatot és szemléletet fejeznek ki, friss személyes hangnemet, beszélt nyelvi elemeket, de retorikus barokk stílust is képviselnek a XVIII. század eleji magyar irodalomban. Egyes darabok közös történelmi vonatkozású motívumokat, lengyel folklorisztikai és helyrajzi érdekességű részleteket, lengyelországi művelődéstörténeti érdekű fejezeteket, tájleírásokat és személyes élményeket tartalmaznak. Némelyekben lengyel szavak, jól—rosszul rögzített helységnevek, Bercsényi egyes leveleiben lengyel kifejezések, sőt egész szövegrészek is előfordulnak. A lengyel téma meghonosodása a Rákóczi-szabadságharc irodalmában részben folytatása, másrészt előkészítő szakasza volt a tematikai gazdagodásnak, ami a lengyel irodalom hazai interpretációjának kifejlődését egyengette.

A lengyelországi Rákóczi-emigráció irodalmi emlékei

A forrásanyag szerves részét alkotják a lengyelországi kuruc emigráció irodalmi emlékei. 1711 februárjától a fejedelmi udvarral együtt mintegy kétezer ember keresett menedéket a határmenti lengyel területen. Rákóczi és udvari környezete Jaworówban és Jarosławban találkozott az újra megerősödött II. Ágosttal és Péter cárral. A kuruc magyarok sorsának alakulásáról Rákóczi Vallomásai adnak hiteles képet, beleértve saját életét is.³¹ Egy ideig Rákóczi és mágán tábornokai barátságos fogadtatásra leltek Sieniawska hercegnő hatalmas birtokain és Konstanty Władysław Sobieski udvarházában és más lengyel főrangú ismerősöknél.

Szathmári Király Ádám naplókönyve élethűen számol be a tavaszi és nyári hónapokról. Leírásai között találhatók a későreneszánsz és barokk képző- és iparművészeti, egyházi és történelmi falfestészeti emlékekben gazdag s legtöbbet látogatott dél-lengyelországi helységek, mint pl. Stryj vára, Stare Sioło, Dzieduszyce kastélya, Jaworów francia kerttel övezett apatotája, Wysocko udvarháza, Jarosław, Lwów, Kukizów vadászkastélya, Zólkiew stb. irodalmi ábrázolása. De bemutatja az egykori királyi rezidenciákat s más főúri kastélyokat, klostromokat és várakat is. 1711 szeptemberében a San folyón és a Visztulán Kis-Lengyelországból Nagy-Lengyelországba, Mazowsze festői tájain a Gdańsk felé hajózó Rákóczi kíséretében levő ifjú nemesapród megörökíti a magyarok útját Varsó, Toruń, később pedig Elbląg, Frombork, Braunsberg-Broniewo stb. városképeivel.³² Szathmári naplólapjai új fejezetet nyitottak a lengyel tájrajzok magyar irodalmi megörökítésében.

A Lengyelország déli részein szétszóródott kuruc főemberek és udvari nemesek Rákóczi északra távozása után egyre súlyosabb anyagi helyzetbe kerültek. Megpróbáltatásaikról és a harc folytatásáról táplált reményekről főleg Rákóczi és Bercsényi levelezése ad képet.³³ Rákóczi Danckából figyelte az európai béketárgyalásokat megelőző diplomáciai fejleményeket. A városfalakon kívüli déli „felső hostáton” lakó, inkognitóban élő fejedelem kíséretében ekkor mintegy ötven ember volt, nem számítva az Oliwában és Elblágban táborozó kisebb csoportot. Rákóczi közeli kapcsolatba került a lengyel előkelő körökkel.³⁴ Sűrűn levelezett

³¹ Confessio, 206—207. Mémoires, 140—153. KÖPECZI B.—R. VÁRKONYI Á. i. m. 1955. 282—332. — KÁLLAI István: Adatok a Rákóczi-szabadságharc végnapjainak történetéhez. Levéltári Közlemények 1962. 138—149. — HOPP L.: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp. 1973. 5—48.

³² Szathmári Király Ádám Napló-könyve 1711—1717 Esztendőkből, II. Rákóczi Ferenc Fejedeleme Bujdosásáról. Rákóczi Tár I. Kiad. THALY K. Pest 1866. 235—262. Vö.: A. DIVEKY: Z podróży Węgrów po Polsce. Ziemia 1911. nr. 44., 718—719; nr. 45., 737—739. J. REYCHMAN: Węgierskie podróże. Odra 27 IV. 1947. És: I. m. 1973. 32—43.

³³ Székesi Gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1711—1712. Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölféjtésével közli THALY K. Bp. 1879. Archivum Rákócziánium VII. k.

³⁴ L. HOPP: Pobyt Ferencza Rákóczege II w Gdańsku w latach 1711—1712. Rocznik Gdański 1966. XXV. 131—157. És: I. m. 1973. 41—45.

Sieniawska hercegnővel. A bajbajutott fejedelem ugyanis zálogba adta neki összes lengyelországi, Jarosław környéki birtokait, amelyeket a francia király vásárolt számára 1707-ben Sobieski özvegyétől. Tény, hogy Rákóczi észak felé történt elhajózása után Sieniawska hercegnő szűkmarkú lett pártfogoltja iránt.³⁵ Az éles szemű Bercsényi megírta a fejedelemnek: „Fiervil Uram mondotta, hogy igen kezdenek Bécsből ide járni az levelek, és hogy igen ausríálkodni kezd mind az Úr, s mind az Asszony.”³⁶ „S azt megvallom, nem szeretem: fogdoztatja Szinyawski uram a nemeseket.”³⁷ A varsói császári követ óriási összegeket ígért, hogy a francia pártiak pálfordulását megkönnyítse. „Nehéz elhinni, s ha elhisszük is nehéz elkerülni, mert hírrel járva, mindenütt kezekben vagyok...”³⁸ Bercsényi Wiśniowiecki hercegtől értesült, hogy Tiepold báró már többször is mondotta, hogy „az Asszonyt egészen meghajtotta s assecurálta: se Fölségednek, se nekem, senkinek magyarnak az Asszony nem segít!... az Úr is egészen felmondott az én protectiómon és Fölséged dolgain... Item, az podoliai palatinus mondja: elűtte és neki mondta az Asszony, hogy ő már nem laskava Fölségedre és az magyarokra, mert már ő nem franczia, hanem német”.³⁹ Az óriási összeggel tartozó Sieniawska halogatta, majd megtagadta a pénz kifizetését, aminek következtében nemcsak Rákóczi, hanem az egész lengyelországi kuruc emigráció anyagi csődbe került.

Egyes személyek s Bercsényi száz főnyi udvarának példáját éppen úgy említhetnénk, mint a fejedelmi udvar állapotát. A Cserei alezredessel kivezetett székely testőröz udvari karabélyosok és palotások töredékét, az egykor pompás udvari regiment kényszerből bémustrálta Máriássy Ádám és Török András Drohobyczon Ropp „Muszkva Brigadérus” hadtestébe. Az udvari gavallérok, a fejedelem szeme előtt nevelkedett Nemesei Társaság siralmas állapotban volt. „Íme az szegény kavaliroknak furirját az akasztófától bocsátották vissza; azok már világ csúfja s nyomorúságára jutnak, reám gyűnnek szegények, sír az lelkem fellettek, tennék jót vélek, ha tethetnék...”⁴⁰

Szathmári naplójegyzetei szerint a gdanski főrangú társaság befogadta a bujdosó fejedelmet, s enyhített anyagi gondjain. Rákóczi udvari apródjai elkísérték hintón járó urukat a pompás fogadásokra, jártak a híres gdanski vásáron, megfordultak a forgalmas kikötőben, megismerkedtek a hatalmas erődrendszerrel, az északi holland reneszánsz építészeti emlékeivel, a patricius házakkal, jártak az olivai katedrálisban s a flamand reneszánsz egyik legszebb épületében, az Arzenálban (Zbrojownia). Az északi kereskedelem szívében polgári kultúra és fejlett városi élet tárult föl a magyar udvari nemesek előtt;⁴¹ közöttük ott volt Mikes Kelemen, Rákóczi apródja és későbbi kamarása is.

Az 1712 novemberében megszűkebb udvari kíséretével Franciaországba hajózó Rákóczi a következő évben élénk levelezést folytatott Besenval francia követtel⁴² és Gdańskban maradt udvari marsalljával, Vay Ádámmal.⁴³ Itt alakult ki átmenetileg a lengyelországi kuruc emigráció másik csoportja. Elblágban, majd Gdańskban élt a 20-as évekig Beniczky

³⁵ „Listy Rakoczego Franciska II do hetm. Sieniawskiej z lat 1704—1712. Lettres de Rakoci.” Bibl. Czart. Sygn. 2761. Fol. 190. stb.

³⁶ Leopold, 20. X-bris 1711. Archivum Rákóczianum VII. 78.

³⁷ Brezany, 20. May 1712. Archivum R. VII. 144.

³⁸ Ilyvóban, 25. May 1712. Archivum R. VII. 150.

³⁹ Ilyvóban, 1. Juny 1712. Archivum R. VII. 155.

⁴⁰ Zulkwa, 13 Juny és Ilyvóban, 10. Augusti 1712. Archivum R. VII, 165 és 194. Vö.: I. m. 1973. 45—65.

⁴¹ SZATHMÁRI i. m. 255—262. — HOPP L.: A lengyelországi Rákóczi-emigráció irodalma. FK. 1972. 72—91. (Rákóczi és kísérete Danckában).

⁴² Lettres inédites de Rákóczi au baron de Besenval, ambassadeur de France à Dantzig (1712—1713). E. PILLIAS: Études sur François II. Rákóczi. Paris 1939. 51—83. — Vö.: „Listy hrabiego Besenvala posła francuzkiego w Polsce z lat 1710—1726, przew. do hetm. Sieniawskiej.” Bibl. Czart. Sygn. 2788. Fol. 598 stb. (köztük Rákóczira vonatkozó levelek).

⁴³ MÁRKI Sándor: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1910. III. 365—367., 390—391., 421—422., (idézi a kolozsvári Erdélyi Múzeum Kemény-gyűjteményéből, 1713—1715).

Gáspár, aki az idekerült Rákóczi-levéltár őre s gondozója volt. Itt temették el Vay Ádámot, (1719) és lányát a Szent Erzsébetről elnevezett templomban (Kościół św. Elżbiety), ahol ma is márványtábla hirdeti emléküket. Vay Julianna epitaphiumát egy Gdańskban élő magyarországi gimnáziumi tanár, Hagymási András „praeceptor classicus” írta és adta ki nyomtatásban (1716). A marsall felesége, Vayné Zay Anna grófnő imádságos könyvében, a Nyomorúság iskolája c. kéziratban (Gdańsk 1721) örökléte meg hazatérése előtt az emigrációban teljesen elszegényedett, tönkrement birtokos nemes család szomorú napjait és szenvedéseit. A gdański vajdasági levéltárban értékes kéziratok anyag tanúskodik a magyar emigráció létéről s Rákóczi egyes megbízottainak (Krucsay István) tevékenységéről.⁴⁴ A Rákóczi-tól történt elszakadás a lengyelországi kuruc emigrációt létében érintette. Igaz, hogy a nyomort eddig nem ismerő kuruc mágánok és főemberek leveleiben ez idő tájt háttérbe szorulnak a politikai tervezgetések; pedig még most is az adott értelmet megpróbáltatásuknak, hogy fejedelmük oldalán harcoltak hazájuk függetlenségéért. Azért vállalták a „kimenetelt”, mivel a kuruc háború folytatásában, előnyös békefeltételekben s ügyük jobbrafordulásában reménykedtek. Erről néhány év múlva bizonyosságot tesznek.

Jeles személyiség volt a kuruc emigránsok között Mányoki Ádám, a fejedelem udvari festője, a legszebb Rákóczi-kép megalkotója (Dancka, 1712). Rákóczi távoztása után előbb II. Ágost varsói és drezdai udvari festőjeként működött, majd III. Ágost király szolgálatába állt. Beutazta Lengyelországot, s arcképcsarnokában számos főrangú (Sieniawski, Lubomirski, Wiśniowiecki, Potocki, Bieliński, Szembek, Denhoff, Radziwiłł, Ribiński stb.) család képviselője, a királyi kurtizánok galériája, több szászországi és porosz udvari előkelőség, művészportré található. A végén ő is nyomorban halt meg Drezdában, ahol halála után teljes hagyatékát elárverezték. Rákóczival, Rádayval, Beniczkyvel és Teleki Ádámmal váltott levelezése az emigrációs évek becses emberi dokumentuma.⁴⁵

Jarosław és Rodosto

Amikor Rákóczi a Fényes Porta meghívására Franciaországból (1717) a török birodalomba ment, hogy bekapcsolódjék az osztrák–török háborúba, az anyagi támasz nélkül tengődő kuruc tábornokok s főtisztek — akiknek elfogására a varsói császári követ titkos akciót kezdett — Bercsényi és társai lehúzódtak Drinápoly felé. Majd a reményeiknek véget vető pozsarévai békekötés (1718) után mind együvé szorultak a Stambultól nyugatra eső, a Márványtenger partján fekvő kis ruméliai kikötővárosban, Rodostón (Tekirdağ) 1720-tól.

Rodosto és Jarosław között ettől kezdve állandó érintkezés állt fenn. Előbb gr. Forgách Simon tábornok tért vissza erre a vidékre néhány emberével Rodostóból (1721). Egy év múlva a közben elhunyt Eszterházy Antal generális lengyel felesége és a vele menők egy kisebb csoportja hagyta el Rákóczi rodostói udvarát (1722). Eszterházynéval kapcsolatos Mikes kedves karcolata: „az asszony elegendő szép, igen szép természetű, ifjú és a mulattságot szereti. Nekünk ilyen kell az unalmas Rodostóra. A lengyel tánczot el jártam már egy nehányszor véle. Magyarul is tud keveset. Azt el mondhatni felőlle, hogy emberség tudó asszony, és el nem unom magamat, amikor véle vagyok.”⁴⁶ Bercsényi gróf halála után fiatal özvegye, Bercsényiné Kőszeghy Zsuzsánna távozott Jaroslawba egy kb. negyven főből álló újabb csoporttal (1726). A rodostói és jaroslawi levelezési lehetőség bizonytalan volt, mivel a császári posta- és kémhálozat minden útvonalat megfigyelés alatt tartott. A bécsi követ éberségének köszönhető, hogy nyomára bukkantunk a fiatal özvegy Rodostóba küldött levelének. Az 1728. január

ESZE T.: Vay Ádám 1657—1719. Vajai Vay Ádám ülésszak. Vaja 1969. 7—32.

⁴⁴ I. m. 1973. 90—115.

⁴⁵ LÁZÁR Béla: Mányoki Ádám (1673—1757) élete és művészete. Bp. 1933. — HOPP L.: Mányoki Ádám fejedelmi képmű. ItK 1973. 733—743.

⁴⁶ Törökországi Levelek és Misszilis levelek. Mikes Kelemen összes művei I. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. 41. lev.

21-én keltezett levél február 3-án már Dirling rejtjeles jelentése mellett feküdt Konstantinápolyban, latinra fordított párjával együtt. A bécsi udvari levéltárból előkerült páratlan érdekességű levélből kiderült, hogy Kőszeghy Zsuzsi „már egynehányrendbeli levelet” küldött Rodostóba, aminek eddig semmi nyomát sem találtuk.⁴⁷ S ki tudja: eljutottak-e oda?

Mikes Kelemen Törökországi Leveleiben többször írt bujdosó életük más lengyel vonatkozásairól. Az európai események kapcsán megemlékezett Leszczyński Mária és XV. Lajos királyi házasságáról, valamint a II. Ágost halála után kitört lengyel örökösödési háborúról.⁴⁸ Lengyel történészek említik, hogy Rákóczi kérésére a konstantinápolyi jezsuita rendfőnök a moldvai misszióból küldött udvari káplánnak Rodostóba egy lengyel atyát, Kazimierz Twierdolibowicz-ot, aki ott is halt meg.

Rákóczi, aki 1721 óta újra levelezésben állt Sieniawska hercegnővel, fia, György herceg és a hercegnő leányának, Denhoff gróf fiatal özvegyének házasságát igyekezett nyélbeütni. Maria Zofia Sieniawska végül is Czartoryski Ágost herceghez ment férjhez. A száműzött fejedelem ezután egyik lengyelországi arisztokrata ismerősének, a Leszczyński-rokonsághoz tartozó Konstantyna Jablonowska hercegnőnek a kezét szerette volna elérni, hogy ezáltal kijusson törökországi elszigeteltségéből. 1733–34-ben Leszczyński trónralépésében akart volna közreműködni, s a francia udvarnak küldött politikai emlékiratában közös francia–lengyel–magyar akciót javasolt. Régi kuruc tisztjei, megbízottai (Jávorka Ádám, Ilosvay János, Máriássy Ádám, Krucsay István) ott tevékenykedtek Hotin környékén. A bécsi és stambuli császári kémszolgálat azonban Rákóczi minden lépését figyelte és politikai elgondolásainak megvalósítását meggátolta.⁴⁹

A fejedelem halála (1735) után Rodostóba érkezett fia, József, aki mindjárt belekeveredett az 1736-ban kitört osztrák–török háborúba. Ritka érdekességű lengyel vonatkozása a Rodostóból a Duna mentéig eljutó kuruc emigránsok életének az a leírás, amelyet Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa adott Rákóczi József vidini udvaráról (1738). A külsőségekből ítélve még valami fényes előkelő társaságnak tarthatnók a fejedelemfi környezetét, pedig Mikes leveleiből milyen más világ tárul elénk a bujdosók megkopott csoportjáról. Egy későbbi rodostói látogatásáról (1760) is ír Salomea, ahol „derék magyar barátokra” lelt. Ez az időpont Mikes „básbugsága” éveire esik; a magyar levélfíró és a lengyel emlékirónó tehát Rodostón is találkozott egymással.⁵⁰

Vannak gyér nyomai a török és lengyel földön élő kuruc magyarok kapcsolatának a negyvenes évekből is. A Czartoryski Ágost szolgálatában álló egykori kuruc tiszt, Jávorka Ádám, a régi „jaroslavi ducatus” birtokpapirjai ügyében a herceg megbízásából levelez Mikessel. Egyébként Jávorka segíti elő a Wiśniowiec-en elhalt gr. Forgách⁵¹ családi levéltárának hazaszállítását a lwowi kapucinusok templomából a magyarországi Forgách rokonságnak. A Lengyelországot régebben keresztül-kasul beutazó Krucsay Istvánnal együtt Jávorka is Jarosławban hunyt el.

A rodostói bujdosó életéről Mikes hagyott ránk hiteles képet, a jaroslavi kuruc magyar kolónia csendes kimúlását a Liber Demortuorum Jaroslawiensis (1714–1757) örökítette meg.⁵² Az elhalt jelentősebb személyek egy részét a plébániatemplomban, a Keresztelő Szt. Jánosról elnevezett egykori jezsuita templom sírboltjában helyezték végső nyugalomra vé-

⁴⁷ I. m. 1973. 179–181.

⁴⁸ Mikes i. m. 1966. 45., 69., 100–101., 103., 105–107. lev. Vö.: I. CSAPLÁROS: *Sprawy polskie w literaturze węgierskiej*. Warszawa 1961. 25–28.

⁴⁹ KŐPECZI B.—R. VÁRKONYI Á. i. m. 1955. 379–381. SZEKFÜ Gyula: A száműzött Rákóczi 1715–1735. Bp. 1913. 291., 297–308., 311–333., 395–397.

⁵⁰ HOPP L.: Mikes és világa. Tanulmányok. Bukarest 1973. 428–436.

⁵¹ Vö.: VÁRADI-STERMBERG János: Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai. Száz. 1968. 1037–1074.

⁵² THALY Kálmán: Jaroslavi kutatások. Száz 1888. 597–610. (Nomina demortuorum 1714–1774).

nító éveik után. Közöttük volt özv. Bercsényiné Kőszeghy Zsuzsi is, aki lengyelül írt végrendeletében magát „uboga sierota”-nak, szegény árva özvegynek nevezte. Ezt is megőrizte a parókia kéziratára.⁵³ Jarosławban a Rynekről nyugati irányba kivezető „ulica Grodzka” („Platea Cracoviensis”) végénél, a „Brama Krakowska” előtt jobb felől benyíló kis utca, az „ulica Węgrów” emlékeztet ma is hajdani magyar lakóira.

*

A XVIII. század utolsó harmadában kibontakozó magyar nemesi ellenzéki mozgalmak és nemzeti függetlenségi törekvések a Rákóczi-hagyományt is fölébresztették. A köznemesség vezető rétege a Rákóczi-főlkelés lengyelbarát irányának idealizált hagyományát is magáénak vallotta, s így a kuruc hagyomány lengyel elemeinek élesztő hatása volt a századvégi magyar és lengyel patrióta mozgalmak egymásratalálásában.

A Rákóczi-hagyományhoz fűződő Habsburg-ellenes lengyel—magyar kapcsolatok politikai tartalma és nemzeti függetlenségi koncepciója, a közös fegyverbarátság kuruckori hagyománya, s a jószomszédság írott és íratlan hagyománya volt az a gyűjtőlencse, amelyen keresztül a századvégi köznemesség nemzedék, ill. ennek a lengyelekkel mélyen együttérző hazafias értelmiségi literátus rétege visszatekintett a két szomszédos nép történeti egymásratalaltságára. De mindez már a Rákóczi, Bercsényi, Ráday, Mátyóki, Mikes nevével fémjelzett kuruc szabadságharc és emigráció idején megújult lengyel—magyar hagyományoknak egy újabb s modernebb szakasza, amely Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Tóldy Ferenc s mások munkásságán át Kossuthig és Petőfigig ível, s múltbeli közös hagyományaink máig ható, megírásra váró kiemelkedő fejezete.

Lajos Hopp

TRADITIONS POLONO-HONGROISES DANS LA LITTÉRATURE DE LA GUERRE D'INDÉPENDANCE ET DE L'ÉMIGRATION DE RÁKÓCZI

C'est d'après les résultats de ses recherches décennales en Hongrie et à l'étranger, en Pologne, que l'auteur résume ici brièvement les problèmes des traditions polono-hongroises, à la base de la littérature de la guerre d'indépendance et de l'émigration de Rákóczi. L'état actuel des recherches montre que ce sont les XVIIe et XVIIIe siècles qui sont resté le domaine le plus négligé des relations d'histoire culturelle polonaises et hongroises, y compris la période de l'époque des kouroutzs et de Rákóczi aussi. Cet état de choses est d'autant plus intenable que sans avoir saisi et lié ensemble les fils de l'histoire de l'évolution, on ne peut pas rendre sensible la continuité entre l'époque de la Renaissance mieux découverte et entre le XIXe siècle; sans cela, on ne peut pas construire un pont entre la Renaissance si riche en relations culturelles et entre l'époque des Lumières, entre le classicisme et le romantisme renés à l'époque des mouvements nationaux renouvelés, de même qu'entre les traditions politiques et littéraires qui agissent jusqu'aujourd'hui.

L'étude examine les traditions dynastiques et nobiliaires de l'orientation polono-hongroise et les causes de son essor au tournant des XVIIe et XVIIIe siècles. Elle passe en revue, à l'aide d'une riche documentation littéraire, le renouveau de ces traditions à l'époque de la guerre d'indépendance de Rákóczi (de 1703 à 1710), en exploitant les sources du journalisme politique, des écrits de la chancellerie des kouroutzs, des journaux de cour contemporains, des diariums, des autobiographies, des correspondances, des itinéraires écrits en hongrois, en latin, en français, en polonais, en allemand et en russe. Elle souligne à part le caractère multicolore des monuments d'histoire de la civilisation de l'émigration de Pologne (1711—1760), les relations de l'émigration de Gdańsk, de Jarosław et de celle de Rodochto et de Turquie. L'auteur se charge presque simultanément d'un travail de découverte, d'évaluation et de systématisation, en élaborant un matériel multilingue, pour la plupart manuscrit, du XVIIIe siècle. Ces données continuent, perpétuent et transmettent à la postérité la pensée désormais traditionnelle de la coopération séculaire des Hongrois et des Polonais, en la colorant d'une conception historique nouvelle.

⁵³ J. MAKARA: Dzieje Parafii Jarosławskiej od początku do r. 1772. Jarosław 1936. 542—545. Vö.: I. m. 1973. 211—219.

A VALLÁS A DEKABRISTA IRODALOMBAN ÉS A KORAI MAGYAR ROMANTIKÁBAN

A romantikus vagy romantikusba hajló világgépben költészet és filozófia, esztétika és esztétizált vallás között tudvalevően nem egyszerűen csekély a távolság, hanem a kettő gyakran érintkezik és át is csap egymásba. A vallásos misztikus szemlélet nem tartozik a romantikus látásmód kötelező legáltalánosabb attribútumai közé: a fiatal Heine, a romantikus Puskin vagy Byron aligha nevezhetők „transzcendens” költőknek, még a szó tágabb értelmében sem.¹ A romantikus miszticizmus nem jelent szükségképpen vallásos miszticizmust; Hoffman mesevilága nem égi fantasztikum, csodái nem a vallás csodái, inkább egy új irracionális, sajátos természeti—társadalmi panteizmus isten nélkül, istenekkel. A vallás és a társadalom viszonyának kérdésfeltevése azonban, nyíltan vagy látens módon, mindig egyik összetevője a XVIII. század végi, XIX. század eleji romantikus irodalmi tendenciáknak. A vallással kapcsolatos felfogások ezért sokat elárulnak a romantika adott típusáról, akár a művészi ideológia középpontjában állnak, akár periferikusan tűnnek elő.

A schlegeli-novalisi típusú romantikus gondolkodás a vallás rangjának rehabilitálásában látta a szellemi menekvés útját, minden lényegi kérdés univerzális válaszát. „Alles, was die Erfahrung und die irdische Wirksamkeit begreift, macht den Bezirk des Gewissens aus, welches diese Welt mit höheren Welten verbindet. Bei höhern Sinnen entsteht Religion und was vorher unbegreifliche Notwendigkeit unserer innersten Natur schien, ein Allgesetz ohne bestimmten Inhalt, wird nun zu einer wunderbaren, einheimischen, unendlich mannigfaltigen und durchaus befriedigenden Welt, zu einer unbegreiflich innigen Gemeinschaft aller Seligen in Gott und zur vernemlichen, vergötternden Gegenwart des allpersönlichsten Wesens oder seines Willens, seiner Liebe in unserm tiefsten Selbst”² — írta Novalis.

Az orosz dekabrista, illetve a magyar romantikában a vallásról alkotott elképzelések nem voltak egyöntetűek és eleve nem is kapcsolódhattak ilyesféle koncepciókhoz. A vallásra vonatkozó nézetek széles skálája a tételes vallásosságtól a szabadkőművességen és a deizmuson át az ateizmusig terjedt. Még a hívőktől is távol állt azonban a gondolat (Oroszországban a felkelés veresége előtt),³ hogy a vallásnak olyan abszolút szellemi hatalmat és jelentőséget

¹ SZENCZI Miklós szerint sokszor a legjelentékenyebb alkotókat (Byront) sem lehet romantikusnak minősíteni, ha a romantikus szemléletet a „képzelet transzcendens jellegére” redukálják. М. СЕНЦИ: Воображение и верность природе. Философские основы литературной критики Кольриджа. «Европейский романтизм». Москва 1973. 128—130.

² NOVALIS: Schriften. Bd. IV. Jena 1907, 235.

³ A decemberi felkelés után, a börtönben és a száműzetésben, a kényszermunkán és a katonaságnál, Szibériában és a Kaukázusban a szabadulás reménye nélkül sínylődek dekabristák jelentős részén misztikus hangulatok lettek úrrá. Egyeseknél ez a bűnbánat jele volt, a múlt revideálása, másoknál (ahogyan Ogarjov írja A. Odojevskijről) éppen önmegerősítés, igazolás, misztikus küldetéstudat. Hívők és ateisták között a fennmaradt visszaemlékezések tanúsága szerint éles viták zajlottak. Az 1825 utáni dekabrista irodalom azonban már más szituációból fakadt, amelynek elemzése nem tartozik a jelen tanulmány tárgyához.

tulajdonítsanak, mint a jénai romantikusok. Mind a dekabrizmusban, mind a magyar nemesi reformgondolkodásban volt bizonyos antiklerikális tendencia, s nem is pusztán csak annyiban, amennyiben az általában jellemző volt a polgárosodásért küzdő törekvésekre. Oroszországban az egyház lényegében az állam kezébe került. Egy korábbi időpontban ez elősegíthette az orosz abszolutizmus fellendülését: Puskin történelmi tanulmányai során később látható kedvteliséssel idézte fel Nagy Péter gesztusát, aki — mikor a szinódus pátriárka ki nevezéséért folyamodott hozzá — a mellére ütött: »Вот вам патриарх! („Itt a pátriárkátok!”)»⁴ I. Sándor uralkodásának utolsó éveiben azonban az ortodox pravoszlávság gyakorolt fokozódó befolyást a cárizmusra, s a cárizmus elleni támadásnak szükségképpen volt egyházellenes felhangja is.

Magyarországon az abszolutisztikus állam, az egyház és a vallás viszonyát a nemzet sajátos függő helyzete súlyosbította. A számottevő protestáns kisebbséggel szemben az uralkodóház, mint ismeretes, minden eszközzel a katolicizmust támogatta. 1770-ben egy névtelen szerző részletesen kidolgozott javaslattal fordult Mária Teréziához (amelyet nyomtatásban először Toldy Ferenc ismertetett), hogy létesítsenek Magyarországon is tudományos akadémiát (a mintául szolgáló intézmények között jellemző módon a szerző a pétervári akadémiát is említette). Mária Terézia a kérelmet azzal az indokkal utasította el, hogy egy tudományos akadémia felállításához nincs elegendő magyar katolikus tudós, a protestánsok befogadása pedig vallási és politikai szabadelvűség veszélyével terhes. Toldy részletesen imerteti Mária Terézia válaszában ide vonatkozó részét: „Magyarországban, különösen a katolikusok közt, alig van ennyi tudós, hogy belőlök egy ilyen tudós társaság corpora kiteljék; azt pedig nagyobb részben a katolikus honfiakból állítani össze annál aggasztóbb, minthogy ezek többnyire német, angol sőt hollandi akatholikus egyetemeken szerezték tudományokat, ahol nagyon is oly elvek divatoznak, melyek a fájdalom nagy mértékben terjedő gondolkodási szabadsággal (Freigeisterei) vagy legalább a vallás dolgában való közönösséggel azonosak, s egy monarchiai állam elveivel nem mindig összeegyeztethetők.”⁵ A vallási megosztottság előtérbe helyezése a nemzeti függetlenség ügyét hátráltatta; ez az összefüggés már a magyar felvilágosodás első periódusában kezdett tudatosodni. Kazinczy a protestánsok ellenében Pázmány sítlusának szépségeit emlegette, Bessenyei szemében a nemzeti ügy szolgálata fontosabb volt a felekezetié. Másfelől a katolikus egyház már az 1784-es Türelmi Rendelet kiadását lélekgyilkos liberalizmusként fogta fel, melynek veszedelmes maradványait kellett a későbbiekben — alkalmasint a Habsburg-házzal szemben is — elhárítania, a reform-mozgalom indulását ezzel az alapvető beállítottsággal fogadta.⁶ (Természetesen az egyház intézményes egészéről van szó; egyesek — különösen számosan az alsópapság tagjai közül — rokonszenveztek a reformmozgalom és a magyar irodalom fellendülésével, mint Vörösmarty papbarátai.) Toldy Ferenc írta meg Czuczor-émlékbeszédében: mennyi üldözést kellett Czuczornak elviselni, mert pap létére magyar világi tárgyú verseket írt.⁷

Az abszolutizmus sajátos viszonyaira utal a többi között a szabadkőművesség motivumainak feltűnése is a két irányzat eszmei forrásvidékén. Noha a XVIII. századhoz képest a szabadkőműves, illetve illuminátus tendenciák befolyása Oroszországban is csökkenőben volt, hatása mégis több leendő dekabrista életútján érződött. Rülejev rövid ideig a „Пламенеющая звезда” elnevezésű szabadkőműves páholy tagja volt, Batjenkov ifjúkorában Pétervárott és Tomszkban volt szabadkőműves, F. Glinka és Küchelbäcker pedig az „Избран.

⁴ А. С. ПУШКИН: Полное собрание сочинений в девяти томах, М—Л. 1937. Puskin fel fogásának részletesebb ismertetését l. И. ФЕЙНБЕРГ: Незавершённые работы Пушкина. Москва, 1969.

⁵ Toldy Ferenc: Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. Toldy Ferenc Össze gyűjtött munkái, VII. kötet. Bp. 1873.

⁶ MESZLÉNYI Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon, 1780—1846. Bp. 1934.

⁷ TOLDY Ferenc: Czuczor Gergely felett. Toldy Ferenc Össze gyűjtött Munkái, VI. II. Pest 1872.

ный Михаил» páholy tagjai voltak, ahol Bazanov monográfiájának megállapítása szerint a tisztségviselők többsége közel állt a dekabrizmushoz. A legradikálisabb talán a kisinyevi „Овидий” páholy volt, amelynek M. Orlov és V. Rajevszkij mellett maga Puskin is tagja volt (1821-ben lépett be).⁸

Bizonyos, hogy ez a hosszabb-rövidebb ideig tartó hatás nem volt általános, hogy sok esetben inkább határozatlan ellenzéki hangulatok kerestek itt maguknak medret és szervezeti lehetőségeket. A dekabristák egy részében a külföldi politikai titkos társaságok mellett a szabadkőművesség iránt is vonzalmat ébresztett az a körülmény, hogy az adott viszonyok elsődlegesen zárt és titkos szervezkedési formákba kényszerítették őket. A szabadkőművesség a politikai szervezkedés egyik iskolája és fóruma lehetett. M. Orlov a vizsgálóbizottság előtt azt vallotta, hogy egyik korai dekabrista jellegű társaság elnevezésével („Орден русских рыцарей») — „Orosz lovagrend” tudatosan a szabadkőműves páholyokra kívántak utalni. Ezekre mutat a későbbi társaságok felépítésének rendszere is. Trubeckoj herceg vallomása szerint Pesztel, akitől távol állt a misztikum iránti elvi rokonszenv, s akit azzal bíztak meg, hogy dolgozza ki a tagfelvétel és a tagok művelési formáinak tervét, „имел пристрастие к формам масоним и хотел, чтобы некоторые подобные были введены для торжественности”⁹ („előszóval viseltetett a szabadkőműves formák iránt és azt akarta, hogy ilyesfélét vezessenek be az ünnepélyesség végett”). Tomasevskij állapította meg Puskin-monográfiájában, hogy a dekabristákhoz igen erős szálakkal kötődő „Зелёная лампа»” irodalmi társaság jelképe (a zöld lámpás) is arra a korra utal, amelyben a szabadkőműves hagyományok még nem tűntek el.¹⁰

A szervezkedésen túl azonban a szabadkőművességben útkeresés fejeződött ki, elvi lazulás, szembehelyezkedés a hivatalosan szankcionált vallási dogmákkal és a hivatalos egyházzal; világnézeti válság. A kritikai szembenállásnak, a szabadkőművességben körvonalozódó utópisztikus eszményeknek volt politikai tartalma, s ezek veszélyét is érzékelhette I. Sándor cár, amikor 1822-ben rendelettel tiltotta be a titkos társaságokat, köztük a szabadkőműves páholyokat is. „Трусит он законов, трусит он масонов” („Retteg a törvényektől, retteg a szabadkőművesektől”) — mondja a cárról Rülejev és Besztuzsev agitációs dala 1823-ban. A szabadkőműves és illuminátus mozgalmak eklektikus világnézetében azonban erős belső differenciálódás érvényesült, amelyben a felvilágosodás eszméinek hatása mellett hangot kaptak a francia felvilágosodást érő szenvedélyes támadások is. Az útkeresés és a kiútatlanság, a menekülés és a válság hangulataiban meglehetősen eltérő társadalmi indítékok és szándékok osztoztak. A francia forradalom kronológiai közelsége erősítette a miszticizmust az arisztokrácia soraiban. Szabadkőműves, illetve illuminátus volt Oroszországban a XVIII. században Novikov és Panyin gróf, később a liberális Szperanszkij és a leendő dekabrista N. I. Turgenyev. A XIX. században az orosz szabadkőműves jellegű mozgalmak belső polarizálódása, illetve bomlása általában fokozódott.¹¹ Amikor a nemességnek a polgári átalakulás felé törekvő rétegei radikalizálódtak, tevékenységük és terveik szükségképpen szétfeszítették a szabadkőműves kereteket, a reális társadalmi cselekvés tudatos programja ellentétbe került a misztikus megváltás programjával. „Бог знает, что произойдёт от распространения мистицизма, который как лихорадка бьёт теперь Европу»¹² („Isten tudja, mit hoz majd

⁸ В. И. МАСЛОВ: Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. Киев, 1912. 95. М. В. НЕЧКИНА: Пушкин и декабристы, М. 1949, 22. Поэты-декабристы, Сост., вступ. ст. и примечания В. Базанова, М. 1967, 388.; В. БАЗАНОВ: Лчерки декабристской литературы, Поэзия, М—Л. 1961.

⁹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. Общ. ред. и вступ. ст. И. Я. Шипанова, т. I. М. 1951, 357.

¹⁰ ТОМАШЕВСКИЙ: Пушкин, т. I. М—Л. 1956. 197.

¹¹ М. В. НЕЧКИНА: Грибоедов и декабристы, М. 1951. 242.

¹² Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. I. М. 1951, 194.

a miszticizmus terjedése, amely mint a hideglelés rázza most Európát”) — jegyezte fel 1817-ben naplójába N. I. Turgenyev, aki ekkortájt egy tervezeten dolgozott, amelyben a jobbágyrendszer eltörlését javasolta a cárnak.

Hasonló tapasztalatokkal, mint ismeretes, Magyarországon nem a reformmozgalom szolgált, hanem az ún. magyar „jakobinizmus” szellemi története.¹³ Jellemző véletlen, hogy mind a magyar radikálisok, mind a dekabristák mozgalmában akadt olyan — egyébként teljességgel világi politikai jellegű — program, amelyet káténak neveztek el (a Martinovics-féle Reformátorok kátéja és a Murajov-féle Православный катехизис). A magyar szabadkőműves és illuminátus irányzatok viszonylag széles körű kiterjedtségéről, de a XVIII. század végi progresszív tendenciák szűk bázisáról, fejletlen állapotáról is tanúskodik a szabadkőműves és a jakobinus mozgalom érintkezése. Az 1794-es összeesküvés tagjai közül többen — maga Hajnóczy is — szabadkőművesek voltak, eszméik terjesztésekor éltek a szabadkőművesség szervezeti lehetőségeivel.¹⁴ A polgárosodó vagy akár bizonytalanabb ellenzéki hangulatok tapogatózása ideig-órági természetesen találkozhatott a szabadkőműves jellegű mozgalmakkal, azok individuális-morális, részben rendiségén kívüli utópisztikus eszményeivel. A dekabrista mozgalom indulásánál feltűnedező szabadkőműves mozzanatok közelebb álltak az 1790-es évek elejének magyarországi eszmekísérleteihez, mint az 1820-as évekhez, a magyar reformmozgalom kezdeti fellendülésének éveire. A reformkorban a magyar politikai polgárosodási mozgalom eszméileg is más úton járt, s a szabadkőművesség szervezeti lehetőségeit is kinőtte; a megyei és országgyűlési képviselői rendszer szélesebb, minden üldöztetés mellett is legális fórumot kínált.

Mindamellet a dekabristák elképzeléseinek egészében a magyar reformideológiához közel álló szemlélet dominált. A szabadkőművesség eszmeviláguk teljességében csak színező reminiscencia maradt az erősebben ható radikálisabb felvilágosodott tradíciókhoz képest. Az ateizmus nem sorolható sem a magyar reformkori romantikusok, sem a dekabristák világnézeti differenciá specifikájához, de a felekezeti kérdések liberális felfogása és a deista tendencia erős volt. Mindkét irányzat elveiben és vonzalmiban folytatódott a felvilágosodás hagyományai és tapasztalatai. Horváth János állapította meg Berzsenyivel kapcsolatban, mennyire „jellemző kortűnet, hogy lehetett intézni oly elmélkedést és buzditást az egyház leendő szolgálóihoz, amelynek mintegy alapigéje, hogy 'Az ész az isten, mely minket vezet.'”¹⁵

Hellyel-közzel ugyan korán felbukkantak ellenkező motívumok. Kisfaludy Károly *Éjjeli menyekző* c. ifjúkori elbeszélésének hőstét azért érte utól a vadromantika minden kötelező rekvizitumával felszerelt balsors, mert a hős feledte, hogy „a hit az élet malasztja, a megismeret halál!”¹⁶ Ilyesféle felfogás azonban nem hatotta át már Kisfaludy érettebb alkotásait sem, amelyek az „egy imakönyv” feudális eszményével szemben a modernebb és szélesebb műveltség követelményét hirdették; még kevésbé azoknak a csúcsteljesítményeknek túlnyomó többségét, amelyek a reformkori romantika gondolkodását leginkább reprezentálták. Kölcsey tanulmányt szentelt a vallások összehasonlító elemzésének, s végül a „felvilágosult vallás” tézisében, az etikai jellegű vallásigazolás kompromisszumában állapodott meg.¹⁷

¹³ A magyar szabadkőművességről: ABAFI Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp. 1950. A szabadkőművesség és a jakobinizmus kapcsolatáról: BENDA Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. Bp. 1957.

¹⁴ Az illuminátus irányzat társadalmi tartalmáról. Mária KAJTÁR: German Illuminati in Hungary. In: Szenczi-Ferenczy: Studies in Eighteenth Century Literature. Bp. 1974. — A magyar szabadkőművesség társadalmi nézeteiről és mozgási közegéről: ÉVA H. BALÁZS: L'ère des Lumières et le Joséhisme en Hongrie. Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Bp. 1971.

¹⁵ HORVÁTH János: Berzsenyi és íróbarátai. Bp. 1960. 130.

¹⁶ Kisfaludy Károly Minden Munkái 7. kiadás, 5. Bp. 1893. 350.

¹⁷ Törödékek a vallásról, 1827. Kölcsey Ferenc Összes Művei. Bp. Franklin-társulat kiadása é. n.

Vörösmarty a természeti körforgás mechanikus eszméjével viaskodott, egészében inkább deista volt.¹⁸ A töprengések java része egyik országban sem kerülhetett nyilvánosságra a cenzúravizonyok miatt. Rajevszkij Elégiája istenhit és agnoszticizmus között ingadozott. »Убийца покровен правительства рукою, И суверие, омывшись в крови, Безвинного на казнь кровавою стезею Влечет, читан гимн смиренью и любви! . . . Землетрясения, убийства и пожары, Болезни, нищету и язвы лютой кары Кто в мире произвеств устроенном возмог? Ужель творец добра, ужели сильный бог? . . . Но тщетно я стремлюсь постигнуть сокровенье; Завесу марчную встречаю пред собой« [Элегия, 1. — „A gyilkost a kormány keze takarja el, s a babona, vérben fürödve Az ártatlant véres úton a vesztőhelyre vezeti, a szeretet és alázat himnuszát zengve! . . . Ki hozta e teremtet világra a földrengéseket, a gyilkosságokat és a tűzvészeket? Valóban a jó alkotója, valóban az erős isten? . . . De hiába próbálom felfogni a titkot; Komor leplet találok magam előtt” — Elégia, 1.) Az elégia már általános politikai iránya és felvilágosodott radikalizmusa miatt is a hadbíróági anyagok közé került. Ismeretes, hogy Puskin kénytelen volt megtagadni a Gábriász szerzőségét, s hogy az ateizmusról írott leveléért 1824-ben Mihajlovoszkójába száműzték.

A vallás és ateizmus kérdéskomplexusának jelentősége azonban a koncepciók egészét tekintve mind a két irányzatban másodlagos lett. Kiváltképp szembeötlők ez a körülmény a magyar fejlődés 1794 előtti szakaszához képest: a fiatal Kazinczynál, Bessenyeinél vagy Csokonai korai költészetében a tárgykör jelenléte is nyilvánvalóbb volt, a válaszok egyértelműbbek. Kazinczy az *Orpheus* fő tárgyául a nyelv és a poézis tökéletesítése mellett — sőt előtte — „a babonáságtól megtisztult religiót”, „az eleveáltatásoktól ment filozófiát” jelölte meg.¹⁹ A későbbi időszak eszmei ellentmondásosságában paradox módon az antifeudális mozgalom szélesedése is tükröződött. Közismert, hogy a polgárság mint önálló politikai erő ekkor még mindkét országban fejletlen volt, ateista irányzat pedig a nemességben nem lehetett volna olyan széles bázisra, amilyenre a magyar reformmozgalom épült, vagy akár a dekabrizmus is, amely minden izoláltsága mellett azt bizonyította, hogy az orosz antifeudális eszmevilág mozgalommá erősödött. A polgárosodás ideológiai tendenciái mégis elég mélyen behatoltak a nemesség legjavának tudatába ahhoz, hogy tennivalóit egyre kevésbé öitöztesse vallási igazságok köntösébe, hogy a vallás alárendelt szerepet játszhasson a cselekvést sürgető közvetlen társadalmi feladatok értelmezéséhez képest. Művészetben a számbeli arány aligha lehetne perdöntő, ha az esztétikai érték ellene tanúskodnék; de valamennyire már önmagában is szimptomatikus, hogy mind a december 14. előtti dekabrista, mind a reformkori magyar romantikus irodalomban kevés olyan mű akad, amelynek a vallás mint pozitív eszmény lenne centrális tartalma, vagy legalább amelyben a vallás a legfőbb, abszolút és önálló értéket képviselné az eszmények hierarchiájában. Jelképesnek is tekinthető az a mozdulat, amellyel Pétervárott, a Szenátus téren a felkelők félretolták a pátriárkát, aki a lázadókat a kerszt jegyében próbálta engedékenységre bírni: „Идите, батюшка, это не ваше дело!» (Menjen, atyuska, ez nem a maga dolga!)

A liberális-humanista társadalom- és nemzetfelfogásban a „legszentebb vallás a haza s emberiség” elve dominált, illetve a vallás értelmezése is sokszor liberális tartalmakkal telítődött. Rülejev szerint a gondviselés akarata a korszellemben nyilatkozik meg.²⁰ A mélyen vallásos Széchenyinél a keresztény erkölcs és a polgári nemzeti erény szinte szinonimák, ahol pedig a gyakorlati életben a kettő ellentétbe jutna, ott Széchenyi az utábbi követését ajánlja. „Keresztény jótévedéseinkben higgyünk minden emberről jót, pénz, kereskedés,

¹⁸ Vörösmarty és a vallás viszonyáról: TÓTH Dezső: Vörösmarty Mihály. Bp. 1957. 169—170, 442—443.

¹⁹ Kazinczy Ferenc Válogatott Művei. II. Bp. 1960. 124.

²⁰ I. C. С. БОЛК: Исторические взгляды декабристов. М.—Л. 1958, 92. — Volk idézi Rülejev szavait, s megjegyzi, hogy a húszas évek francia liberális történései hasonló értelemben használták a „gondviselés” kifejezést.

alkotmány dolgában pedig mindenkiről a legrosszabbat — úgy fogunk ezen s a más világon boldogulni.”²¹ „Gondolkozzék s ítéljen ezekről többnyire kiki tetszése szerint; én részemről, ha pénzem lesz valaha kölcsönzésre, nem azt fogom tekinteni adósomban, az erénynek milly magasságán áll s hihetőleg valaha a mennyország hányadik grádicsán fog örökkön örökké vigadni, hanem micsoda hypotékát adhat nekem s mikép foghatom üstökénél s ránthatom ki alóla még a párnát is, ha becsületes s törvényes kamatra adott tőkémét ő akarná használni csak, míg én addig tán sínylődöm és szinte instantiával kellene keresnem a mi *enyim*.”²² (Széchenyi kiemelése.)

Az orosz dekabrista vagy éppen a puskinsi és a magyar romantikus tendenciák közé e téren nem lehet egyenlőségjelet tenni. Mégis közös mozzanatuk volt ezeknek az irányzatoknak, hogy a vallás felvilágosodott szemlélete mindektőben romantikus módon nyilvánult meg, vagy legalább a klasszicizmustól a romantikához közeledett. Puskin ateizmus-levéltöredéke sajátosan érzékelteti ennek az elmeforrongásnak romantikus természetét. «Ты хочешь знать, что я делаю: пишу пёстрые строфы романтической поэмы и беру уроки чистого афензма.» („Tudni akarod, mit csinállok: egy romantikus elbeszélő költemény tarka strófáit írom és leckét veszek tiszta ateizmusból.”)²³ Aligha képzelhető, hogy Novalisnál két ilyen mondat kerüljön egymás mellé — de Shelley írhatta volna.

A dekabrista költészet rétegei az átmenet lenyomatát őrzik, amelyben a szemléleti sikok eltolódnak, klasszicista elkülönültségük szűnőben van. Vallásos költeményeknek az²⁴ 1825. december előtti dekabrista költészetben voltaképpen csak F. Glinka versei nevezhetők, különösen az „Опыты священной поэзии” c. ciklus („A szent költészet próbái”). A kritika már megállapította, hogy e költemények gyakran politikai allegorikus, sőt szimbolikus értelmezést sugallnak.²⁵ Az allegória azonban még ezekben az aránylag leginkább tradicionális jellegű művekben sem csupán a tanulság végső erejével utal a jelenre. Glinka erőteljesebb soraiban a felvilágosodott társadalomszemlélet terminológiája és a biblikus kifejezőmód ellentéte távoli istenvesztett korok leírását a jelen feszültségével telíti. „Господь как будто почивал, А на земле грехи кипели, Оковы и мечи звенели И сильный лабого терзал. Не стало дел, ни прав священных, Молчал обиженный закон; И восстал от притесненных Глухой, протажный, тяжкий стон. Как дым, прошло сиянье славы». (Горе и благодать. — („Az Úr mintha szendergett volna, S a földön bűnök forrtak, Bilincsek és kardok csengtek, S az erős a gyengét gyötörte. Eltűntek a szent dolgok és jogok, Hallgatott a sértett törvény, S az elnyomottaktól Tompa, elnyújtott, súlyos nyögés Szállt felfelé. A dicsőség ragyogása szétfoszlott, mint a füst.” Bánat és áldás.) A már-már romantikusan abszolutizáló feszültség oldja a hagyományos zsoltáros jelleget és a tiszta allegóriát. A vallásos témák és kifejezőmód allegorikus funkciója részben az abszolutizmus viszonyai között termelődött jelképrendszer eredője.²⁶ Ám az a körülmény, hogy a vallás hangütése, stilisztikai fordulatai, témái és hősei szimbolikus alárendeltségben is megjelennek, arra enged következtetni, hogy a korábbi eszméértékek devalválódnak, az értékeszmények kezdenek helyet cserélni. Bármennyire őszinte is volt Glinka vallásos hite, ahhoz, hogy egy költő az istennek kedves módon élő hőst „égi polgárnak” [«Небесный гражданин»] nevezze, legalább annyi szükséges, hogy a „polgár” nevezet rangja mérhetetlenül megemelkedjék a költői világképben. (Ennyiben tanulságosak a Glinkánál gyakori képzavarok is, amelyek Puskinnak derűs percekét szereztek.) Nalivajko, Rülejev elbeszélő költeményének szabadságharcos hőse, minden egyházi előírás

²¹ SZÉCHENYI István: Hitel, Bp. 1930. 305.

²² SZÉCHENYI i. m. 422—423.

²³ А. С. ПУШКИН: Письмо Вяземскому, первая половина марта, 1825, Одесса (Пушкин: Письма 1815—1837, М. 1938. 69.)

²⁴ Glinka vallásos költészetéről részletesen: В. БАЗАНОВ: Очерки декабристской литературы. Поэзия, М.—Л. 1961.

²⁵ Г. А. ГУКОВСКИЙ: Пушкин и русские романтики. М. 1970.

körülményes betartásával megy gyónni. A gyónás tartalma azonban olyan szemléletről árulkodik, amelyben a vallási szemszögből nézve menthetetlennek tűnő vétkek súlya relativizálódik a nemzeti eszmények szilárd állandóságával szemben. „Не говори, отец святой, Что это грех! Слова напрасны: Пусть грех жестокий, грех ужасный... Чтoб Малоросин родной, Чтoб только русскому народу Вновь возратить его свободу, — Грехи татар, грехи жидов, Отступничество, Все преступления сарматов Я на душу принять готов. Итак, уж не старайся боле Меня страшить. Не убеждай! Мне ад — Украйну зреть в неволе, Её свободной видеть — рай!...» (Наливайко, 1824/25.) („Не mondd, szentatyám, hogy ez bűn! Hiába a szavak: Legyen bár a bűn iszonyú, gyalázatos... Kész vagyok lekemre venni. A tatárok bűneit, a zsidók bűneit, A görögkatolikusok eretnekségét, A szarmaták minden vétkét, Hogy kedves Ukrajnának, Hogy az orosz népnek Ismét visszaszerezem szabadságát... Így hát ne próbálj többé Engem rémíteni. Ne vitázz! Számomra az a pokol, ha Ukrajnat rabságban látom, S ha szabadon, az a mennyország!...” Nalivajkov.)

Ebben az összefüggésben a vallásos fogalmak — mint szóképek komponensei — őrzik a hozzájuk tapadt korábbi hangulatot, de tartalmilag új értékrendnek vannak alávetve. E metaforizálódás szemléleti előfeltétele, hogy az értékhierarchia csúcsán többé ne a vallás helyezkedjék el. A szemléleti változásnak megfelelően módosul a vallás helye és funkciója is az irodalomban. A vallás témái, képei és hősei olyan mitológiai témákká, képekké és hőssékké válnak, amelyek elbíráják más mitológiák szomszédságát. Küchelbäcker a bibliai eredetű motívumok mellett pogány isteneket idéz meg a zsarnokok ellen, alakjaiban ossziáni és szláv pogány mítoszok reminiscenciái vegyülnek, a görög szabadságharcosok antik és bibliai hősek öltözkéiben jelennek meg. „Душа героев вылетает из позабытых их гробов И наполняет бардов струны И на тиранов шлёт народные перуны!» (Греческая паснь.) — („A hősök lelke kirepül Az elfeledett koporsókból És megszállja a bárdok húrjait És népi perúnokat küld a tirannusokra!» Görög dal.) A biblikus hangvétel nem a vallásos szemlélet következménye, hanem a Küchelbäcker verseit jellemző állandó feszült szituációk, állandó emelkedettség hangulati összetevője, éppen úgy, mint sajátos ódafelfogása, tudatosan klaszszicizáló archaizmusa a felkelés előtt. Bibliai hőse — a próféta-költő — a zsarnokellenes polgárerény hordozója. „Глагол господень был ко мне За цепью гор на берег Кира: Ты дни влачишь в мертвящем вне, В объятьях ленистого мира: На то ль тебе я пламень дал И силу воздвигать народы? Восстань, певец, пророк Свободы!» (Пророчество.) — („Az Úr szava szól hozzám A hegyek láncán túl, Kír partján: Napjaidat halálos álomban vesztegeted, A lusta béke ölelésében: Ezért adtam-e neked a lángot, S erőt, hogy népeket megindíts? Kelj, dalnok, Szabadság prófétája!» Jóslat.) A vallásos tárgykör, miként az antikvitás is, eszményi példák tárául szolgál e költészetben, amely egyebek között ebben is még a klasszicizmus bélyegét viseli. Ugyanakkor azonban egy másik síkra is illeszkedik: a bibliai hős ábrázolása, archaikus, egyházi szláv kifejezésekkel tudatosan színezett terminológiája az egzotikum benyomását erősíti. „Az egyházi szláv nyelv és a bibliai mitológia a 'keleti' stílus irodalmi jegyév válik” — írja V. Vinogradov.²⁶ Ebben a minőségében a bibliai hős már nem az általános eszmény mintája, hanem a különös nemzeti jellegé, a *colour locale* részese: a romantikához közeledik.

A vallásos témák és hősök, műfajok és szóképek közeledése a romantikus ábrázoláshoz a dekabrista költészetben ily módon nem a vallás romantikus felfogásának volt az eredője. Ismeretes, hogy a dekabristák nem kedvelték az orosz schellingizáló tendenciákat, a „ljubomudrok” körének filozófiai nézeteit; a hívő A. Odojevszkij is vitába szállt V. Odojevszkijel, a kör egyik későbbi vezéralakjával. Nem volt azonban romantikaformáló tényező a dekabrizmusban 1825. december 14. előtt a vallás és az ateizmus konfliktusa sem. A vallásos költészeti motívumok átformálódása a dekabrizmus általános romantizálódásának egyik terméke

²⁶ В. В. ВИНГРАДОВ: Язык Пушкина. М.—Л. 1935, 121.

volt, ez a folyamat pedig a dekabrizmus sajátos helyzetének, társadalom- és történelemfelfogásának alakulását fejezte ki.

E folyamat eredményei Puskin költészetében érték meg, amely nemcsak analógja volt a dekabrista irodalomnak, hanem túlhaladása is. A vallás ezen a költészetben nem sok nyomot hagyott. Talán az 1817-ből származó „Базверие” (Hitetlenség) c. verse az egyetlen, amely még elítéli a hitetlenséget. Ez a költemény azonban egyrészt még innen van a romantikán, s felfogása a költő későbbi művészetében visszhang és folytatás nélkül maradt; másrészt a hitetlenség penzum ízű elítélő leírásán már itt is érezhető a személyesen átélt kételkedés ereje. A pravoszláv vallással szemben a költő táplált bizonyos illúziókat, de ezek nem annyira a hit tartalmát, mint inkább társadalmi lehetőségeit illették. A „nemzetietlennek” tekintett katolicizmussal szemben Puskin a pravoszlávságban a nemzeti jelleg kifejeződését kereste, de abban is sokkal inkább a múltat és az eszményi lehetőség felvillanását látta, mint realitást. „Бедность и невежество этих людей, необходимых в государстве» — írta a papokról 1822-ben — „их унижает и отнимает у них самую возможность заниматься важною своею должностію. От сего происходит в нашем народе презрение к попам и равнодушные к отечественной религии, ибо напрасно почитают русских суверенными: может быть, нигде более, как между нашим простым народом, не слышно насмешек насчет всего церковного. Жаль! ибо греческое вероисповедание, отдельное от всех прочих, даёт нам особенный национальный характер.»²⁷ („Ezeknek az államban szükséges embereknek a szegénysége és műveletlensége megalázza őket, s megfosztja még attól a lehetőségtől is, hogy fontos munkájukkal foglalkozzanak. Innen ered népünkben az oroszok babonásának; talán sehol sem hallani annyi gúnyolódást mindenben, ami egyházi, mint egyszerű népünk körében. Kár! mert a görög vallás, amely eltér a többitől, sajátos nemzeti jelleget kölcsönöz nekünk.”)

Egészében alig kétséges, hogy ez idő tájt Puskin nem volt hívő, mindenesetre igen erős volt benne a szkepszis.²⁸ Ezt bizonyítják a vallásra vonatkozó elszórt megjegyzései, fiatalkori költészetében e megjegyzések derűs fölénye: „С тобою пить мы будем снова, Открытым сердцем говоря, Насчет глупца, вельможи злого, Насчет холопа записного, Насчет небесного царя, А иногда насчет земного.» (B. В. Энгельгардту. — („Ismét iszunk majd veled, Nyílt szívvel szólva Az ostobáról, a gonosz nagyúrról, a túlbuzgó szolgáról, Az égi cárról, S néha a földiről is.” V. V. Engelhardthoz.) Erre utal költészetének stilisztikai evolúciója is.²⁹ Azokban a levelekben és feljegyzésekben, amelyekben Puskin az ateizmus visszatérő vádjá foglalkoztatja, nem a vallás mellett tesz hitet, hanem kerüli a választ, arra hivatkozva, hogy vallási nézeteit magánügyének tekinti. (Ennek az állításnak is politikai éle van, mivel a száműzetés indokául szolgáló levél magánlevél volt, amelyet a postán felnyitottak.) Ezt írja 1824-ben I. Sándorral folytatott Képzelt beszélgetésében (Боображаемый разговор с Александром). Hasonló módon ír még 1826-os nagyon szorongatott helyzetében is «Каков бы ни был мой образ мыслей, политический и религиозный, я храню его про самого себя и не намерен безумно противоречить общепринятому порядку и необходимости» („Bármilyen legyen is politikai és vallási gondolkodásmódom, magamnak tartom meg és nem szándékozom örült módon szembeszállni az általánosan elfogadott renddel és szükségszerűséggel”) — írja Zsukovszkijnek 1826. március 7-én.³⁰ A közvetlen állásfoglalás pozitívumánál azon-

²⁷ А. С. ПУШКИН: Полное собрание сочинений в девяти томах. Т. 8. М. 1937. 28.

²⁸ Puskin ateizmusáról: РОЖНИЦЫН В.: Атеизм А. С. Пушкина. М. 1928. Ярославский Ем. Атеизм А. С. Пушкина, ж.—л «Антирелигиозник», 1937, № 1.

²⁹ Vinogradov megfigyelése szerint a vallásellenes szemlélet 1817-től kezdve erősen befolyásolta Puskin kifejezőmódját («Монах», «Тень Фонвизина», «В. В. Энгельгардту», «Гавриилиада»). В. В. ВИНОВАДОВ: Стиль Пушкина, М. 1941.

³⁰ А. С. ПУШКИН: Письмо В. А. Жуковскому, 7. марта 1826 г, Михайловское. (Письма, 1815—1837, М. 1938. 152.)

ban jelentősebb az a negatívum, hogy a hit teljesen hiányzik művészi világmagyarázatából, amelynek istenre és vallásra még allegorikusan sincs szüksége. Hiányzik a vallás és ateizmus állandó konfrontálása, állandó polémiája is, mely a felvilágosodás szemléletét jellemezte. A puskinai világképnek ez a polémia előfeltétele, megvívott küzdelme, amelyre azonban inkább csak egyes megjegyzések utalnak, s amelynek eredménye csapódik le a világképben. Puskin romantikus költői világát elszabadult szenvedélyek tomboló ereje feszíti, amelynek azonban szigorú logikája van, amelyet nem hárít el és nem old fel semmiféle önkény, még az isteni szubjektivitás sem. »И всюду страсти боевые, и от судеб защиты нет.« („S mindenütt harcoss szenvedélyek, S a sorsoktól nincs védelem”) — írja Puskin a Cigányokban. — Hegedűs Géza a „sorsokat” „törvénynek” fordítja, talán némi túlzással, de nem egészen alaptalanul, mert a „sors” szó többszámának az orosz nyelvben valóban van bizonyos, a szükség vas erejét éreztető, de a „végzet” szónál enyhébb mellékeze.

A reformkori magyar romantika útja lényegében hasonló irányba visz, noha kibontakozó konfliktusaiban inkább feltűnnek olyan kérdések is, amelyekre más romantikus irányzatokban a misztikum válaszol. Mint a romantikus tendenciák általában, ez sem alkot vegyitizta képletet, a domináló tendenciák másokkal érintkeznek és keverednek. Helyet kapnak az átmenet elemei is, a vallási eszmevilág motívumai átalakult funkcióval metaforizálódnak az egykorú magyar költészetben is. Vörösmatynak „A klastrom” című, 1837-ben keletkezett kis emlékkönyv-verse, amelyet egy zárdába kívánczozó fiatal lányhoz írt, nem tartozik a költő legerőteljesebb alkotásai közé, de igen jellemzően tükrözi ezt a folyamatot. „Zár-lakot óhajtl? a lány szíve zár-lak: apácák Benne az érzelmek s szűz fejedelmők erény. Ódd e szent sereget, s rejtse hűn kebeledbe, míg eljő, Akinek oltárát tisztelik — a szerelem.”

A romantika misztikus vonzalmakat hordozó típusához a kor jelentékeny alkotásai közül Eötvös *Karthausiája* áll legközelebb. Sajátos módon azonban még *A karthausiban* is az tükröződik, hogy a romantikának ez a felfogása nálunk periférikus jelenség volt és nem klasszikus formájában fejeződött ki. Nem csupán Eötvös politikai liberális tevékenysége bizonyítja ezt,³² amely a regényhez képest külső jelenség, hanem magának *A karthausinak* ellent-

³¹A Gábríász ebből a szempontból nemcsak a XVIII. század játékos visszacsengése, hanem a puskinai életmű és a dekabrista művészetszemlélet viszonyának is egyik mutatója. A visszaemlékezések szerint a Gábríaszt egyes dekabristák ellenérzéssel fogadták, Jakuskin szentségtörőnek nevezte. Az ellentét közvetlenül nem a világnézeti radikalizmus fokában rejtett. Jakuskin állítólag ateista volt, Puskin felvilágosodott gondolkodására pedig Pesztyle is hatott. A nézeteltérés a dekabrista és a puskinai művészi gondolkozásmód különböző mozzanataiban gyökerezett. A dekabrista művészetszemléletben erősebb volt, illetve tovább érvényesült a klasszicista kötöttség; az adott esetben ez nem a műfajban és a tárgyban fejeződött ki — a Gábríász műfaját, tárgyát és forrásait sok szál fűzte a XVIII. századi klasszicizmushoz is —, (М. П. АЛЕКСЕЕВ: Заметки о Гавриилиаде, Пушкин, Л. 1972, 281—326) —, hanem az eszménység elvont értelmezésében. A klasszicizmus morális—didaktikus felfogása a polgárosodó nemesség romantikájában tudatos és mélyebben társadalmi célzatú, nemzetformáló belső művészi tendenciává alakult és mélyült, mint ismeretes, a magyar irodalomban is. Ez a tendencia hatotta át egészében a dekabrizmus művészetét és kritikai szemléletét is, amelyből azonban nem tűnt el egészen az elvont eszménység előítéletekkel inkább telített felfogása, valószínűleg a dekabrista mozgalom feladatai és elszigeteltsége, nemesi illúziói közti ellentmondás következményeképpen. Puskin politikai nézetei általában a dekabrizmus eszmei skáláján mozogtak. Amikor azonban Puskin műveinek egyes aspektusait egyik-másik leendő dekabrista elmarasztalta, a vitában szinte mindig Puskin álláspontja képviselte a társadalom művészi haladásának magasabb fokát. Rülejev (és a liberális Vjazemszkij) kárhoztatták Alekot, a Cigányok hőst, mert elbeszélő költemény hőiséhez méltatlan foglalatosságnak ítélték a medvetáncoltatást; Anyegin alakjában sokallották a szatirikus tendenciát (Busztuzsev és Kűchelbäcker is), pontosabban, a társadalomábrázolást szatírának fogták fel. A nézeteltéréseknek ebbe a sorába illeszkedett a Gábríász bírálata, amely nem ismerte fel a vallásos eszmények rombolásának pozitív lehetőségeit. Mindemellett azonban a dekabristák Puskit sajátjuknak, „házi költőjüknek” tekintették.

³²L. pl.: Eötvös József Kiadatlan írásai. Bp. 1971. 37. Kőlcseynek vallást illető nézeteiről I. SZAUDER J.: A romantika útján, Bp. 1961, 207—213.

mondásossága is. A kapitalizmus elutasítása, a végső vallásos nosztalgia, mint ismeretes, a műben nem párosulnak a feudális múlt eszményítésével. A feudalizmus legmarkánsabb alakját, a gróft a regényben nem övezi igazabb emberség fényköre, mint a többi szereplőt. A regény művészi egyenetlenségének szembetűnő megnyilvánulása — hogy jellemei főként a szerzői reflexiók pályáján mozognak — arra utal, hogy a jellemlátás mögött még nem álltak a belső társadalmi fejlődés tanulságai.³³ A kapitalizmus társadalmi-szellemi konfliktusai csak a fejlődés távlatában tűntek fel, inkább lírai megfogalmazásra váró kérdés, mint epikus megformálásra érett tapasztalat alakjában. Vörösmartynál is elsősorban a lírában összpontosultak, illetve, ahol eposzai egy részében és a Csongorban tükröződtek, ott a jellemek közvetlenül erősen szimbolikus, lírájával rokon világnézeti töltést hordoztak.

Egyéni gondjainak sűrűjében, társadalmi szemléletének válságos évében, 1827-ben Vörösmarty egy német nyelvű elbeszélőkölteménybe fogott — kísérletképpen, s talán azért is, hogy az idegen nyelv segítségével távolítsa el magától gondolatainak merész vadságát. A töredékben maradt eposz hőse Csák, a kedvelt közép-kelet-európai epikai hős.³⁴ Az eposznak elsősorban nem a cselekménye ragadja meg a figyelmet: a cselekményt bizonyos laza általánosság környékezi, amely a romantikus epikának olykor kísértő veszedelme, amelynek keretében teljesen ellentétes tartalmak is megférhetnek. Egy más irányú, misztikusabb hajlandóságú romantikában — esetleg Arnimnál — a pokoli gonoszságú szerzetes, a „Teufelsbruder” lehetne vallástalan szörnyeteg, az üldözött leány megmentője, a világgal és egyházzal perben álló, de nemeslelkű hős, Csák pedig lehetne a hit felkent lovagja is. Az általános kereteket azonban drasztikus és személyes erővel töri át a lírai epilógus, amelyben a költő alakja — a hangsúlyozott szétválasztás ellenére is — romantikus kétértelműséggel olvad össze a meghasonlott hős alakjával. „Er ist kein Csák, doch lebt er ohne Gott, Als wär er selbst der Höllengott für sich. Er ist es auch, doch rühmt sich dessen nicht. Die Tage sind ihm Nacht und Nacht die Tag. Da schläft er schlecht in wachenden Gedanken, die Tage lebt er träumend ohne Schlaf. Aber wozu dies: sterben muss er doch.”

Ebből a meghasonlottságból hiányzik a felszabadító megrendülés, amely Kazinczyt elfogta, mikor „az egyiptomi sötétségben fellobbana” előtte „egy rettenetes villámsugár”. Hiányzik Berzsenyi ünnepélyes hite, amely — a költő minden vívódása mellett is — bízik „az ész és igazság menydörgő szavában”, amely lerombolja „a zordon inség óriási tornyát”. Hiányzik a felvilágosodás derűs bizonyossága. A világnézeti kérdés a szubjektív meghasonlottság gondolatába és állapotába vegyül: nem az istenlét kérdése áll előtérben, hanem az, hogy a költő „isten nélkül él.” A válság perceit később Vörösmarty fejlődésének eszmeileg tisztultabb szakasza váltotta fel, de az általános világnézeti dilemmák romantikus átélése nem tűnt el költészetéből. A természeti körforgás mechanikus elmélete, amely Csokonainál megnyugvást árasztott (Az álom), az Éj monológjában kozmikus pesszimizmust sugallt: ezt azonban nem a hit és a tudás konfliktusa fakasztotta és táplálta. Vörösmarty hite megingott, hagyományos vallásos költeményeket nem írt, noha nyitva hagyta egy végső deista válasz bizonytalan lehetőségét, a természetben élő „szelídebb képű” istenét („A templomba záratásomkor”) aki talán létezik („A szegény asszony könyve”). Költészete azonban általában nem exponálta élesen a vallás és az ateizmus ellentétét. A hit nála a zsánerkép összetevője lett („A szegény asszony könyve”), a tételes vallás tréfában oldódott („A templomba záratásomkor”) „Az imádkozóhoz”); a mitológiai mesébe játszott át. Gábor angyal alakját Puskin a Gábriáshoz sziporkázó iróniával vette körül, s az irónia tárgya közvetlenül a vallás volt, illetve annak egyik központi tétele, a szeplőtlen fogantatás dogmája. Vörösmarty költeményében, a „Hedvig”-ben Gábor angyal minden költőisége mellett kétségkívül szintén profanizálódott, de

³³ SÖTÉR István: Eötvös József. 2. kiadás. Bp. 1967. 70–90.

³⁴ SZIKLAY László: A „népiesség” néhány közép- és kelet-európai nemzet romantikájában. „Szomszédainkról” c. kötet, Bp. 1974. 206.

hangsúlytalanabbul, anélkül, hogy a vallással közvetlenül és erőteljesen konfrontálódott volna. Már a Zalán tudatosan felépített mitológiája is a mese felé hajlott. Ott, ahol ez a mitológia hagyományos vallásos funkciókat teljesített, az istenek lényegében „hagyományos isteni” módon viselkedtek (Ármány áldozatot kíván még a csata előtt). Ám ahol mintegy magukra hagyatva, önálló cselekvésbe fogtak, ott mesebeli alakokká váltak (mint a Délszaki Tündér epizódjában). Még erőteljesebben nyomult előtérbe a mesei elem a Délsziget panteisztikus szimbolizmusában. A vallásos világkép lassan távolodott a hit partjaitól és költészetté transzformálódott.

A vallás sohasem lett számottevő tényező Vörösmarty költői világképében. Művészetének romantikus konfliktusaiban azonban megjelentek olyan kérdések is, amelyekre más romantikus irányzatok a vallásban kerestek választ: a tudás társadalmi értelmét, az emberi természet lehetőségeit illető aggodalmak (*Emberek, Gondolatok a könyvtárban*). A történelmi pillanat szükséglete ezeket voluntarisztikus imperatívusszal hidalta át („És mégis, mégis, fáradozni kell . . .”), anélkül, hogy feloldhatta volna. Ezek a kérdések azonban sosem váltak Vörösmarty-nál a vallás kérdéseivé, hanem felszívódtak az egyéni és a nemzeti sors értelmének és lehetőségeinek általános problémáiban, a tudás, a társadalmi-nemzeti lét és a személyes emberi hivatás eszméi a költő szemléletében egy síkot képeztek.

Nem csupán Vörösmarty látásmódjának egyedi sajátossága volt ez, ha nála különös erővel jutott is kifejezésre. Mind a dekabrizmus, mind a magyar nemesi reformirodalom java részese volt az eszmei és művészi frontvonalak romantikus átrendeződésének, s részben a kétségeknek is, amelyek a francia forradalom nagy tapasztalatát követően a felvilágosodást ismeretelméletileg is megkérdőjelezték. Kétségeik tartalma és iránya azonban egészében nem azokat a romantikus tendenciákat követte, amelyek a felvilágosodással szemben az irracionális misztikumot emelték pajzsra, Elképzeléseik nem telítődtek feudális nosztalgiákkal, az áhítat és alázat középkori erőnyeinek morális dicséretével. Felfogásuk nem az esztétizált vallás és a religionizált költészet bűvkörében lebegett, mint a feudális ideálhoz vonzódó antikapitalista tendenciákban. Köztudomású, hogy a reformkori romantika útja a nemesi múlt eszményítésétől a művészi és eszmei leszámolás felé vezetett, a dekabrizmus történelemszemlélete pedig a múltban a szabadság valóságos és részben konstruált hagyományait kereste. Szemléletük nem volt „antiutilitárius” (nemcsak a dekabristák tekintettek rokonszenvvel Bentham törekvéseire, hanem Széchenyi is. Minden polgári korlátozottsága mellett az ez elmélet segíthette törekvéseiket, nem az egoizmus igazolását olvasták ki belőle, hanem a feudális passzivitással szemben a tevékenység polgári szellemét). Nem a tudományt tagadták meg. „Hayka Cokpaщaeт нам опыты быстротекущей жизни” („a tudomány Megrövidíti számunkra a gyorsan tűnő élet tapasztalatait”) — vallotta Puskin a *Borisz Godunov*-ban. Vívódásaikban nem a lélekmentő hit és a lélekpusztító ráció elképzelései ütköztek meg, hanem a tudás és a tudomány társadalmi hivatásának és objektív lehetőségeinek reális ellentéte feszült. A tudomány értelmét és értékét a társadalom sorsán, „a nagyobb rész boldogságán” mérték és kérték számon. Az ellentéteket romantikus módon hidalták át, a világnézeti tartalmakat a szubjektivitásba transzponálva, az akarati mozzanat erőteljes kiemelésével. A vallásra vonatkozó gondolataik általános menete azonban felvilágosult-liberális irányban haladt, s a kérdések, amelyeket korábban a vallás elégített ki a maga válaszaival, átalakultak egy isten nélkül formálódó társadalom képének romantikus kollízióiban.

LA RELIGION DANS LA LITTÉRATURE DÉCABRISTE ET DANS LE ROMANTISME HONGROIS PRÉCOCE

La conception religieuse et mystique n'appartient pas forcément aux attributs les plus généraux de la manière de voir romantique; mais le problème de la relation de la religion et de la science, de celle de la religion et de la société est une composante ouverte ou latente des tendances romantiques de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècles. L'athéisme ne peut pas être rangé parmi les *differentia specifica* de la conception du monde ni des romantiques hongrois de l'époque des réformes, ni des décabristes, mais la conception libérale des sectes et de la tendance déiste étaient prépondérantes. Dans tous les deux, la conception de la religion se manifestait d'une manière romantique ou, du moins, du classicisme elle s'approchait du romantisme. Les couches de la poésie décabriste gardent l'empreinte intermédiaire de ce courant, dont les résultats s'accomplissent dans la poésie de Pouchkine. La route du romantisme hongrois de l'époque des réformes est semblable, bien que, dans ses conflits en épanouissement on trouve des problèmes auxquels, dans les autres tendances romantiques, c'est le mystique qui donne la réponse. Toutes les deux tendances surmontent les antithèses d'une manière romantique, en transposant les contenus de conception du monde dans la subjectivité, tout en soulignant énergiquement le moment de volonté; et les questions auxquelles plus tôt c'était la religion qui satisfaisait par ses réponses, se sont transformées dans les collisions romantiques du tableau d'une société se formant sans dieu.

METSZET A FELSZABADULÁS UTÁNI MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETÉBŐL*

Előzmények

A felszabadulás után az új véráramot hozó marxista szemlélet viszonylag hamar átjárta az irodalomtudományi és kritikai gondolkodást, valóságos szellemi úr töltődött fel. Új periódus kezdődött a tudomány történetében. Nemcsak azért, mert a népi demokratikus társadalmi berendezkedés gyökeresen új feladatokat fogalmazott meg a tudomány számára, s nemcsak, mert a Magyarországon addig szűk körben érvényesülő világnézet, a marxizmus egészen új irodalomtudományi módszert követelt. De azért is, mert a tudomány viszonylagosan önálló belső fejlődését tekintve is komoly lemaradás, erőtlenség, konzervativizmus volt az örökség. A magyar irodalomtörténetírás vezető irányzatai nem járták végig a polgári irodalomtudomány modern fejlődésének — mégoly problematikus — állomásait. A reformkori fellendülés után, de főleg a XX. század első felében a pozitívizmus és a szellemi történet másod- és harmadvonalbeli törekvései váltak uralkodóvá, egy erősen provinciális, nacionalista szemléletű, az élő irodalomtól és kritikától teljesen elszakadt, konzervatív normarendszerű, elavult filológiai apparátusú irodalomtörténetírás jellemezte a vezető tudományos és egyetemi fórumokat. Színvonalas egyéniségek, kiugró teljesítmények persze jócskán akadtak *Toldy Ferenctől Gyulai Pálon és Riedl Frigyesen át Horváth Jánosig és Schöppflin Aladárig*, de sohasem dominánsan, jellegmeghatározó módon. Az ellenzéki, baloldali gondolat legtöbbször a kortársi irodalmi hletle személyes esszében, publicisztikában kovácsolódott ki, sőt e műfaj adta pl. a hivatalos irodalomtörténeti szemlélettel oppozícióban levő — habár korántsem egyértelműen korszerű esztétikájú — haladó esszéisták irodalomtörténeti eszmélkedésének kereteit is *Babitsól Németh Lászlón át pl. Szerb Antalig és Halász Gáborig*. A polgári irodalomtudománynak a pozitívizmust és a szellemi történetet követő harmadik nagy periódusa, a kapitalista társadalmak megzavart, de kikövetelt biztonságérzetét, indirekt apologetikáját is sugalló (viszont módszertani értékekben rendkívül gazdag) neopozitivisták formalizmus Magyarországon alig érezte hatását. Ezzel az irányzattal — nagyobb sodrásként — csak 1960-tól találkozott a magyar irodalomtudomány, a megkésett találkozás szükségyszerű pozitívumainak és az antidogmatikus illúziókkal való „terheltség”, a „túllicitálás” ellentmondásainak, negatívumainak bonyolult összefonódásától kisérvé.

A legpozitívabb hagyományt, a közvetlen előzményt egyrészt a baloldali, sőt szocialista eszmeiségű kritika és esszéirodalom, *Ady Endre* forradalmi publicisztikája, *Illyés Gyula* Petőfikönyve, *Bálint György*, *Gaal Gábor*, *József Attila* és mások marxista írásai, másrészt az emigrációban élő marxista ideológusok, esztéták és irodalomkritikusok, mindenekelőtt *Lukács György* és *Révai József* munkássága jelenti. Műveik nemcsak a legkorszerűbb világnézet és a „szakma” igényes, tudományos hitelű találkozását bizonyítják, de egyben az irodalomtör-

*Részlet „A felszabadulás utáni magyar irodalom története” c. kézikönyv számára készült összefoglaló tanulmányból. A tanulmány egy másik része a *Literatura* c. folyóirat 1975-i évfolyamában jelenik meg. Jegyzeteket, hivatkozásokat a kézikönyv jellegnek megfelelően — s annak külön bibliográfiai részére hagyatkozva — nem (vagy alig) alkalmazunk.

ténetírás és kritika egészségtelen szétválásának megszűnéséért, „kölcsonös” felnőtté válásáért indított küzdelmet is.

A magyar irodalomtudomány XX. századi elváló útjait jól szemlélteti *Somogyi Sándor* nagyszabású tanulmánya, melyben Horváth János és Lukács György szembekerülését elemzi. *Horváth János* korszerű francia polgári irodalomszemléleten nevelkedve is, a modern értékek iránt is érzékenyen, sőt Ady iránti kezdeti rokonszenve *ellenére* a századelő irodalompolitikai külsőségekkel burkolt társadalmi harcában a konzervatív oldalra áll, mégha annak igényes, „reformkonzervatív” szárnyára is. Horváth János annak az áran lett a *hazai* polgári szaktudomány — sok vonatkozásban még ma is példamutató — legnagyobb mestere, hogy elzárkózott az újtól. A nemzeti klasszicizmus normarendszerével nemcsak egy XIX. századi állapotot akar konzerválni, de ennek az irányzatnak, a Petőfi és Arany teremtetten iskolának is megmásmítja valódi értékeit. Magas színvonalú szintézist hoz létre, amelyből azonban a XX. századi irodalom nemcsak mint téma marad ki: logikailag sincs benne helye, s ez történetileg, az összképet tekintve durván torzítja a régebbi irodalom képét is.

Lukács György viszont, aki 1919-ig páratlan dinamikájú filozófiai fejlődésen megy keresztül, aki a polgári ideológiák „ontogenezisét” szinte saját „filogenézise”-ként éli át, s aki már a tízes években az európai tudományosság élvonalába emelkedik korszerű monográfiáival esszéivel, nos ez a Lukács baloldaliság révén eljut a Tanácsköztársaság népbiztosi tisztségéig, a kommunista eszmék vállalásáig, a marxizmus elsajátításáig. Hogy azután a harmincas évektől kezdve — *emigrációban* — a magyar és egyetemes marxista esztétika és irodalomszemlélet legjelentősebb mesterévé váljon. S mikor 1945-ben hazatér, újra szembetalálkozik Horváthtal. Történelmi szembeállítás ez, módszerek és értékek szembeállása, a kölcsonös nagyrabecsülés és a kétségbe nem vont, egyaránt magas színvonal *ellenére* is.

De vajon azt jelenti-e ez, hogy a marxizmus „kívülről” jött a magyar irodalomtörténetírás számára? Már az eddigiek is, az Adytól Illyésig meghúzott hazai baloldali esszéirodalom, a korai Lukács forradalmi Ady-vonzalma és a többi szocialista-kommunista kritikus útja is az ellenkezőjét bizonyítják: ha leszorítottan, ha ellenzéki pozícióban is, de egyre erősödő tendenciát képviseltek azok a magyar irodalmi gondolkodók, akik baloldali osztályálláspontjuk révén a kor legkorszerűbb irodalmi törekvései mellett tudtak „szavazni”. (E tekintetben tehát *együtt* „szavaztak” a haladó polgári esszéirodalom és kritika legtöbb képviselőjével is.) S éppen e baloldaliság révén tudták tudományosan is újraértékelni a múltat. A társadalomelvű, a valósághoz mérő, hatni akaró s *éppen ezért* a legsajátosabb irodalmi-művészi jelenségekre is érzékeny haladó magyar irodalmi tudat tehát szervesen növesztette ki magából a marxizmussal való szélesebb találkozás „történelmi szükségszerűségét”. Ahogy Révai József írta: „A marxizmus hivatva van arra, hogy a magyar kultúra valóságos összefüggéseire új fényt derítsen, [...] behatolva a haladó magyar kultúra hagyományába, beilleszkedve élő folytonosságába, elsőrendű tényezőjévé legyen a magyar nemzeti kultúra továbbfejlesztésének.”

A magyar marxista irodalomtörténetírás alapkérdései

A fejlődéstörténeti szempont azt követelné, hogy az előzményeket az 1945 utáni első periódus történeti bemutatása kövesse. Márcsak azért is, mert bár a marxista irodalomtörténetírás néhány alapkérdését, alapelvét Lukács és Révai már korábban kidolgozta, műveik a magyar értelmiség közé *lényegében* csak 1945 után jutottak el, ekkor kezdték termékeny hatásukat éreztetni. Sőt: fontos írásaik, saját korábbi nézeteiket is módosító tanulmányaik származnak a felszabadulás utáni időből. A két ideológus, irodalmár gondolatrendszerének belső következetessége — az a tény, hogy egy „kész” (bár vázlatos) koncepcióval indult meg marxista irodalomtörténetírásunk 1945 utáni gyors felfutása — mégis megengedi az alábbi „kimerevítést”, állóképét. Vagyis azt, hogy a „fejlődéstörténeti” elemzés elé egy „elméleti-módszertani”

megközelítésű fejezet kerüljön. Az is indokolja ezt talán, hogy így élesebb fényben láthatók a fejlődéstörténeti alapkérdések, a fő eredmények és ellentmondások, valamint a későbbi évtizedek vitáinak, fejlődésének központi erővonalai is.

Lukács, Révai és a „forradalmi fejlődésvonal” koncepciója

Nem térünk itt ki külön Lukács és Révai pályájának, még kevésbé egyes műveinek részleteiből elemzésére. Azért kíséreljük meg mégis ehelyütt az ő gondolatrendszerükből rekonstruálni a magyar irodalomtörténetírás máig is alapvető és egyúttal 1945-ben konkrét indulásul is szolgáló bázisát, mert bár a munkamegosztás a szellemi-közéleti szféra más pontjaira hívta őket: mégis rendkívüli hatást gyakoroltak a magyar irodalomtörténetírásra. Az új irodalomtörténeteszek több nemzedékét indították el, nevelték fel írásaik. Úgy persze, hogy a „tanítványok” vitatkozva-meghaladva sajátították el nézeteiket, s egyúttal az irodalomtudomány módszertani, „belső” fejlődését is egyre sikeresebben hozták összhangba azzal a hatalmas szemléletmeghatározó áttöréssel, amely elsősorban a „tanítók” marxista esztétikai orientációjához fűződik.

Aligha véletlen, hogy a két világháború között indult szinte valamennyi marxista kritikus, esztéta — a gyakorlati-osztályharcos és elméleti-világnézeti ösztönzés mellett — Adytól kapta pályája elején a legdöntőbb irodalmi ihletést. Ady s ezen keresztül a századelő magyar társadalmi fejlődésének kértarcúsága, a forradalomvárás és szövetségelnélküliség, a még megvalósítatlan polgári demokratikus feladatok megoldásának sürgetése és már a szocialista jövő ígérete volt az az „irodalmi” élmény, amely Lukácsnak és Révainak egész életére központi témája is lett. Időben visszafelé, a társadalmi és irodalmi kérdések „visszapörgetése” révén jutottak el a reformkorhoz, Petőfihez és az — egész magyar irodalmi fejlődést döntően meghatározó — ellentmondásos nemesi polgárosodás problematikájához. Adytól előre nézve pedig a Tanácsköztársaság utáni ellenforradalmi periódus ellenzéki áramlatainak tragikus megosztottsága, a népies-urbánus vita (mint megintcsak egyszerre társadalmi és esztétikai kérdés) jelölte ki érdeklődésük, vitáik, irodalmi harcaik fő terepét. A szovjetunióbeli magyar irodalmi emigráció belüli viszonyok, az ismerethiány s talán egyéni vonzalmak viszont akadályozták őket abban — szektariánizmus-ellenes, népfrontos koncepciójuk ellenére is —, hogy az 1945 előtti években részletesen foglalkozzanak József Attila költészetével és a modern magyar irodalom problematikájával.

Az emigrációból hazatérő Lukács (és a hazai illegális mozgalomban „nevelkedett” Horváth Márton) már 1945-ben lényegretapintó tanulmányban kapcsolja be József Attilát a „szubjektív” érdeklődéskörébe és irodalmunk „objektív” forradalmi fejlődésvonalának sodrába. Viszont Révai még ekkor sem nézett szembe a József Attila-kérdéssel. Jórészt tévesen értékelte József Attila pályáját s főleg a „pokoljárás” problematikáját: József Attilán jóval túlhaladó dogmatikus irodalomtörténeti teherteret volt ez, aktuális kritikai-politikai következményeiről nem is beszélve. 1955-től azonban Révainál is önkritikusan „helyére került” József Attila, s ezzel párhuzamosan irodalomtörténetírásunk is döntő lépést tett — nemcsak egyszerűen a dogmatizmus legyőzése, hanem — az eredeti, másfél-két évtizeddel korábban már igényesen megfogalmazott marxista alapelvek „rehabilitálása” és alkotó továbbfejlesztése terén.

Kulcsmotívuma s egyúttal máig is „neuralgikus” pontja irodalomtörténetírásunknak a forradalmi fejlődésvonal kiemelt szerepének, a „Petőfi—Ady—József Attila”-hármasság esztétikai mértékének kérdése. A koncepció forrása megint csak nem önelvűen irodalmi: a népfrontstratégiára áttérő kommunista álláspont révén ismerte fel a magyar progresszió, hogy irodalmi fejlődésünk tetőpontjai a líra műfajában születtek meg, s hogy e lírai csúcspontok a magyar társadalom forradalmi „pillanatai”-val, illetve a következetesen baloldali eszmélkedéssel függenek össze. Mégpedig úgy, hogy a — mégoly ellentmondásos társadalmi háttérű — magyar „nézőpont” egyben az egyetemes emberi perspektívák és dilemmák világirodalmi szintű átélését is lehetővé tette: a kelet-európai „peremvidék” osztályharcaiból az egész emberiség, a világ-

szabadság gondolata is modern művészi hitelesítést kaphatott. Bármennyire leegyszerűsített is a megfogalmazás, tény, hogy magyarság és Európa, osztályharcos népiség és forradalmi emberiség-tudat (majd: hazafiság és internacionalizmus), korszerű formarendszer és esztétikai értelemben vett realizmus Petőfinél, Adynál és József Attilánál páratlan szintézisbe jut. Bizonyítva, hogy a korban, a nemzet társadalmi sorskérdéseiben benne él, a kor „alternatívait” művészként átélő és az „alternatívák” közül — a személyes sorssal, akár tragikus pokoljárással hitelesítetten — a leghaladóbb mellett kiálló művész egyszersmind a legegyetemesebb, legmaradandóbb mondanivaló megfogalmazására képes. A marxista esztétika kikovácsolódó, a szektáns tendencia-irodalmat „legyőző” realizmus-elmélete a „Petőfi—Ady—József Attila-vonal” koncepciójában tehát a mindenkori haladó magyar irodalomtudati örökséggel találkozott. Mindenekelőtt Ady és Illyés Petőfi-képével, József Attila Ady-hagyományával, a forradalmi baloldal többévtizedes irodalomkonceptiójával; egyszerre társadalmi-világnézeti és irodalmi-kulturális programként. Ez a koncepció tehát nem közvetlen stílusmintákkal érvelt, hanem világnézeti-művészi mértékként hirdette és sugallta a harmincas évek végétől pártosság, népiség és realizmus, magyarság és szocializmus — nemcsak irodalmi, de irodalmunk történeti fejlődése által is hitelesített s nagyon is aktuális — „egységprogramját”.

Ezzel a mértékkel szembesíti Révai és Lukács tanulmányssorozata a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a megosztott progressziót. De már ekkor, *Az írástudók felelőssége* c. kötet 1944-es előszavában (*Megosztottság vagy összefogás?*) kimondja Lukács: a hangsúlyos kiemelés nem jelenti más haladó törekvések zárójelbe tételét, sematikus eltorzítását. S amikor a felszabadulás utáni első években több előadásban felvázolja a magyar irodalomtörténet új marxista koncepciójának, a korábbi irodalomtörténetírás revíziójának alapéteit, Lukács már a szektáns-dogmatikus leegyszerűsítések veszélyeire is hivatkozik (pl.: *Megjegyzések egy irodalmi vitához*). Két kiemelkedő jelentőségű tanulmányában (*A magyar irodalomtörténet revíziója* és *A marxista kritika feladatai*) összefoglalóan fejt ki a marxista irodalomszemlélet máig is érvényes alapelveit, bár kétségtelenül tartalmaznak ezek az írások néhány azóta már módosított, vitatható részértékelést is.

„Most már abban a helyzetben vagyunk — írja 1948-ban —, hogy a haladás irányát és tartalmát, a haladó, a forradalmi író fogalmát konkrétabban tudjuk meghatározni. Itt is döntő kérdése újabb irodalomtörténetünknek Petőfi, Ady és József Attila központi helyének kijelölése és e központi hely konkrét társadalmi és művészi okainak kidolgozása. Ennek azonban semmiképp sem szabad azzal járnia, hogy a többi nagy, jelentékeny vagy tehetséges íróval szemben igazságtalanság történjék, ahogy az újabb kritikánkban már egynéhányszor megtörtént.” (*A magyar irodalomtörténet revíziója*)

A marxista kiemelés tehát nem jelentett egyúttal kizárást is. Révai pl. azzal, hogy Ady-könyvében kimutatta Ady szimbolizmusának nem megkésett, hanem realista funkcióját, forradalmi tartalmát (s általában is kifejtette a líra vezető szerepének gondolatát), új fényt vetett Ady előzményeire és kortárs-jelenségeire is. Amikor Révai Petőfit „kiemelte” a reformkori nemesi polgáriassult irodalomból és mint a liberalizmus és demokrácia költői szétválasztóját jellemezte, aki az irodalmi népiességet és romantikát a forradalmi világnézetű lírai realista népiséggel megszüntetve — megőrizte, akkor pl. *Arany János* költészetének is olyan értelmezési lehetőségeit és szépségeit nyitotta meg, amelyeket *Horváth János* — mégoly Arany-központú — nemzeti klasszicizmus-koncepciója azideig gátolt. 1848 központi szerepének kijelölése az egyenlőtlen irodalmi fejlődés tényeinek világnézeti-társadalmi magyarázatát biztosította, mint ahogy a *Nyugat* forradalmi és esztéta-szárnyának szétválasztása sem az utóbbi degradálását szolgálta, hanem a haladó irodalmi táboron belüli valóságos világképi-művészi ellentmondások feljeftését célozta.

Lukács és Révai éppen azzal tudtak a legsajátosabban irodalmi kérdésekben is meggyőződen újat mondani (pl. a nyelvújítás szerepe, hozadékai a dzsentri-közérzülettel szemben, a népi írók szociográfiájának jellege stb.), hogy a társadalmi fejlődéssel szerves egységben látták az

irodalmat. Tudományosan bizonyították be, hogy a nagy irodalmi fordulópontok lényegében egybeesnek a nagy társadalmi-történelmi sorsfordulókkal, hogy a Petőfi—Ady—József Attila „szentháromság” nem a politikai aktualitás kívánalma, hanem valódi művészmozgás folyamat. Amely persze annyiban pusztán szimbolikus, hogy három névben jelöl egy sokkal tágabb és bonyolultabb folytonosságot, de annyiban kétségtelenül közvetlenül is igaz, hogy irodalmunk egyik vonulatának az eszmei-történelmi-esztétikai-poétikai indokok egységével bizonyítható *központi* szerepére, világirodalmi értékhangsúlyára utal.

Jogtalanul hibáztatják a dogmatikus irodalomtörténetírás „bűnei”-ért a marxista alap-koncepciót, a gúnyosan emlegetett „fővonalak”-at. Nem az „értékmonopólium”, hanem az „értékhegemonia”, nem a kizárás, hanem a hangsúlyosság viszonyító mértékéről volt szó. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a fővonal-koncepció irodalomtörténeti és kultúrpolitikai eltorzításával nem kell komolyan szembenéznünk. Sőt még azt sem, hogy tagadnánk: Lukács és Révai lényegében helytálló gondolatrendszerének némelyik téves részeleme, érvelése, leegyszerűsített megfogalmazása is hozzájárult e torzuláshoz.

Utaltunk már Révainál a József Attila-kérdésre, s említhetnénk még más problémákat is. Lukácsnál pedig egészen nyilvánvaló, hogy az ő általános esztétikai megközelítése bármennyire alkalmas is lehet a centrális kérdések és válaszok helyes megjelölésére, a konkrét irodalomtörténeti árnyalásban már olykor megbicsaklik. Saját alapelveivel is ellentétbe kerül Lukács, amikor pl. az 1849 és 1905 közötti irodalom dzsentroid-provinciális, Ady, forradalmisága felől valóban kompromisszumos vonásait joggal bírálva az egész korszakot is sommásan negatívvá minősíti, elfeledkezve a sokszínű, igényes, színvonalas (mégoly ellentmondásos) haladó törekvésekről, sőt az „ár ellen úszókról”. A nemzeti irodalom egyenlőtlen fejlődésének értékeit és hullámvölgyeit ma már árnyaltabban értékeli Lukácsnál a marxista irodalomtörténetírás, elég pl. Arany, Madách, Kemény, Kosztolányi, Németh László, Weöres Sándor életműveire utalni. Árnyaltabban, de nem nivellálva a szinteket, nem elmosva a forradalmi fejlődésvonal kiemelt, viszonyító mértékét, miként a polgári elképzelések képviselői teszik, „antidogmatikus” álérvekre hivatkozva.

Hasonló a helyzet Révai életművének irodalomtörténeti és történettudományi részével. Révai talán Lukácsnál is közvetlenebbül ösztönözte (éppen a Lukács világirodalmi-esztétikai megközelítéséhez képest konkrétan magyar történelmi-irodalomtörténeti szempontja révén) irodalomtörténetírásunkat. A reformkori irodalom, Petőfi, Ady, József Attila és a népi írók mozgalmának értékelésében máig is egyik legfőbb forrása Révai a marxista értékelésnek. Tehát a részletesebben, árnyaltabban kidolgozott, Révait sok vonatkozásban meghaladó irodalomtörténeti koncepcióknak is, hogy csak Pándi Pál Petőfi-, Király István Ady- és Szabolcsi Miklós József Attila-kutatásait említsem. Révai koncepciójának úttörő alapigazságait nem homályosítja el sem korábbi torz József Attila-képe, az avantgarde kissé merev értelmezése, sem egyre többet vitatott értékelése a reformkorról és Madáchról stb.

A marxista irodalomtörténetírás módszertani problémái

Nemcsak a XIX.—XX. századi magyar irodalom fejlődésének történeti értékelésében érvényesült döntően Lukács és Révai munkássága, nemcsak a fő kulminációs pontok, irányzatok és írók helyének kijelölésében, hanem — mindettől elválaszthatatlanul — a *módszertani-esztétikai* szempontokban is. Ők a marxi esztétika alapelemeinek a harmincas években történt rekonstruálása és rendszerre építése után kezdték konkrétan „alkalmazni” e módszert a magyar irodalom folyamatára. Az 1945 utáni magyar irodalomtörténetírás számára viszont inkább egy *fordított* hatás érvényesült: a marxista esztétika és irodalomelmélet, módszer és értékrend iránti felfokozott érdeklődést a magyar irodalmi jelenségeknek az új szemlélet fényében bekövetkezett revelációszerű felismerése, történeti értékelése motiválta. A „történeti” és „módszertani” oldal tehát elválaszthatatlan egymástól, ez utóbbról is kell még néhány szót szólni.

Bármennyire torzította is az alapelveket a dogmatizmus, s bármennyire árnyalta, gazdagította is azokat a marxista esztétika és irodalomelmélet újabb fejlődése, leegyszerűsítettségükben is a lényegre utalnak a *visszatükrözés*, a *történetiség* és a *tartalomközpontúság* korán megfogalmazott kategóriái. „A műalkotások igazi történetét az szabja meg, hogy a változó történelmi valóság mindenkor adekvát visszatükrözését adják. Ismét hangsúlyozni kell, hogy minden esetben az új társadalmi-történelmi tartalom határozza meg a műalkotás tartalmát is, formáját is, tartalom és forma konkrét dialektikus összefüggését. Ha így tekintjük a dolgokat, igenis megvan — Kanttal szemben — a műalkotások objektív kritikai megítélésének lehetősége az esztétikai törvények ismerete alapján” — írja 1949-ben Lukács György, kissé csikorgóan, de több tucatnyi korábbi esztétikai tanulmány által, pl. a művészi forma objektívításának 30-as évekbeli elemzésével hitelesítve *A marxista kritika feladataiban*.

Nem külsődleges, „szociológiai” szempontot erőltet rá tehát a marxizmus a művészet saját világára s nem is a művészi szféra önállóságát tagadja. Sőt: a marxista módszer éppen azáltal képes a formák sajátos szerveződésének titkairól is új felfedezéseket tenni, hogy a forma — ontológiai és nem időrendi értelemben vett — konkrét tartalmi eredeztetését (tehát nem „test és ruha”-szerű kettéválasztásukat) vallja és bizonyítja.

Jelzi ez egyúttal az *értékelés* lényegét is a marxista esztétikában és irodalomtörténetírásban. Azt, hogy a művészi-írói szubjektumot átjáró társadalmi-emberi tartalom nemcsak a formának meghatározója, de egyben a — megformált esztétikumban tételeződő — „belső” művészi értéknek is. A haladó mondanivaló szándéka, a tézis önmagában, formátlanul, rossz műben még nem tesz értékessé, *műalkotássá* egy „nyersanyagot”, nyelvi *szöveget*: a forma rendezi műalkotássá az anyagot, a tézist, a szöveget. Ám a formált tartalom konkrét minőségét már csak a világképből „indulva” értékelhetjük meggyőzően. Mindaz, ami formai-stilis újításnak, művészi forradalomnak tűnik, valójában „csak” következménye az új élettartalomnak. Normatívvá, történetietlenné éppen nem a mindig konkrét, tartalomközpontú értékelés válik, hanem a formalista, mivel önelvűeknek, a priori értékeknek, jelentés- és funkcionélkülieknek tekinti a formákat. A marxista esztétika és irodalomtudomány „normatívítása” tehát nem valóságfölötti, hanem éppen a valóságra épülő, a formák valódi ontológiáját és funkcióját felfejtő értékelméletet jelent.

Ezek a módszertani alapelvek már a harmincas években „készek” voltak a marxista irodalom esztétikában s még inkább a negyvenes évek második felében, a kritikai-esztétikai vitákban. De egyrészt súlyosan eltorzultak a dogmatikus periódusban, másrészt a XX. kongresszus utáni „rehabilitáció”-juk együttjárt a tudomány „természetes”, belső megújulásából, forradalmi továbbfejlődéséből következő ugrásszerű gazdagodással.

A magyar marxista irodalomtudomány fejlődésének felszabadulás utáni első szakaszában az alapelvek megfogalmazása volt a legsürgősebb feladat. A marxista *módszer* történetisége, tartalomközpontúsága ekkor az eszme- és politikátörténeti *megközelítést* tette szinte uralkodóvá, holott e kettő összekapcsolódása nem eleve szükségszerű. A poétikai, sőt kommunikációelméleti megközelítés is érvényesülhet marxista (történeti) módon, a strukturális műelemzés sem szükségszerűen strukturalista. Aminthogy az eszme- és politikátörténeti, szociológiai szempont is gyakran idealista koncepció keretében jelentkezik.

Irodalomtörténetírásunk fejlődésében nem ez a kezdeti, „munkamegosztásos” aránytalanság, hanem ennek későbbi abszolutizálódása és dogmatizálódása, az újabb megközelítések (poétikai, stílustörténeti stb.) elterjedésének a priori, a marxista módszer osztályharcos történetiségével indokolni vélt adminisztratív akadályozása okozott torzulást. Nem *Lukács György* és *Révai József* erősen elméleti és történeti megközelítése volt tehát szűkítés, hanem a nyomukban meginduló szakkutatások egyoldalúan filológiai, politika- és eszmetörténeti jellege, a polgári iskolák hasznosítható vívmányaitól való elzárkózás, az irodalomelmélet elhanyagolása, merev azonosítása az esztétikával.

A mindig is erősen közéleti-kultúrpolitikai érdekű irodalomtörténetírás fejlődése a viszonylagos önállóság ellenére szorosan összefügg a társadalomével, illetve az irodalomával. Azok a periódushatárok, amelyek a politika-, irodalom- és kritikátörténet szoros egységét dokumentálva kötetünk (ti. „A felszabadulás utáni magyar irodalom története” c. kézikönyv) több helyén kifejtésre kerültek (1945, 1948–49, 1953, 1956–57, 1965 stb.), érvényesek az irodalomtörténetírás fejlődésére is. Hiszen például a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1948-as újjáalakulása, a marxista irodalomszemlélet hegemoniájának szervezeti biztosítása, *Lukács György* nagyhatású székfoglalójának (*A magyar irodalomtörténet revíziója*) korszakjelző „nyitánya” nem pusztán tudománypolitikai tény, de valóságos tudománytörténeti fordulópont is. A dogmatikus törekvésekkel való marxista vita, „szervezeti” leszámolás az irodalomtudományban is 1953 végén, a Társaságon belül indult meg, elég csak *Pándi Pál* titkári beszámolójára utalni. Főleg tudománypolitika-történeti szempontból nézve jogosult lenne tehát az irodalom- és kritikatörténettel párhuzamos periodizálás: lényeges tendenciák, korszakfordulók tapinthatók ki ennek révén.

Mégis más periodizációt alkalmazunk a továbbiakban, nem vonva kétségbe a fent említett korszakolás jogosságát és érvényességét. Periodizációnk az irodalomtörténetírás produkcióinak, módszertani-szemléleti fejlődésének viszonylagos „belső” szempontján alapul. Kétségtelen ugyanis, hogy az erős kritikai, kultúr- és tudománypolitikai kötöttség ellenére az irodalomtudomány a kritikáénál dialektikusabb, szervezettebb fejlődést, egyértelműbb folyamatosságot mutat. Nem azt akarjuk ezzel sugallni, hogy a tudomány „megőrizte a függetlenségét”. Sőt! Az irodalomtörténetírás azért is volt olyan „felkapott”, jelentős ága a társadalomtudományoknak, azért tehetett eleget viszonylag hamar és magas színvonalon közművelődési-tudatformáló feladatainak, mert a tudományos marxista módszer elmélyültebben, kevesebb konjunkturális neofitasággal, komolyabb szakmai megalapozottsággal érvényesült benne, mint a napi kritika — egyébként vele egyenrangú — műfajában. Fejlődésről van szó természetesen itt is, s e fejlődés nem nélkülözi sem a dogmatikus szellemiség ellentmondásait, sem az antidogmatikus illúzióktól fűtött eklektikus törekvéseket. Mégis: egyenesvonalúbbnak, kiegyensúlyozottabbnak tartjuk a magyar irodalomtörténetírás fejlődését a kritikáénál.

A periódushatárok megjelölése — mint legtöbbször — szimbolikus, mégis jelzi talán az irodalomtörténeti munkák központi vonulatának irányváltozásait, feladatváltását. 1952 — az első marxista irodalomtörténeti monográfiák megjelenésének éve. 1965 (pontosabban 1964–1966) viszont a hatékonytalan akadémiai irodalomtörténeti szintézis és *Lukács György: Az esztétikum sajátossága* c., a harmadik periódus számára elhatározó jelentőségű könyve megjelenésének dátuma. Tényleges korszakhatárokról van szó tehát 1952 és 1965 esetében, még ha ez részben keresztezi is az irodalom- és kritikátörténeti periódusokat. Az ellentmondás nem lényegi, hanem megközelítésszerű.

Semmiféle teljességre nem törekedhet az alábbi rövid folyamattörténeti áttekintés, nem szól sem a szervezeti-tudománypolitikai fejlődés valamennyi fontos állomásáról, s bizonyosan említetlenül hagy kiemelkedő monográfiákat, tudósegényiségeket. Inkább csak modellszerűen, példaként lesz szó művekről s igen szerény keretek között egyéniségekről és áramlatokról. A teljes tanulmányt követő bő bibliográfia mindkét része összekötő szöveg nélkül is „beszél”: mind a személyi, mind a kronologikus rész jól tükrözi a tudománytörténeti folyamatokat, tendenciákat, „mérteit”, erővonalait. Igaz — s ezt itt kell említeni —: az irodalomtörténeti munka értékét, színvonalát nem a könyvek száma, sőt nem is eleve csak a könyvek, hanem elsősorban az érvényes felismerések, gondolatok, az új távlatokat nyitó, tudománytörténeti jelentőségű elemzések teszik. S ezek nemritkán folyóiratcikkekből, tanulmányokból s nem (esetleg: még nem) kötetű formált, monográfiává összegezett kutatásokból bontakoznak ki. Ezekre is kitérni azonban még kevesebb lehetősége van az alábbi folyamattörténeti áttekintésnek, mint a monografikus eredményeknek.

Tudománypolitikai-szervezeti keretek

A hivatalos magyar irodalomtörténetírás vezető gárdája szinte nem vett tudomást sem a felszabadulásról, sem a marxizmusról, de még a polgári szemléleten belüli megújulásról sem. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1946-ban ott folytatta, ahol korábban, a háború előtt abbahagyta tevékenységét. Az *Alszeghy Zsolt* elnökletével megtartott 1946-os közgyűlés titkári beszámolója „a tudomány világosságának és tisztaságának szabadságát” nemcsak a pusztító háborúval, a reakciós politikával, de a társadalmi haladással, a politikával is szembe-szegezte. Hangzatos „humanista” frázisok és még a korabeli egyetemes polgári tudományos-sághoz képest is konzervatív, sekélyes irodalomszemlélet és módszertan jegyében hangoztatta: „Az a változás, amely egész közéletünket ma betölti és foglalkoztatja, Társaságunkat nem kényszerítheti arra, hogy bármiféle irányban is változtasson működésén.”

Az a nacionalista töltésű, konzervatív irodalomszemléletű, laposan pozitívista iskola, amely a két világháború között az Akadémiát és az egyetemi és középiskolai oktatást is uralta (s még *Horváth Jánost* is burkolt-nyílt ellenzékbe kényszerítette), annyira lejáratta magát, hogy a születő új demokrácia tudományos, művelődéspolitikai, közoktatási és népművelési szempontból egyaránt radikális fordulatot igényelt e téren. 1946 tavaszán *Brisits Frigyes*t már *Barta János* váltja fel a titkári poszton, de a társaság konzervatív erőinek oly erős az újjal való szembenállása, hogy végül is csak felosztatása és újjáalakítása ígért igazi tudományos megújulást.

1948-ban átszervezik az egyetemek irodalmi tanszékeit, a budapesti egyetemen *Waldapfel József* úttörő kezdeményezése nyomán megindult a marxista igényű irodalomtörténeti oktatás. Ugyanebben az évben alakul újjá a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, amely 1956-ig, az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének megalakulásáig a kutatásszervezés, a tudomány-népszerűsítés, de mindenekelőtt a szocialista irodalomtudomány szerveágazó munkáit és feladatait szinte egyedül fogta össze és irányította. A Társaság elnöke, *Lukács György* — mint már korábban utaltunk rá — a magyar irodalom marxista módszerű kutatásának igényes programját vázolta fel székfoglaló beszédében. 1949-ben újjászerveződik a Magyar Tudományos Akadémia s ezen belül a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály is, megalakul az Irodalomtörténeti Bizottság s megteremtődnek a fiatal marxista kutatók nevelése szempontjából döntő jelentőségű aspiránsképzés anyagi és szervezeti feltételei is. 1949-ben újraindul — immár marxista szemlélettel — az *Irodalomtörténet* c. folyóirat, 1951-től pedig az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának *Közleményei* is az irodalomtörténetírás publikációs fórumai közé lép. A marxista szemléletet egy-egy írói életmű értékelésében először érvényesítő, sokszor revelációszerűen ható bevezető tanulmányokkal ellátva folyamatosan megjelennek a *Magyar Klasszikusok* c. sorozat első kötetei, ezek a tudományos és közművelődési szempontból egyaránt korszaknyitó jelentőségű válogatások. S már az ötvenes évtized első éveiben az egyetemi hallgatók, a leendő tanárok kezébe kerülnek az első — szintézis felé mutató — egyetemi jegyzetek, mindenekelőtt *Barta János*, *Bóka László*, *Király István*, *Klaniczay Tibor*, *Sőtér István*, *Szauder József* és *Waldapfel József* munkái. Ezek a tankönyvek — jóllehet ma már természetszerűleg túljutott rajtuk, sokszor éppen a szerzők későbbi kutatásai, árnyaltabb elképzelései-elemzései révén a marxista tudomány — hibáik ellenére döntő szerepet játszottak a legsürgősebb feladatkijelölő, alapozó és összegező munkák elvégzésében.

A felkészülés időszakának néhány éve alatt rendkívül sokrétű feladatkomplexum állt a megújuló, felfrissülő magyar irodalomtörténetírás előtt. A korábbi évtizedek során ugyanis még azoknak a filológiai-szövegkiadási feladatoknak sem tett eleget a magyar irodalomtudomány, amelyeket haladottabb országokban a polgári pozitívizmus igen magas színvonalon, jószerivel már a XIX. században, a XX. század elején elvégzett. Az osztályszempont értékfelfedező nyitottsággal érvényesült; a felszabadulás után megindult szövegfeltáró munkák során

számos — korábban szemléleti-világnézeti okokból kéziratban hagyott — régebbi vers, prózai-drámai emlék került napvilágra, teljessé kerekedett ki egy-egy megcsonkított életmű. A meginduló kritikai kiadások és népszerűbb változatok szerkesztése, az adatfeltáró, textológiai, bibliográfiai, életrajzi kutatások felgyorsulása azonban csak a „feltételét”, az alapján jelentették a korszerű irodalomtörténetírásnak. A kiteljesítés a tanulmányok, az elemző-értékelő munkák, szintézisek eredményétől függött. S ezen a síkon a *Lukács György* által megjelölt „revízió”, az újjáértékelés, a haladó hagyományok felkutatása, az igazi művészi-világszemléleti értékrend felállítása volt a legfontosabb feladat.

Volt ebben a — közművelődési, ismeretterjesztési, ideológiai feladatokkal közvetlenül is átitatott — tudományos kutatási „mozgalomban” tájékozatlanság, túlbuzgóság, esetleg neofitaság is. Az alapvető célkitűzés azonban a kor fő szükségleteiből fakadt, mindmáig érvényes a marxista program, s a megvalósulás is komoly (bár sokszor ellentmondásos) eredményeket hozott. Ahogy Pándi Pál — 1965-ben — megfogalmazta: „ez az első korrekciós munka közvetlen és erős visszahatás volt a Horthy-rendszer irodalomtörténeti misztifikációira, hamisításaira, elhallgatásaira, és mint minden visszahatás, magában hordozott bizonyos egyoldalúságot. Ez a visszahatás történelmi szükségszerűség volt, ez az egyoldalúság történelmileg »jogos« egyoldalúság volt abban a helyzetben, és semmi okunk sincs arra, hogy a marxista irodalomtudománynak ezt a felszabadulás utáni években végzett korrekciós munkáját bármilyen indokkal is megtagadjuk.

A probléma ott kezdődött, amikor ennek az első munkavégzésnek a módszerei, a technikája, bizonyos szemléleti jellegzetességei prolongálódtak fejlődésünknek egy olyan szakaszára, amelyben az a korrekciós egyoldalúság már nem volt történelmi »szükségszerűség«, amikor az adott problémák szélesebb, összefogóbb, távlatosabb, elemzőbb feldolgozása lett volna kívánatos.”

1945-től folyamatosan jelentek meg Magyarországon *Lukács György* és *Révai József* korábbi művei s újabb írásainak gyűjteményei, ezek hatásáról és szemléleti erőteréről már szoltunk a korábbiakban. „Az a körülmény, hogy *Révai* és *Lukács* munkásságával a marxista irodalomtudomány rögtön rendkívül magas szintvonalon jelent meg az ország tudományos életében, eleve nagy vonzerőt biztosított a régi irányzatokban és módszerekben csalódott s új utakat kereső, valamint az éppen akkor induló irodalomtörténészek nagy részében. Néhány év alatt *Lukács* és *Révai* műveinek hosszú sora fölényesen igazolta a marxista szemlélet és módszer tudományos erejét, meggyőzően mutatta, mekkora eredményességgel képes addig megoldatlan kérdéseket sikeresen megvilágítani s tudományunkat az addigi távlatnélküliségből, provincializmusból kiragadni” — írta *Klaniczay Tibor* a felszabadulás utáni magyar irodalomtudomány történetének első igényes összefoglalásában, 1963-ban.

Irányzatok — nemzedékek — modellek — egyéniségek

A felszabadulás előtt indult irodalomtörténészek, esszéisták és kritikusok azon csoportjai, rétegei vállalták a legtöbb feladatot 1945 után, amelyek már annak idején ellenzéki helyzetben voltak a hivatalos irodalomtörténetírással szemben. A Nyugat második és harmadik nemzedékéből, a Horváth János-iskolából és a 30-as évek esszéírói közül került ki ez a világnézetileg és módszertanilag persze rendkívül heterogén, de antifaszizmusát, baloldali rokonszenvét, a marxizmus iránti fogékonyságát, irodalmi-szakmai képzettségének magas szintjét tekintve ígéretes „tábor”.

Komlós Aladár 1946-ban írott *Irodalmunk társadalmi háttere* c. könyve már a társadalomelvű irodalomszemlélettel való ismerkedés gyümölcse. Nem kiforrott marxista munka, nem is lehetett az, de az úttörés tényét mégsem vitathatjuk el tőle. *Komlós* egész kritikusai és irodalomtörténészi munkássága a Nyugat esztétikai-művészi orientációjának talaján áll. Ez az orientáció még marxista igényű, 1950 utáni munkáiban is eredményez vitatható értéke-

léseket, elemzéseket; a „társadalmiságot”, a marxizmus társadalomelvűségét sokszor csak társadalmi háttérként, a világnézet- és politikum-elemzésekénél érvényesíti s kevésbé az esztétikum, a tartalom és forma dialektikájának síkján. Így paradox módon Komlós Aladár 1946-os és azóta publikált művei egyrészt igen magas színvonalon képviselik pl. a magyar líra Arany utáni vonulatának tudományos értelmezését, Vajda, Reviczky, Komjáthy életművének jogosan értékkiemelő analízisét (s ez a dogmatizmussal szemben is a művészi teljesítmény melletti feltétlen kiállást biztosította), másrészt ugyanakkor még jellegzetes termékei a marxista módszerbe való ellentmondásos átmenetnek. Hiszen kétségtelenül kettéválik olykor Komlós műveinek logikája egy sokszor mereven átpolitizált társadalomtörténeti-szociológiai síkra és egy önelvű, a világnézeti-tartalmi erőtérből kiszakított „esztéticista” analízisre. Felidézve (de nem szűkeblően realizálva) a marxista irodalomszemlélet lehetséges hamis alternatíváit is. S egyúttal bizonyítva azt, hogy a marxista módszer „szociologizáló” és „formalista” értelmezése tulajdonképpen egymással jól megférő torz végletek, hogy a dogmatikus irodalomszemlélet nem korrigálható eklektikus, kettős könyvelési módszerrel.

Talán túlságosan bírálónak, tiszteletlennek tűnik ez a rövid elemzés. Holott egyúttal kiemelés is a célunk: Komlós Aladár a felszabadulás utáni, a marxizmussal szoros szövetségre lépő tudósgeneráció egyik legmarkánsabb, legjelentősebb — s itt is éppen ezért kiemelt — egyénisége. Annál szomorúbb, hogy az 50-es évek elején túldimenzionált, igazságtalan, türelmetlen vita nehezítette meg nemcsak Komlós helyzetét, szemléletének korszerűsödését, de hátráltatta egyben a fiatalabb marxisták árnyaltabb, a művészi értékekre fogékonyabb módszerének izmosodását is (lásd pl. *Bóka László*, *Klaniczay Tibor* bírálatát Komlósról). Mondhatnánk úgy is: a felszabadulás utáni első periódus ellentmondásainak lényegét szinte modellszerűen sűrítette a Komlós Aladár könyve és munkássága körüli vita. Komlós egész életművének módszertani tanulságai pedig a marxista irodalomtudomány központi kérdéseit érintik.

A Nyugat felől érkezett a szocialista irodalomszemlélethez *Kardos László* és *Gyergyai Albert*, s a nem par excellence esszéista-irodalomtörténész *Hatvany Lajos*, *Földessy Gyula* és *Böllöni György* is. Az utóbbiakat főleg Ady-rajongásuk, s az Ady-filológiában elért eredményeik teszik említésre méltóvá.

A jellegzetesen filológiai érdeklődésű tudósokat a tények tisztelete s az esztétikai-írói normák haladó értékrendje közelíthette az újhoz. Így kezdett rokonszenvezni a szocialista változásokkal és részt is vállalni a feladatokból *Eckhardt Sándor*, *Koltay-Kastner Jenő*, *Marót Károly* vagy a szellemtörténész *Zolnai Béla*, sőt az ugyancsak efelől jövő *Túrczi-Trostler József*, *Trencsényi-Waldapfel Imre*, akikre már erősebben hatott a marxizmus is.

Jellegzetesen a pozitívizmus értékes hagyományait folytató munkássága, főleg Katona-monográfiája már a felszabadulás előtt is ismertté tette *Waldapfel József* nevét. Az ő életművét szintén modellszerűnek, tipikusnak tekinthetjük. Az idősebb generációból a legtöbbet talán ő vállalta a tudományszervezés, az oktatás területén is az új feladatokból. A magyar irodalom egyik legszebb korszakának, a felvilágosodás szellemi és irodalmi mozgalmainak az első marxista igényű összefoglalása fűződik a nevéhez, de tudománytörténetileg úttörőként említendő *A XIX. század költői* c. 1947-es összefoglalása és az *Irodalomtörténet* első, immár marxista arculatú 1949-es számában megjelenő — mégoly vitatható — Csokonai-tanulmánya is. Nagy rehabilitációt hajtott itt végre: „a dekadens rokokó utolsó nagy képviselője” helyett — szerinte — Csokonai „a magyar felvilágosodás első, hamar megtörő hullámának legnagyobb költője”. *Waldapfel* 1954-es nevezetes felvilágosodás-monográfiájának későbbi kiadásai, átdolgozásai maguk is jelezték a tudós önkorrektúráját. Olyan nézeteire gondolunk, amelyek a pozitívizmusnak a marxizmusba való direkt, „szociológiai” átfejlesztésében, illetve a dogmatikus szemlélet hatásában tükröződnek vulgarizáló nyíltsággal. A legújabb, a 60-as évek derekától megújuló, főleg *Szauder József* kezdeményezte kutatások — e korrekciókon túl is — jelentősen továbbléptek *Waldapfel* szintézisének nem egy állításán, a tudománytörténet azonban ezzel együtt is értékes helyet biztosít a „*Waldapfel-modellnek*” az 1945 utáni irodalomtörténetírásban.

Harmadik típusként Komlós és Waldapfel mellett *Bóka László* útját említhetjük. 1946-os József Attila-könyve — minden vitatható vonásával együtt is — fontos szerepet töltött be nemcsak a szerző szellemi-módszertani „arculatának” átalakulásában, hanem a szocialista irodalmi hagyománytudat egyik központi életműve, József Attila költészetének megismertetésében is. Bóka a 30-as évek radikálisan antifasiszta polgári liberalizmusának balszárnya felől érkezett a marxista irodalomtudományba, már jelentős kritikai és irodalomtörténeti tevékenységgel a múltjában. Az esszéíró nemzedék legfontosabb értékei, a feltűnő művészi érzékenység, a mű- és élményközpontú irodalomszemlélet, a következetes humanizmus jórészt „átmentődtek”, termékenyítőleg hatottak 1945 után is: Bóka alapvetően esszéista karakterének fő vonásait alkották. Számos kérdésben lehetett perújító, gondolatmozdító Bóka, megkapó portréinak többsége a tudományos elmélyülést a kritikai személyességgel igen magas színvonalon szintetizálták. Mégis: Bóka életműve, nemcsak korai halála, hanem szemléletének és módszerének ellentmondásossága miatt — a marxista irodalomtörténetírás első két évtizede szempontjából jelentős értékei ellenére is — a torzó, a szintézishány, a töredezettség benyomását kelti. Az 1945 utáni Bókánál ugyanis jócskán megőrződött az impresszionista-esszéista módszer is, nemcsak a műfaj. Az értékek iránti érzékenység nem jelentett elég biztosítékot a sokszor durva torzítás veszélye ellen: Bóka műveit, előadásait és cikkeket olykor átlengi a „szépségelvű”, nyugatos-impresszionista módszer, valamint a dogmatikus, a politikai-világnevezeti és a művészi síkokat rövidrezáró szemlélet eklektikus egymásmellettsége, kettőssége. A pálya logikája mégis a marxista módszer termékeny jelenlétének erősödését mutatja: a tág szemléletű, számos ma is érvényes szempontot elsőként felvető József Attila-esszétől, a legnagyobb személyes irodalmi élményét racionalizáló Ady-írásokon, a mégoly ellentmondásos és csonka Ady-monográfián át a dogmatizmussal szembenező, önkritikus, távlatnyitó irodalomelméleti, irodalompolitikai tanulmányokig.

Nem portrékat sorakoztat föl összefoglalásunk, hanem az 1945 utáni irodalomtörténetírás fejlődésének néhány elvi-módszertani problémáját igyekszik tettenérni egy-két tudóseyéniség pályájának modellszerű jelzésével. Szólhatunk *Sőtér István*ról is, aki az 1945 utáni első években főleg nagyhatású kritikai írásokkal jelentkezett. A felszabadulás előtti irodalomtörténeti munkásságát ekkor a belső műhelyben folytatta: az 1952-ben megjelent Eötvös-monográfia előkészületeit végezve. Sőtér — aki a negyvenes évek második felében a máig tanulságos esztétikai kritikai viták egyik „főszereplője” volt — szintén döntő „utat tett meg”. A polgári esszéista, szürrealista ars poéticájú Sőtér István a XIX. század haladó, forradalmi íróinak (Eötvös, Petőfi, Mikszáth) feldolgozása és a tudósi személyiség antifasiszta humanizmusa révén alakította ki az 50-es évek elejére sajátos, már szintézisre is alkalmas, realista orientációjú, korszerű marxista szemléletét. Irodalomtörténeti koncepciójának persze továbbra is vannak, lehetnek vitatható elemei, hogy csak az általa rajzolt Jókai-kép vagy a romantika-értelmezése körüli vitákra utaljunk. Ám a tudomány történetének folyamatában sohasem az egyes tévedések, vitatható tendenciák az elsősorban szemügyre veendő (hiszen végleges, abszolút igazság nincs, csak az igazság folytonos, a vitákban előrehaladó megközelítése), hanem egy-egy tudományos törekvés, kritikai alapmagatartás színvonallal hitelesített karaktere, módszere, alapszerkezete. Ezért is kísérletük meg a marxizmusba érkező irodalomtörténetészek e néhány típusának fenti számbavételét.

Szólni kellene még az esszéírók közül induló *Keresztury Dezső*, *Rónay György* és *Tolnai Gábor*, a kiemelkedő színvonalú Horváth-iskolából elszármazott *Barta János*, az olasz és magyar-filológiai kutatásokban kiemelkedő *Kardos Tibor* és *Szauder József* és még mások tevékenységéről is.

Sőt magáról *Horváth János*ról is, akinek irodalomtörténeti koncepcióját a VI. kötet már részletesen elemezte, de akinek tevékenysége belenyúlik a felszabadulás utáni periódusba is: ekkor jelenik meg *A reformáció jegyében* c. monográfiája, régi irodalomtörténeti „trilógiájá”-nak harmadik része és számos verstani tanulmánya, vitacikke, mindenekelőtt a *Rend-*

szerez magyar verstan. Horváth János jelenéte a magyar szellemi életben egyszerre szolgálta a mérték, a színvonal ösztönző példáját és egyúttal az alapszerkezetében, módszerében, normarendszerében gyökeresen vitatható polgári szintézis kihívását. Lukács és Révai erősen elméleti-esztétikai megközelítését (annak világnézeti-módszertani fölénye ellenére) szervezsen egészítette ki az irodalomtörténeti konkrétságú és hagyományú Horváth-iskola. Az el-sajátítva-meghaladás volt a helyes magatartás a marxista irodalomtörténetírás részéről, s ez természetszerűleg nemcsak a kiemelkedő értékű tudósi életművel jelentett vitát, de egyúttal a különböző marxista megközelítések, Horváth-interpretációk között is. E viták azonban csak a 60-as évek elejére értek be: Horváth János kapcsán irodalomtörténetírásunk távlatait, elméleti-módszertani kulcskérdéseit pedzették.

A felszabadulás utáni irodalomtörténetírás fentebb jellemzett, a háború előtt indult — rendkívül heterogén — „idősebb” nemzedéke mellé igen hamar felnőtt az új kritikus- és irodalomtörténész generáció. Ennek idősebb tagjai 1944–1945 táján fejezték be egyetemi tanulmányaikat, a fiatalabbak viszont már a szocialista egyetemeken végeztek, marxista szemléletben nevelődtek. Így az 1945 után indult irodalomtörténész-nemzedéket már döntően a marxizmus felszabadító szemlélete ösztönözte, ugyanakkor erősen meghatározóak voltak e nemzedék szempontjából a dogmatikus torzulás béklyói is. Pályájuk — s éppen a legjelentősebb egyéniségeké — a marxista alpszemlélet megújításáért, az irodalomtörténetírás és kritika, tudomány és élet egységének állandó újateremtéséért való küzdelmet, a „tanuló-évek” dogmatikus görceinek oldásáért folytatott — sokszor belsőleg drámai — harcot idézi. S egyúttal: a társadalom, a szellemi élet és a tudomány felvetette új kérdésekkel való őszinte szembenézés erősödő igényét is.

Az első „hullámból” Király István, Klaniczay Tibor, Nagy Péter, Pándi Pál és Szabolcsi Miklós nevét említjük mindenekelőtt. Valamennyiük pályáját az irodalomtörténész és kritikus „munkamegosztás” rossz hagyományainak elvi és gyakorlati megkérdőjelezése jellemzi; monográfiáik a tudomány fejlődésének jelentős állomásai, s fontos kultur- és tudománypolitikai feladatokat is elláttak s látnak el napjainkig. Az ő indulásukat követte az 50-es évek derekától beérkező széles skálájú nemzedék, amelyből csak néhány nevet említünk: Béládi Miklós, Bodnár György, Czine Mihály, Diószegi András, Fekete Sándor, Fenyő István, Gerézi Rabán, Gyenis Vilmos, Hopp Lajos, Illés László, József Farkas, Julow Viktor, Kiss Ferenc, Koczkás Sándor, Kovács Kálmán, Lukácsy Sándor, Mezei József, Mezei Márta, Mezey László, Nagy Miklós, Németh G. Béla, Pirnát Antal, Rába György, Somogyi Sándor, Tamás Attila, Tarnai Andor, Tóth Dezső, Ungvári Tamás, Varga József, Vargha Kálmán, Weber Antal. Felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunkban jelentős szerepet játszik az említettek mellett az idősebbek egy olyan csoportja is, amelynek tagjai részben már a felszabadulás előtt is publikáltak, de különböző okok miatt csak az ötvenes évek derekától kezdve váltak markáns irodalomtörténésszé, pl. Bán Imre, Baróti Dezső, Dienes András, Horváth Károly, Kardos Pál, Martinkó András, Varjas Béla.

Nem tartjuk lényegesnek az irodalomtörténetírás története szempontjából a „nemzedéki” elvet. A felszabadulás utáni irodalomtörténetírás e személyi aspektusú áttekintése azonban legalább lehetőséget biztosít a jellegzetesebb irodalomtörténészrétegek és személyiségek — mégoly formális — említésére. Két dologgal kell e felsorolást kiegészíteni (a teljesség hiánya miatti mentegetőzéstől nem is beszélve).

Először: régebbi korok irodalomszemléletének alakításában — éppen a hivatalos szakma jórészt konzervatív arculata miatt — rendkívül jelentős szerepet játszottak az írók, költők tanulmányai, esszéi, publicisztikái. Haladó irodalomtörténetírásunk számára — tudománytörténetileg is! — lényegesebb pl. Ady Endre szenvedélyes Petőfi-írásainak szemlélete, érvelése, mint számos középszerű tanulmányíró tudóskodása. A felszabadulás után megszűnt ez a — hátrányból eredő, a negatívumot előnyre formáló — munkamegosztás, irodalomtörténetírásunk és kritikánk élvonala (ellentmondásaival is) immár együtt haladt s halad a

centrális társadalmi mozgással. Nem kevés írói esszé mozgatta s termékenyítette meg a szakmát azonban ebben a periódusban is, jóllehet inkább kortársi kritikaként és kevésbé az irodalmi múlttal foglalkozva, noha ilyenekre is van példa (pl. *Féja Géza, Illés Endre, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kolozsvári Grandpierre Emil, Németh László, Rónay György és Vas István*). Irodalomtörténészeink egy része maga is költő, író és műfordító, s ez a legtöbbször szerencsés egybeesés jórészt kedvezően hat (éppen a műértés, a művek belső szerkezetének avatott elemzése révén) a tudományra is (pl. *Keresztury Dezső, Rába György, Kardos László, Sötér István, Fekete Sándor, Sükösd Mihály* stb.).

Másodszor: a marxista irodalomtörténetírás erős esztétikai-elméleti kötöttsége miatt különösen fontos a magyar irodalomtörténetírás szempontjából a nem szakirodalomtörténész esztéták és kritikusok tevékenysége, munkássága. Esztéták és irodalomtörténészek vitái csak látszólag a két tudomány, két megközelítés „szükségszerű” konfliktusai: valójában inkább — mindkét „fél” számára termékeny módon — a szemléleti, módszertani nézetkülönbségek kiszikrázásai. Ezért kell legalább néhány név említésével az esztétika és irodalomelmélet szerepére utalnunk: *Lukács György és Fülep Lajos*, valamint *Almási Miklós, Fehér Ferenc, Forgács László, Gyertyán Ervin, Hankiss Elemér, Heller Ágnes, Hermann István, Köpeczi Béla, Miklós Pál, Nyíró Lajos, Sükösd Mihály, Szigeti József, Szili József, Zoltai Dénes* stb.

A korszak mérlege

A legfőbb feladat az 1945 utáni években a filológiai kutatások újraindítása, kiszélesítése és a „revízió”, a marxista irodalomtörténetírás korszerű hagyománykonceptiójának megteremtése volt. Esztétikai, irodalomtörténeti és kritikai viták s néhány alapozó tanulmány révén teljesültek e feladatok. Lukács és Révai műveinek széles körű pozitív fogadtatása és hatása a haladó irodalmár-értelmiségen belül is komoly vitákban (s nem azok ellenére) érvényesült. Hiszen ha például, a fő kérdéseket tekintve, a haladó polgári liberális és demokratikus, valamint a marxista irodalomszemlélet között folyt is a vita egyrészt *Somlyó György, Sötér István, Vas István*, másrészt *Lukács György, Szigeti József, Király István, Kovács Endre, Waldapfel József* között, s ha a történelmi igazság kétségtelenül az utóbbiak pártján állt is, e viták — tanulságos módon — „előlegezték” a 60-as években — immár a marxizmuson belül — újra felfrissülő polémiákat is. Felszabadítóan, árnyalólag hatottak a marxista irodalomszemléletre s megkönnyítették a polgári szemléletet képviselők némelyikének marxistává fejlődését is.

A marxista módszer hegemoniája fokozatosan valósult meg, szimbolikus dátuma: az Irodalomtörténeti Társaság 1948-as újjászervezése és az Irodalomtörténet c. folyóirat első számának megjelenése.

Ennek a hegemoniának a kivívását a marxista szemlélet térnyerése és megerősödése bizonyítja: számos — máig értékes — marxista tanulmány publikálása, főleg a XIX–XX. század íróiról. Bevallottan is a közvetlen előzmények, a mába nyúló múlt értékes és ellentmondásos hagyományainak feltárása céljából íródtak ezek. *Waldapfel József, Bóka László* már említett írásai mellett *Horváth Márton* József Attila-tanulmányára, *Komlós Aladárnak* az irodalmi Deák-pártról, *Vajdáról* publikált írásaira, *Barta János* Arany-munkálataira, *Sötér István* kulcsjelentőségű Mikszáth-írására, *Nagy Péter* Móricz-kutatásaira, *Klanczay Tibornak* a régi magyar irodalom egész újraértékelését megcélzó cikkeire, előadásaira, *Pándi Pálnak* a szociáldemokrácia irodalomszemléletét elemző tanulmányaira utalunk itt példaképp. Monográfiák előzményei ezek jórészt, de ebben az időszakban szinte — amazok híján — monográfia-értékűek voltak. Külön említésre méltó *Király István* tanulmányosorozata, amely — Petőfitől Mikszáthon, Tolnai Lajoson, Kaffka Margiton, Schöppflin Aladáron, Móriczon, az egész Nyugat-problematikát feldolgozó *Irodalmunk tekintélye* c. tanulmányon át a három

Németh László-írásig — átgondolt, nagyívű koncepcióban végzi el az utolsó évszázad irodalmi fejlődésének marxista értékelését. Egyes részleteiben persze már akkor s azóta is vitatott módon. S bár később megjelent monográfiái és újabb tanulmányai jelentősen árnyalták-módosították ezt a koncepciót (melynek máig a realizmus, a népiség és a pártosság „szövegsége” áll — elméleti síkon — a centrumában), Király István szintézisrajza jórészt hitelesen maradandó — irodalmi tudatunk haladó hagyományait és a marxista esztétikát szervesen szintetizáló — irodalomtörténeti elképzelésnek bizonyult. S hogy az *egészre tekintő* tudományos szemlélet mennyire a múlt és a jelen közti szakadék áthidalására, irodalomtörténetírás és kritika „elidegenedése”-nek megszüntetésére törekszik, illetve hogy mennyire ezen alapul, azt jól bizonyítja Sötér István és Király István 1949-es Forum-beli vitája, mely máig is aktuális elvi és történeti kérdéseket érintett a realizmus és a szocialista realizmus kapcsán.

Az 1948-as politikai fordulat és a marxista irodalomtörténet „intézményessége” kivívásának éve után már egy kollektív szintézis igénye és terve is felmerül, főleg az oktatás, a népművelés sürgető szükségleteire hivatkozva. Először — az Irodalomtörténeti Társaság szervezésében — irodalmunk periodizációját vitatták meg Klaniczay Tibor és Barta János javaslata alapján. Az előterjesztés alapelve akkor a marxista irodalomszemlélet egyhangúlag elfogadott téziseként hatott (az újabb, a 60-as években lezajlott periodizációs vitákban már többen megkérdőjelezték): „a korszakhatárok egybeesnek a magyar történelem nagy fordulópontjaival és a társadalomtörténet tényeit veszik alapul” (It 1949. 98. 1.). Szovjet felkérés nyomán, de a magyar szellemi élet (főleg a középiskolai oktatás) igényeire is tekintve egy szerzői kollektíva (Keszi Imre, Király István, Klaniczay Tibor, Komlós Aladár és Waldapfel József) rövid összefoglalást is készített a magyar irodalom fejlődéséről. Egyszerre értékelhetjük ebben az anyagban az osztályszemlélet, a tartalomközpontú marxista módszer első összefoglaló érvényű alkalmazásának igényét, s bírálhatjuk egyúttal a — nemcsak, sőt nem elsősorban terjedelmi okokkal magyarázható — bántó leegyszerűsítéseket, a dogmatikus — s iskolai-közművelődési „tovább sugárzásuk”-ban egyenesen szektánsan primitív — vonásokat.

S itt kell rátérnünk e kezdeti évek értékelésének, a marxista irodalomtörténetírás hegemóniája problémájának másik oldalára. Mert jogos az, hogy az első periódus legfontosabb, *leglényegesebb tendenciájaként* a marxista esztétika és irodalomtörténetírás elterjedését, hegemóniára jutását, megizmosodását tartjuk számon. De ezt a tendenciát — ha meg nem is kérdőjelezi — jelentősen *gyengíti* az első évektől kezdve tetten érhető vulgarizálódás, szoros összefüggésben szocialista társadalmi fejlődésünk torzulásaival. Hogy ez a torzulás a szűkebben értelmezett irodalomtörténetírásban kevesebb kárt okozott, mint a kritikában, az tény, amelyet pl. az 1952-től megjelenő monográfiák egy jelentős részének igen magas színvonala is bizonyít. De — főleg 1949 és 1953 között — mégis számolnunk kell az irodalomtörténetírásban a dogmatizmus elég erős jelenlétével.

Az 1949-es összefoglaló s még inkább a kor számos tanulmánya kiélezetten mutatja a marxista történetiségnek átpolitizáltsággá való torzulását, a haladó hagyomány leszűkítését, a tartalmi és formai kérdések dialektikátlan, merev megoldását. Mutatja, hogy fiatal irodalomtörténetírásunk a sajátosan „belső” irodalmi szempontokat — olykor nem tudván őket marxista szemlélettel értelmezni — inkább kirekesztette vizsgálódásának köréből, vagy eleve formalizmusnak bélyegezte a velük való foglalkozást (stilustörténet, poétika stb.). Az írói életművek sokszor az írói életrajzzal azonosultak; a Petőfi—Ady—József Attila-vonal *helyes* kiemelése is hitelét látszott veszíteni az igazságtalan hagyományértékelés következtében, Arany, Jókai, Madách, Babits, Kosztolányi, Kassák, Illyés stb. életművének téves megítélésekor. A sokszor már korábban is színvonalasan alkalmazott marxista elvek nem ritkán — szinte a lejáratásig — vulgarizálódtak, főleg az ismeretterjesztésben és az oktatásban. A pártosságot az objektív igazság kárára kezdték olykor érvényesíteni; a ma felől kérdezést, az élő irodalom szempontját durva aktualizálással, a forradalmi világnézeti érté-

kek anakronisztikus számonkérésévé változtatták. A marxizmus elsajátításának lendülete — a személyi kultusz légkörében — citatológivá, az önálló gondolkodást és ítéletet idézettel helyettesítő módszerre bicsaklott.

A szovjet irodalomtudománnyal való megismerkedés és a tőle való tanulás lapos utánzásokba, indokolatlan álszocialista „komparatiztikába” fulladt némelyeknél. A Lukács-vita után nemcsak a marxista esztétika helyzete gyengült meg, már így is nehezítve az irodalomtudomány fejlődését, de lehetetlenné vált a Lukács némelyik magyar irodalomtörténeti nézetével való valóban szükséges, jogos vita is. Egy időben a régi irodalommal, a filológiai kutatásokkal való foglalkozás is üres pozitívizmusnak minősült s egy pillanatig (1950—51-ben) szinte úgy tűnt — mint *Bóka László* ezt 1952-ben jelezte —, hogy az irodalom egyeseknél a történelem mellékágává, az irodalomtudomány a történettudomány segédtudományává fokozódik le. S mindezzel együtt járt a polgári irodalomtudomány eredményeinek fölényes, címkéző leminősítése és az 1945 utáni teljesítmények türelmetlen, didaktikus megítélése; a tudósok és az írók szinte fejlődő, irányítható gyermekként, pedagógiai „tárgyként” kezelése, vagyis: lekezelése.

Egyetlen sajátosságot említünk még, amely szorosan kapcsolódik a marxista *történelemszemlélet* ekkori nacionalisztikus-dogmatikus torzulásához. Elsősorban és leginkább a nemzeti-függetlenségi harcok sorozataként kezdték értelmezni a magyar történelmet, háttérbe szorultak a nagyobb összefüggéseket s a nemzeti problematikát is meghatározó osztályszempontú fejlődéstényezők. A függetlenségért folytatott — persze valóban példaadó, szép — harc irodalmi témája, valamint a leegyszerűsített értelmezett, átpolitizált népiség ennél fogva szinte fő és közvetlen ideológiai-esztétikai értékmérő lett már irodalmunk középkori szakaszaiban is. S e történelmi koncepcióból szükségszerűen következett az *irodalomnak* szinte illusztrációként, a formának szinte a tartalom „ruhája”-ként való értelmezése, s a korábban helyesen felismert haladó irodalmi értékrendnek a múltat és a jelent egyaránt eltorzító leszűkítése. Olyannyira, hogy az 50-es évek derekától felfrissülő marxista szemléletnek egészen a legújabb időkig szembe kell néznie azzal, hogy némelyek szemében e torzulások a marxista esztétika és irodalomszemlélet érvényes alapkoncepcióját, alapkategóriáit (így pl. az említett népiséget) is megkérdőjelezték, de legalábbis hiteltelennítették. Főlkészületlenség, neofitaság, olykor „konjunkturális szempontok” is közrejátszottak ebben a dogmatizálódásban, de a meghatározó mégis: a marxizmus hegemoniáját, a kontinuitást gyengítő — társadalmi-politikai okokkal összefüggő — ideologikus tendencia. Még jelentős tudósoknál, ígéretes pályakezdésű irodalomtörténészeknél is érvényesült a dogmatizmus nem egy, a fentiekben röviden jellemzett vonása.

Azonban éppen ezek közül a tudósok közül kezdeményezték nem kevesen 1953-tól, majd a XX. kongresszus után még egyértelműbben, a dogmatizmus marxista korrekcióját. Ezért is, de mindenekelőtt e periódus irodalomszemlélet-fordító, „forradalmi” szerepe miatt mondhatjuk — a súlyos ellentmondásokkal együtt is — pozitívnak a mérleget. A marxista irodalomtörténetírás — a közművelődésig, a közoktatásig szétsugározva eredményeit — új fejezetet nyitott e tudomány hazai történetében. Az önkorrekció szükségességének felismerése és képessége is erejét mutatta.

UNE COUPE DE L'HISTORIOGRAPHIE LITTÉRAIRE HONGROISE D'APRÈS LA LIBÉRATION

Dans l'atelier de l'*Institut d'Études Littéraires de l'Académie des Sciences de la Hongrie*, une entreprise est en train de s'achever, qui vise à soumettre à une analyse détaillée la période la plus récente de la littérature hongroise. C'est pour contribuer à ce travail collectif que l'auteur de la présente étude a préparé le résumé de l'historiographie littéraire hongroise d'après 1945, dont il publie ici un détail.

Après la libération, la conception marxiste, tel un courant de sang nouveau, a pénétré très vite la pensée littéraire et critique, un vide spirituel s'est comblé pour ainsi dire. Une période nouvelle a commencé dans l'histoire des sciences. Et ce n'est pas seulement parce que le système social de la démocratie populaire a rédigé des tâches radicalement nouvelles pour la science. Et non seulement parce que cette conception du monde, le marxisme — connue dans un cercle restreint en Hongrie à cause du régime réactionnaire et de droite — a involvé une méthode d'esthétique et de critique nouvelle. Ce tournant d'histoire de science avait ses racines „intérieures”, „immanentes” aussi (dans une unité organique avec les „extérieures”): le temps passé nous a laissé en héritage une science littéraire arriérée, conservatiste.

Les tendances éminentes de l'historiographie littéraire hongroise n'ont pas passé par les stations typiques du criticisme bourgeois moderne, bien qu'il y ait eu des exceptions des individus de grande influence, des essayistes modernes. C'est une variante extraordinairement plate, primitive du positivisme et une variante assez basse, conservatiste de l'histoire des idées (*Geistesgeschichte*) qui se liaient d'une manière éclectique dans l'historiographie littéraire hongroise dans la première moitié du XXe siècle. Le formalisme, la poétique moderne et le structuralisme ont laissé presque complètement intacte la science hongroise. Dans cette situation, c'est l'évolution d'après 1945 qui a amené un essor de contenu et de méthode extraordinairement important, même si la diffusion et le mûrissement de la méthode marxiste n'étaient pas tout à fait sans équivoques. L'étude poursuit les stations, les tendances, les individus, les contradictions, les discussions et les résultats de ce processus entre 1945 et 1952.

Ransanus és a „legrégibb István-legenda”

Mint ismeretes, középkori latin nyelvű történeti irodalmunk egyik sokat vitatott problémája a legrégebb, az állítólag még István kanonizációja (1083) előtti István-életrajz kérdése. Tóth Zoltán az *Epitome rerum Hungaricarum* című, a XV. század végén Ransanus lucerai püspök által írt munkának elsősorban VIII. indexére (fejezetére)¹ támaszkodva vetette fel azt a hipotézist, hogy az *Epitome* forrásjegyzékében idézett *Vita beati Stephani* „Szent István legrégebb életírata”-val azonosítható.² Legújabbban Csóka J. Lajos hozott fel igen nyomós, számunkra teljesen elfogadható érveket eme ősi István-legenda léte ellen.³ Csókának meggyőzően sikerült bizonyítania, hogy a Ransanus-féle *Vita beati Stephani* Hartvik legendájára vonatkozik.⁴ Mindössze egyetlen nyitott, megválaszolatlanul hagyott kérdés maradt csak Csóka vizsgálódásai után: Ransanus miért hátrította Hartvik művének egyes részeit I. Istvánról Gézára? Igaz, Csóka felvillantja a megoldás útját („Hogy az *apa* jelentőségét tudatosan hangsúlyozta a *fiúé* mellett Ransanus, az világosan látható Hunyadi János tetteinek részletes ismertetéséből is. Amit Mátyásról és atyjáról mondott, azt vonatkoztathatta Istvánra és Gézára is: »tu, fortunatus filius fortunatum parentem imitatus es«),⁵ de nem járja végig azt. Úgy véljük: a Géza—István-kép ransanusi megformálása nem csupán egy-két esetre szorítkozó, tehát véletlenszerű párhuzamot mutat a két Hunyadi portréjával, hanem a lucerai püspök tudatosan komponálta úgy a mozzanatokat, hogy azok elképzeléseinek, írói koncepciójának tartópilléréivé váljanak. Csóka helyesen állapítja meg: „Ransanus legfőbb szempontja az volt, hogy olyan magyar történetet írjon, mely megfelel Mátyás király ízlésének, felfogásának, egyéniségének, akinek a munkát ajánlotta...”⁶ Nyilvánvalóan következik ebből a ransanusi koncepcióból, hogy az *Epitome*-ban levő, sokat vitatott Géza—István-történet kulcsa a Hunyadi János—Hunyadi Mátyás-portréban keresendő. A lucerai főpap Géza és I. István, valamint a két Hunyadi korának megírásán dolgozva nyilván olyan jelenségekre figyelt fel, amelyek alapján hasonló történelmi alaphelyzetre következtethetett.

A továbbiakban a hasonlóságokat tegyük vizsgálatunk tárgyává! Szerzőnk számára Géza korának egyik fő eseménye a pogány magyarok keresztény hitre térítése volt. Csóka is úgy véli, hogy Géza kora kapcsán Ransanus nem István-legendát „szándékozott írni, hanem a magyar kereszténység kialakításának művét akarta ismertetni”.⁷ Hunyadi János a pogány törökök ellen vezet a keresztény magyarok élethalálharcát. Tehát mindketten a kereszténység ügyéért küzdenek, harcuk sikeres: Géza úgy adja át országa irányítását fiának, hogy az úttörő munka nem jelentéktelen részét elvégezte, Hunyadi János pedig Nándorfehérvár megvédésével, az ott lezajlott csatában diadalmaskodva hosszabb időre mentesítette az országot a török támadásoktól. Mindkettőjük esetében azonos motívum továbbá az is, hogy Géza mint fejedelem, Hunyadi János pedig mint kormányzó irányítja a magyar ügyeket, és mindketten lényegében királyi dinasztia megalapítói.

E közös szempontok alapján alkothatta meg szerzőnk — *humanista módon* — párhuzamát a magyar történelem e két alakja közt. Ezen feltevésünk helyességét tartalmi hasonlósággal, a szövegben előforduló hasonló kifejezések párhuzamba állításával és az elbeszélésben felbukkanó, egymással rokonítható fordulatok bemutatásával igyekszünk bizonyítani.

¹ J. G. SCHWANDTNER: *Scriptores Rerum Hungaric. veteres ac genuini, pars prima*. Vindobonae 1766. (Továbbiakban: SRH I.) 442—450.

² TÓTH Zoltán: Szent István legrégebb életírata nyomán. Századok 1947. 91.

³ CSÓKA J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 623—646.

⁴ I. m. 640.

⁵ I. m. 631.

⁶ I. m. 626—627.

⁷ I. m. 631.

Géza:

„Fuit is vir Deo in primis acceptus, *coelo* et immortalitate dignissimus.” (SRH I. 442.)

„Postea vero, quam *inter* se (Geicha et eius uxor — B. L.) *communicaverunt*, quae rei, cujus causa, divina iussione...” (Uo. 444.)

„Coactas... copias, Geicha... *idoneis in ocis disposuit*.” (Uo. 446.)

A keresztény világnak és a magyaroknak tett oly nagy szolgálat után méltán lehet mind Géza, mind Hunyadi egy-egy királyi ház alapítója, s ilyenképpen az égi üdvösség mellett elnyerik földi jutalmukat is tetteikért.

Ransanus természetesen kiterjeszti a hasonlóságot I. István és Mátyás alakjára, illetve történetére is. (Pontosabban fogalmazva: az itt vélt rokon vonások inspirálták Ransanust Géza és Hunyadi János alakjának párhuzamba állítására is.) Nézzük meg a szöveg-megfelelések tükrében (amelyek a tartalmi mozzanatok azonosságát is mutatják), milyennek látja szerzőnk István és Mátyás alakját!

I. István:

„Hic est Beatus ille Stephanus, ... qui postea ad *regiae dignitatis culmen* evectus, omne vitae suae tempus, bene sancteque peregit...” (SRH I. 445.)

„*Erat adeo egregiae indolis*, ut specimen quoddam cunctarum *virtutum* prae se ferre videretur... *Tanta inerat* ei vis ac *dexteritas ingenii*, *tantusque*, ac talis incipientis cujusdam *prudentiae* vigor; ut *prudenter* quisque, *natum* ipsum ad regnum arbitretur.” (Uo. 446.)

István „... in omni *virtutum* genere esset parenti simillimus.” (Uo. 449.)

Hunyadi János:

„Jam enim advenerat tempus, quo pro magnis suis, in Christianam pietatem meritis, esset in *coelo* sua praemia consecuturus.” (SRH I. 489.)

Hunyadi János „Cum ipso autem Capistrano, multa *communicavit*, de gerendarum rerum ratione: hoc tandem *inter* ipsos decretum est...” (Uo. 486.)

„...curatum est, ... ut tormenta, ceteraque arma, *idoneis in locis disponerentur*.” (Uo. 487.)⁸

Mátyás:

Mátyást „... ad *regiae* Majestatis *culmen* ... fata servaverant.” (SRH I. 495.)

Mátyás „... *erat tanta corporis dexteritate*, *tantaque excellentia ingenii*, *eratque adeo* ornatus aliquot aliis *virtutibus*, quibus bene instituti pueri praediti esse solent, ut ad quaevis magna *natus*, omnium *prudentum* virorum iudicio, putaretur.” (Uo. 492.)

„... *virtutes*, quas Matthiae inesse... a *paternis virtutibus* haudquam degenerabit.” (Uo. 497.)

Megerősítik feltevéseinket azok a példák is, amelyeket Csóka J. Lajos hoz fel, azt bizonyítván, hogy Ransanus miképpen kedvez könyvében Mátyás király elképzelésének és önérzetének. A püspök I. István koronázásának leírásakor elhallgatja a korona szerepének jelentőségét kiemelő részeket (sőt, azt hangoztatja, hogy István az urak és a nép választása alapján lett király), mivel Mátyás trónját választás útján szerezte meg, a koronázás pedig csak később zajlott le.⁹ Feltűnik Csóka számára az is, hogy Ransanus gyakran használja a két leendő király ifjúkorának bemutatásakor az *adolescentulus* szót.¹⁰

A szövegösszevetések, elemzések elvégzése, Csóka párhuzamainak felemlítése után megállapíthatjuk: Ransanus céljának — amelyet mindig szem előtt tartott könyve írásakor — sikeres megoldásához nagyban hozzájárult a Géza—I. István, illetve a két Hunyadi közti párhuzam megvonalása. Ez a beállítás valószínűsíti azon nézet helyességét, hogy Ransanus Mátyás irányában pártosan, a király oldalán állva, érdekeinek megfelelően ábrázolta a magyarok történetét.

⁸ Hogy mennyire nem szabad abból a ransanusi tudósításból, miszerint Géza egész Magyarországon alkalmas helyekre rakta seregeit, a magyar megyeszervezés hogyanjára messzevezető és hiteles adatot kovácsolni (mint TÓTH Zoltán i. m. 61. tette) még akkor sem, ha ma valóban Ransanus leírása szerint képzeljük is el a megyeszervezés módját, azt az *idoneis in locis disposuit* frázis-volta bizonyítja; l. még SRH I. 453: I. Béla „a militibus, quos ad hoc armis instructos, in locis idoneis latenter disposuerat, ad unum interfici jussit”. L. továbbá CSÓKA i. m. 635–636.

⁹ I. m. 627., 637.

¹⁰ I. m. 637.

Úgy véljük, Ransanus Géza-portréja nem egy ősi István-legendából származott (Csóka kuta, társai után szükségtelennek tartunk egy ilyen munka feltételezését), hanem Hartvik művéből, végső soron pedig abból a *humanista* írói koncepcióból, hogy a rokonított két nagy királyi I. István és Mátyás apja: a királyi dinasztia alapító Árpád-házi Géza és Mátyás útját a királyi trón felé igazgató Hunyadi János is párhuzamba állítható legyen.

Blazovich László

Iskoladráma Nagy Péter orosz cárról 1698-ból

(*Gladiator Moschus*)

1698 nyarán, míg a fiatal orosz cár, Nagy Péter a nyugati országok életét tanulmányozta, Szofija nagyhercegnő vezetésével a sztrelecek összeesküvést szőnek ellene. Szofija régensi hatalmát akarja visszaszerezni, a sztrelecek pedig a Nagy Péter által rájuk kényszerített állandó katonai szolgálat alól akartak szabadulni. Szofija felhasználva a sztrelecek lázongását, 1698 nyarán hadat indított Moszkva ellen. Péter Bécsből előbb ugyan még Itáliába akart utazni, útját azonban, mert tudomására jutott Szofija és a sztrelecek összeesküvése, megszakította, gyorsan hazautazott, s az összeesküvést véresen megtorolta. Szofiját kolostorba záratta, a sztrelecek vezetőit pedig kivégeztette.¹ De nemcsak a lázadás híre, hanem a véres megtorlás is eljutott Bécsbe már 1698 decemberében. A császárvárosban futótűzként elterjedt hír alapján egy bécsi jezsuita tanár, Gabriel Frölich még 1698 decemberében egy latin nyelvű declamatiót írt. Darabjának egyrészt a cár, másrészt pedig az államtanács tagjainak belső vívódása adja a témamagot. Frölich a declamatióknak a *Gladiator Moschus* címet adta.

Ez az iskolai dialógus egy drámakolligátumban található, amely az erdélyi Kanta² (Háromszék megye) minorita iskolájából kerül valószínűleg e század elején a miskolci minorita rendházba, s innen az egyházi iskolák államosítása után a Borsod megyei Állami Levéltárba. A colligátumot a két magyar nyelvű iskoladráma szövegkiadását bevezető tanulmányunkban bemutattuk.³ Közreadtuk a gyűjteményben található latin nyelvű, valószínűleg templomban játszott, de már folklór elemeket is tartalmazó, *De nativitate Domini* című betlehemes pásztorjátékot.⁴ Mindkét dolgozatunkban kísérletet tettünk arra, hogy a 2 magyar nyelvű és a 10 latin nyelvű darab eredetét és utóéletét is feltárjuk. Forrásjelzet, névbejegyzés vagy egyéb belső adat alapján néhány drámáról vitathatatlanul állítható a jezsuita eredet.⁵ Hogyan kerültek a linzi, a bécsi, a belga-flamand, a trencsényi, a kassai jezsuita drámák az erdélyi Kantába? Lehetséges, hogy az Itáliából Erdélyen át Moldvába missziós útra tartó minorita papok, Guarini és Luciolli⁶ révén. Egy másik feltételezés szerint többszörös közvetítés után jutottak volna le a drámafüzetek Kantába olyan magyar városokból, amelyekben jezsuiták és minoriták is éltek a kérdéses időben. Lőcséről vagy Egerből Raszlaviczai Bálint, az újonnan alapított kantai konvent előjárója⁷ is vihetett néhány drámafüzetet új állomáshelyére, Kantába. A jezsuita eredetű darabok Kantába kerüléséről, annak módjaitól legfeljebb csak feltételezéseink lehetnek, az ok azonban — szerintünk — nyilvánvaló. A jezsuiták példahatása igen nagy lehetett. A *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu* igen alaposan kimunkálja a jezsuita oktatási és nevelési rendszert.⁸ A Habsburg- és pápahi jezsuiták kidolgozott oktatási és nevelési rendszerükkel a valószínűleg kevésbé iskolázott ferencesek és minoriták előtt szakmai tekintélynek örvendhettek,

¹ PANKRATOVA: A Szovjetunió története. Bp. 1950. II. 13—14.

² Kézdivásárhely mellett kisközség volt Kanta. Az 1848/49-es szabadságharc alatt Kézdivásárhellyel köz-igazgatásilag egyesítették, s azóta a kantai gimnázium kézdivásárhely-kantai gimnázium elnevezés alatt ismeretes. — Kanta történetére vonatkozóan: ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása III. Pest 1896. 107. Vö. még: SZALAY Gyula: Kézdivásárhelyi Szóts István Főbíró élete (1675—1760) és nemességi póré (1721—1754). Szamosújvár 1915. 54. b., valamint 2. számú lábjegyzet; ORBÁN Balázs: Háromszék. Pest 1896. 216; KÖVÁRI László: Háromszék és a székelyek. Hölgyfűtár 1861; JANCSEK Benedek: Háromszék megye. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen. Bp. 1901. 345—346.

³ KILIÁN István: Ismeretlen iskoladráma-gyűjtemény a XVII—XVIII. századból. Borsod-Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet 5. Miskolc 1967.

⁴ Latin nyelvű pásztorjáték a XVIII. század elejéről. Antik Tanulmányok 1968. XV. 2. 304—320. Sajtó alatt: KILIÁN István: Latin nyelvű komédia a XVIII. század elejéről a miskolci levéltárban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. Miskolc 1971. 383—430. Ugyanebből a gyűjteményből még az alábbi közleményeim jelentek meg: KILIÁN István: Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci levéltárban (Voluptas a deluso addes cente delusa). A Herman Ottó Múzeum évkönyve XI. Miskolc, 1972. 219—253. KILIÁN István: Sanctus Nicolaus Episcopus seu liberalitas coronata. A magyarországi iskoladráma példája 1688-ból. A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1973. Debrecen, 1974. 375—446.

⁵ KILIÁN I. m. 1967. 10—11.

⁶ KILIÁN I. m. 1967. 6. lábjegyzet.

⁷ Raszlaviczai személyét illetően vö.: KARÁCSONYI János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon II. Bp. 1924. 427—438. — Raszlaviczai 1686-ban a löcsel, 1692-ben pedig az egri ház előjárója volt.

⁸ Vö.: Bernhard DUHR: Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu. Freiburg 1896. HETS J. Aurelián: A jezsuiták iskolái Magyarországon a XVIII. század közepén. Pannonhalma 1938. 11—12. JUHÁROS Ferenc: A magyarországi jezsuita iskoladrámák története. Szeged 1933., MOLNÁR Aladár: A közoktatás története Magyarországon. Bp. 1881. 116., 127.

sőt bizonyos felügyeleti szerepet is betöltöttek.⁹ A Kantához közeleső Csíksomlyó ferencesei ellen valamiféle szinpadi mű miatt a jezsuiták egy alkalommal vádat is emelnek.¹⁰ A jezsuitáknak ez az akarva-akaratlan elfogadott példája lehetett tehát annak az oka, hogy a kantai minorita gyűjteményben található jezsuita eredetű darabok Kantába kerültek. Ezért, s talán a fentebb említett módok valamelyikén jutott a most bemutatandó *Gladiator Moschus* darab is a bécsi jezsuita rendházból Kassa közvetítésével Kanta minorita iskolájába.

A 4 Parsból álló declamatiót *Argumentum* és *Prologus* vezeti be. A terjedelmes címet követő *Argumentum*-ban a szerző azt a hírt, amely Bécsbe az összeesküvés megtorlásáról eljutott, részletesen leírja. A címet és az *Argumentum*-ot az alábbiakban szó szerint közöljük:¹¹

Duci Xaverij Indiarum Apostoli honori
R. H.¹³

P. Greg Hidi¹²

Ind. ij.¹⁴

GLADIATOR MOSCHUS.

In Oratoria, Styli Palaestram a Rhetoribus Cassoviensibus productus seu Magni Ducis Moschoviae de Seditone suorum compescenda cum Aulae Primoribus Deliberatio, et in eodem suorum, ac Sororis ipsius Consentientis Pugna Affectuum.

DECLAMATIO TERTIA.

Die 7^a Februarij 1699. / Argumentum ex Novis acceptis in Decembri / 1717¹⁵ / 1698 Vienna ex Litteris P. Frölich / 19

Catalogo Conventus Cantensis adscriptus 1732.¹⁶
Ex Moschovia in[Decem]bri¹⁷

Magnis Dux Moschoviae ob tumultus se absente excitatos 300 Nobilium, supplicio extremo affectusque creditur, sororemque Germanam ipse quod complex et adjutrix fuerit, manu p[ro]pria truncaturus.

Item. Viennae 7. Jan. 1699.

Orator Caesareus in Aula Moscorum residens per literas successum supplicij, in Rebelles constituti, hisce aperuit: forte Dux reversus dispexerat belli civilis incendium, ocyus sanguine ducebat restinguendum. Itaque in forma quadri curat pegma instrui ducentorum passuum in area palatij; facto quo, tribus successive diebus Oratorem praetactum ad epulas dux invitabat: fervente autem convivio fenestras jussit Dux aperiri, signoque dato, inducti 1500 authores tumultuum capitibus vix quadrante horae, per 40 ad 50 lictores truncabantur. Die postero sub mensam itidem 700 personae laqueo praefocatae luebant perfidiam in eodem pegmate; ac tertio 400 naribus et auribus mutilatae atrox dabant spectaculum populo, non ita facile deinceps in turba efferando.¹⁸

A címlapon és annak B oldalán található, az imént idézett eredeti szövegben összesen hat idébejegyzést lehet olvasni. Ezek az alábbiak szerint magyarázhatók. A Nagy Péter ellen szőtt összeesküvés megtorlásának a híre 1698 decemberében jutott el Bécsbe, s Frölich még ebben a hónapban meg is írta a darabot. Frölich azt is jelzi, hogy a darabot Xaveri Ferenc tiszteletére írta, akinek az ünnepe december 3-án van. Lehetséges tehát, hogy december 3-án már elő is adták a bécsi diákok a darabot, amely 1699. január 7-én Bécsben ismételt (item) színre került. Valaki ezt a declamatiót, mert ott bizonyára nagy tetszést váltott ki, elszállítja Kassára, ahol 1699. február 1-én több „egyfelvonásos” harmadik declamációjaként a diákok is eljátszották. Az 1698-as bécsi bejegyzés fölé valaki az 1717-es számot is bejegyezte valamint a két szám különbségét (19). Az utóbbi évszám alapján feltételezhető, hogy 1717-ben a *Gladiator Moschus* ismét színre került vagy Kassán, vagy Kantában.

A címlap jobb felső sarkában az egykori tulajdonos, Hidi Gergely neve olvasható. Hidi nevét

⁹ Vö.: ALSZEGHY Zsolt—SZLÁVIK Ferenc: Csíksomlyói iskoladrámák. Bp. 1913. Bev. 7. — BÁNDI Vazul: A csíksomlyói r. kath. főgimn. története. Gimnáziumi értesítő 1895/96. 10.

¹⁰ ALSZEGHY—SZLÁVIK i. m. 8.

¹¹ Az idézett szöveg a kolligátum 103 A—B lapján található. A szöveget betűhíven közöljük. A rövidítéseket szögletes zárójelben feloldva hoztuk. A problematikus szövegrészekhez jegyzetet fűztünk.

¹² A declamatio írásával nem azonos kézírásos bejegyzés.

¹³ Idegen kézírás. Valószínűleg monogram, amelyet feloldani nem tudtunk.

¹⁴ Idegen kézírás. A rövidítést feloldani nem tudtuk.

¹⁵ Későbbi évszámbejegyzés. Azonos a különbség (19) szám írásával.

¹⁶ Idegen kéztől származó, a kolligátum többi katalógusbejegyzésével azonos írás, amely a címlapon a cím között szerepel.

¹⁷ Feloldott rövidítés. A kéziratban X bri. Ettől a sortól az alábbi szövegrész már a 103 B oldalon található.

¹⁸ A lapnak mintegy 1/3-a üres maradt. Feltehetőleg ide akarta a szerző vagy a másoló a még hiányzó szövegrészt bemásolni.

az irodalomtörténet ismeri. Timon Sámuellel együtt írják a két kötetben megjelenő honfoglalás-kori és korabeli magyar topográfiát (*Celebriorum Hungariae Urbium Celebriora*).¹⁹ A P. Frölich pedig Gabriel Froelich nevét takarja, aki 1657. október 7-én született Bécsben. Már fiatal korában belépett a jezsuita rendbe. Később filozófiát, majd teológiát tanított Grazban, Linzben és Bécsben. Linzben egy évig a jezsuita kollégium rektora is volt. Meghalt Bécsben 1725. március 25-én.²⁰ A darab kassai előadásának ideje éppen arra az időre esik, amikor a jezsuiták a Thököli-felkelés után, 1686-ban visszatérhettek Kassára, a Rákóczi-szabadságharc alatt ugyanis ismét el kell hagyniuk Kassát.²¹ A kassai iskola oktatási és nevelési rendszere is az Institutióra épül. Valamennyi tanulmányi osztályban a tananyag jobb elsajátíttatása érdekében bevezetik a versenyzést (concertatio). Ezeknek a versenyfeladatoknak a tárgya lehetett a gyakorlati szónoki ismeretanyag (hanghordozás, hanglejtés, gesztus stb.) vagy versmondás és műfordítás. Ünnepeiken (actus solennes) színjátékokat vagy declamatiót mutattak be. A színjáték helye az Auditorium Academicum, ahová összeállítható színpadot készítettek. Adományokat gyűjtöttek a díszletekre és a jelmezre. A *Gladiator Moschus* kassai előadásának évében, 1699-ben 481 tanulója volt a kassai iskolának, az előadáson a szülők is részt vettek, minden bizonnyal tehát Kassán és környékén is gyorsan elterjedt, ha ugyan ekkorra már el nem jutott, az orosz cár véres megtorló intézkedésének a híre.²²

A téma magja tehát történeti eredetű. Hets a jezsuita iskolának ezt a gyakorlatát egészen közelről meghatározza: „A poezis és a retorika gyakorlata a declamatio, amely lehet költői, szónoki és vegyes. Forrásai — az Institutio szerint — lehetnek: történet vagy mese, valamely bölcs mondás, valami költött tárgy, újabbkori esemény.”²³ A declamatio tehát külön műfaj. Ebben inkább a didaktikai és a pedagógiai elemek dominálnak, mint a szórakoztatási szándék. A declamatióknak az a célja, hogy a tanulókat felkészítse véleményük, meggyőződésük megvédésére a támadásokkal szemben. Nem a szokásos, látványos jezsuita iskoladráma ez tehát, hanem mindössze néhány szereplőt foglalkoztató szónoklattani, dialogizált gyakorlat, iskolai feladat.

Így határozza meg a declamatio műfaját maga Frölich is a Prologusban: „...Purpuratum in Oratoria styli palaestra, Rhetoricoque Affectuum circo Gladiatorum Moschum ... prosequimini...” (104 A.) A *Gladiator Moschus* darabot vendégek is megtekintették, akiket Frölich „viri et hospites humanissimi”-nek szólított meg. Ezt a palaestritást a római gladiátorok tevékenységéhez hasonlítja a Prologusban, ahogyan azok versenyeztek, küzdöttek életükért, úgy harcolnak most a rétorok is állításaiknak az igazáért. Nem hiányzik a szokásos mentegőzés sem, mégis, szől újból a szerző szavaival a Prologus elmondó diák a közönséghez: „...Mittite curas; et meliorem date in affectuum Palaestra Gladiatorum Purpuratum.” (104 A.) Ezt a darabot is színpadon adták elő, s használtak színpadi függönyt is a Prologus egy kitétele szerint (recluso sipario 104 B).

Az idézett *Argumentum* szerint Nagy Péter úgy torolja meg az összeesküvést, hogy az első nap 1500, a második nap 700 főt végeztet ki, a harmadik nap pedig 400 főt megsonkíttat. Nincs szó az *Argumentumban* Szofijáról, a darabban azonban kiderül, hogy a cár őt is kivégezteti. Pankratova²⁴ szerint a cár Szofiját kolostorba záratta, s az ő kolostori ablaka alá építteti az emelvényt, hogy lássa összeesküvő társainak a kivégzését. Az *Argumentumban* tehát — úgy tűnik — túlzott a híryanag. A szerző azonban — céljai érdekében — szívesen módosít is ezen a Novumon. Szofija kolostorba zárása aligha tűnhetett a jezsuita szerző előtt komoly büntetésnek. Kivégezteti tehát a círral Szofiját, hiszen ezzel nemcsak a cár zsarnokságát húzza alá, hanem fokozza a „drámai konfliktust” is. A cár tirannusi uralkodásáról elhangzik egy megjegyzés egy olyan szereplő szájából, aki éppen az ellenkezőnek szeretné látni urát, ezért is emel szót a cár nővére életének a megmentéséért: „Triste documentum statui oportet... ad exterios aere perennius Clementiae monumentum erigi, ut noverint Tyrannos non esse, quod falsos jactitant, Moschorum czaros...” (107 A.)

A declamatio 4 Parsból áll. Az első Parsban egyetlen szereplő van: Dux Moschorum, azaz a cár, aki gyakorlatilag exponálja a kérdést. Az összeesküvés főszervezői, részesei már börtönben ülnek. Az ügyet le kellene már zárni, mert a késlekedés az állam kárára válhat. Kimondhatja-e a cár a saját nővére felett a halálos ítéletet? Egyedül nem tud dönteni, összehívja tehát az államtanácsot. A 2. Pars színhelye már a tanácsterem. Két vélemény áll a tanácsban szemben egymással.

¹⁹ Hidi személyét illetően: A magyar irodalom története II. Bp. 1964. 411. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái IV. Bp. 1896. H. G. alatt. SZABÓ Károly: Régi magyar könyvtár. Bp. 1885. 525–526. b. nr. 1929., 533. b. nr. 1958., 566. b. nr. 2081. A címlapon található névbemjegyzéseket illetően: KILIÁN I. m. 1967. 11.

²⁰ A Frölichre (Froelich) vonatkozó adatokat dr. Anton PINSKÉRTől (Bécs Prowinzarchiwär SJ) kaptam, akinek ezúton is megköszönöm szívességét.

²¹ A jezsuiták kassai történetére nézve vö.: FARKAS Róbert: A kassai kath. Főgymnásium története (1657–1895). Kassa 1895. 210.

²² Uo.

²³ HETS I. m.

²⁴ PANKRATOVA I. m. II. 13–14. Vö. még: Világtörténet V. Szerkesztette J. ZUTYISZ. Bp. 1962. 358. Az itt található adat szerint 800 sztrelec lelte halálát.

Consiliarius 1. tisztában van az összeesküvés tényével, kér megfelelő büntetést. A 2. tanácsadó már súlyos büntetést javasol Szofija ellen, pusztán a harmadik meri nevén nevezni az ítélet mértékét: Számkivetést és halált érdemelnek a főbűnösök. Az óvatos Consiliarius 1. óvatosságot ajánl, hisz a kemény megtorlás nagyobb méretű lázadásnak lehet az előidézője. Ezért csak vagyonuktól és nemességüktől fosszák meg a főbűnösöket. A cár véleménye az, hogy vágják le a vad ágat, különben nem hoz termést a fa. Az ügyben dönteni nem tudnak. A tárgyalást elnapolják. A 3. Parsban Interpres a kegyetlen ítélettel való félelmében monologizál, majd tárgyalásra hívja a tanács tagjait. Ezen az ülésen csak Orator 1.²⁵ kap szót, aki igen körülményesen kegyelmet javasol. A 4. Parsban az eddig dubitáló cár meghozza döntését:

„Truncare ferro virgines, est Barbarum.
Non parcere cruori proprio, et hoc barbarum.
Coedere sororem plusquam est barbarum.
Quid anime titubas? meruit hanc cladem soror.
Acuere mucro, dextra firmare, impetum
Factura jam, jam. Quid iterum tremo miser?
Moriatur, id Lex. Juris id poscit tenor.” (109 B.)

A declamatiót *Epilogus* zárja be, s a colligatumtól egykor különálló drámafűzet hátsó külső lapjára a kantai katalógusbejegyzés írásához hasonló kézírással valaki két „szereposztásban” a szereplők neveit is bejegyzte.²⁶

Gabriel Frölich a declamatiót Xaveri Ferenc²⁷ tiszteletére írta meg. Magyarországon a jezsuita drámarepertoárból csak öt olyan drámáról tud az irodalomtörténet, amelynek témája Xaveri Ferenc életéhez kapcsolódik.²⁸ A történeti téma nem idegen a jezsuita színpadtól. Az ókori államokon kívül újabkori történeti témák is adtak okot, ötletet dráma írására. Egyedülálló eset azonban, hogy orosz történeti téma került színpadra Magyarországon. Sem Juharos, sem Takács²⁹ nem ismeri ezt a declamatiót vagy más orosz témájú iskoladramát. Lengyel, bulgár, cseh, mongol, sőt kínai történeti téma is megjelenik a magyarországi jezsuita színpadon,³⁰ az orosz téma vagy éppen Nagy Péter uralkodásának valamelyik mozzanata teljesen ismeretlen. Nem játszanak ilyen témájú drámát vagy declamatiót a német jezsuita iskolákban sem.³¹ Bőséges példát lehetne felsorolni a tőlünk nyugatra fekvő országok történetének feldolgozására is.³²

A versben és prózában írt *Gladiator Moschus* declamatio irodalomtörténeti értéke véleményünk szerint nem túlságosan nagy. A műfaj már eleve megszabja korlátait. Továbbhagyományozza a klasszikus retorika tartalmi és formai elemeit az akkor még a középérték körében Magyarországon beszélt latin nyelven. Frölichnek, akinek drámaszerzői tevékenységéről eddig nem tudott az irodalomtörténet, vitathatatlan érdeme, hogy a Bécsbe érkező hírre oly gyorsan reagált ezzel a declamatióval, hogy az egy publicista részéről is tiszteletreméltó lenne. Felismerve a téma drámai erejét, s ennek érdekében még a valóságon is módosít, Szofiját a cár ikerestvéreinek tartja. A jól kiválasztott téma drámai kibontása aligha tartható sikerültnek. Nem tudott egy valóban érdekfeszítő, a cár döntését alaposan motíváló, dramaturgiai szempontból is jól építkező drámát alkotni.

Kilián István

²⁵ Orator 1. nem azonos szereplő az összeesküvők életéért ugyancsak szót emelő Consiliarius 1.-szal.

²⁶ A neveket lásd: KILIÁN i. m. 1967. 11. lábjegyzet.

²⁷ Xaveri Ferenc a jezsuita rend alapítói közé tartozik. 1541-től Kelet-Indiában és Japánban térített. 1552-ben missziós tevékenysége közben meggyilkolták. Az egyház szentté avatta 1623-ban.

²⁸ 1622. Zágráb; 1657. Trencsén; 1677. Kassa: Actio de Xaverio; 1760. Trencsén; 1765. Trencsén. — Vö. TAKÁCS József: A jezsuita iskoladramák (1581–1773). 11. Bp. 1937. 19., 26., 33., 114., 117. Kassán 1677-ben december 3-án adták elő a Xaveri Ferenc életéről szóló drámát. Ennek alapján feltételezhető, hogy 1698-ban Bécsben is december 3-án adták elő.

²⁹ JUHAROS i. m., TAKÁCS i. m.

³⁰ Lengyelország: 1718. Nagyszombat (Takács 51.), 1733. Székesfehérvár (Takács 70.), 1770. Kassa (Takács 131.), 1771. Eperjes (Takács 132.). Bulgária: 1746. Nagyvárad (Takács 86.), 1635. Zágráb (Takács 22–23.), 1674. Pozsony (Takács 84.), 1720. Eperjes (Takács 53.). Mongólia: 1765. Nagyszombat (Takács 122.), 1756. Komárom (Takács 104.), 1763. Trencsén (Takács 119.). Kína: 1731. Pozsony (Takács 67.), 1739. Trencsén (Takács 78.).

³¹ Vö.: Johannes MÜLLER: Das Jesuitendrama in den Ländern deutscher Zunge vom Anfang (1555 bis zum Hochbarock (1665). Augsburg 1930.

³² Anglia: 1748. Komárom (Takács 89.), 1763. Nagyszombat (Takács 119.), 1716. Nagyszombat (Takács 48.), 1740. Trencsén (Takács 78.), 1757. Eperjes (Takács 106.). Dánia: 1754. Eperjes (Takács 100.), 1760. Szokolca 1715. Trencsén (Takács 84.), (Takács 114.). Franciaország: 1717. Pécs (Takács 50.), 1768. Kassa (Takács 104.), 1736. Nagyszombat (Takács 73.), 1742. Besztercebánya (Takács 80.), 1750. Ungvár (Takács 95.). Nápoly és Szicília: 1731. Nagyszombat (Takács 67.), 1772. Nagyvárad (Takács 133.). Skócia: 1771. Buda (Takács 132.), 1745. Nagyszombat (Takács 84.), 1757. Kassa (Takács 106.). Spanyolország: 1717. Nagyszombat (Takács 49.), 1764. Komárom (Takács 120.), 1693. Zágráb (Takács 36.), 1744. Besztercebánya (Takács 82.), 1730. Nagyszombat (Takács 66.), 1741. Trencsén (Takács 79.), 1769. Kassa (Takács 129.), 1757. Trencsén (Takács 107.). Svédország: 1735. Kassa (Takács 71.), 1752. Kassa (Takács 97.).

1760-ban jelent meg Leydenben az akkor 22 éves Teleki Józsefnek, a későbbi koronaőrnek francia nyelvű vitairata: *Essai sur la foiblesse des esprits-forts*.¹ Az európai műveltséggel rendelkező és a természettudományok iránt különösen érdeklődő ifjú ebben a kis könyvecskében a keresztény hit alaptételeit igyekezett védelmébe venni a „hitetlenek” támadásaival szemben.

Ami a mű tartalmát illeti, joggal kételkedhetünk a magyar fiatal ember okfejtéseinek eredetiségében. Aggályainkat maga Teleki erősíti meg, amikor ritka szerénységgel kijelenti: „On ne sauroit prétendre sans orgueil, dire quelque chose de plus juste & de plus convaincant, qu'Abbadie, et Ditton, & d'autres celebres Auteurs ont deja dit sur ce sujet. [...] Tout ce qu'on peut faire a cet egard de nouveau a quelques peu de nouvelles idées près se reduit presque a la maniere dont on propose les arguments.”²

Jacques Abbadie (1654–1727) Franciaországból menekült hugenotta volt, aki Angliában halt meg. Polemikus könyveit Hollandiában tette közzé. Lehetséges, hogy Teleki az 1720 előtti-³ is ismerte, kézzelfoghatóan azonban a három kötetes *Le Triomphe de la Providence et de la Religion*⁴ hatása mutatható ki nála, rögtön az első lapokon.

Abbadie könyve (az Előszó után) ezekkel a mondatokkal indul: „L'Impiété & la Superstition sont comme les deux Poles dans le monde profane & corrompu. Plus on s'éloigne de l'un, & plus on s'approche de l'autre. Autrefois le Purgatoire & les Croisades; aujourd'hui le Deïsme & l'Incredulité. Voilà comment les hommes sont faits. Toujours extrêmes, toujours incapables de cette moderation qui fait la sagesse & la vertu, ils ne connoissent point de milieu entre croire trop & ne rien croire absolument. Ce sont la les deux excès, qu'on se propose de combattre ici avec le secours de la grace: mais comme le dernier est le plus commun & le plus dangereux, c'est par lui, qu'il nous faut commencer [...]”⁵

Nos, Telekinél az első fejezet címe: *De l'Incredulité et de la Superstition en general*.⁶ Kezdetben ugyan nem ábrázolja egymással ellentétes pólusokként a hitetlenséget és a babonát, mint Abbadie, inkább azt hangsúlyozza, hogy mindkettőben közös a vallás ellen folytatott háború. Az 5. lapon azonban már így beszél róluk: „Folie égale en sens contraire.”⁷ S miután ő is megállapítja, hogy újabban inkább a hitetlenség jelenti a vallás számára a fő veszélyt, még szemléletesebben és részletesebben fejti ki a pólusokra vonatkozó gondolatot, mint forrása:

„[Les incrédules] augmentent pres qu'a mesure que les autres diminuent, car il y en a très peu qui n'aillent d'une extremité a l'autre; les justes milieux sont difficiles a tenir a ceux qui destitués de principes ne les cherchent qu'en tatonnant; si quelqu'un vouloit trouver au hazard le centre d'un cercle, il feroit sans doute mille fausses positions avant que de le trouver.”⁸

Érdemes idézni e sorokat, mivel jól mutatják: hogyan tudja beleadni Teleki a maga egyéniséget a mástól átvett ötlethez. Fejtegetései — a korabeli magyar nyelvű átlagprózához hasonlóan — szinte túlmagyarázzák a képet, de az egyenlő mértékben csökkenő és növekvő mennyiségek aritmetikai, illetve a kör középpontjának geometriai hasonlatában már érezni véljük a Newton és Leibnizet is olvasó Bernoulli-tanítvány szellemét.

A továbbiakban a szöveg elkanyarodik Abbadie-től, mivel ez utóbbi valójában nem a szabadgondolkodók, hanem Bossuet ellen írta munkáját, s okfejtését az Apokalipszishez kapcsolta. Valószínűnek tűnik viszont a Teleki által Abbadie-val együtt említett Ditton hatása az *Essai*... hatodik fejezetére, amely Krisztus feltámadásáról szól.

¹ „Az erős szellemek [= a szabadgondolkodók] gyengeségéről.” A továbbiakban megadott lapszámok erre az első kiadásra utalnak. A francia szövegeket a korabeli írásmód szerint közöljük.

² „Nem állíthatjuk beképzeltség nélkül, hogy helyesebb és meggyőzőbb dolgokat mondhatnánk, mint amelyeket Abbadie, Ditton és más híres szerzők már elmondtak e tárgyról. [...] Ami újat ebben a tekintetben tehetünk, az, néhány ötletet leszámítva, csaknem arra korlátozódik, hogy másképpen rendezzük el az érveket.” *Essai*... 9–10.

³ *La Vérité de la religion chrétienne* [= A keresztény vallás igazsága]. Rotterdam 1684; *La Vérité de la religion chrétienne réformée* [= A megreformált keresztény vallás igazsága]. Rotterdam 1718.

⁴ „A gondviselés és a vallás diadala.” Amszterdam 1723.

⁵ „Az istentelenség és a babona olyan, mint két pólus és megromlott világban. Minél jobban eltávolodik valaki az egyiktől, annál inkább megközelíti a másikat. Egykor a purgatórium és a keresztes háborúk; ma a deizmus és a hitetlenség. Ilyenek az emberek. Mindig szélsőségek, mindig képtelenek arra a mértékletességre, amely a bölcsesség és az erény alapja, nem ismernek közeputat a túlságos hit és a hit teljes hiánya között. Ez hát ama két szélsőség, amelyek ellen a kegyelem segítségével itt küzdeni akarunk: minthogy azonban az utóbbi az általánosabb és a veszélyesebb, vele kell kezdenünk [...]” ABBADIE: *Le Triomphe*... 1–2.

⁶ „A hitetlenségről és a babonáról általában.”

⁷ „Ugyanaz a bolondság, csak ellenkező irányban.”

⁸ „[A hitetlenek] száma csaknem ugyanolyan mértékben növekszik, mint ahogy a másikké csökken, mert nagyon kevesen vannak azok, akik nem sodródnak egyik végletből a másikba; nehéz a középútra ügyelniük azoknak, akik elvek híján tapogatózva keresik azt; ha valaki vaktában akar nála eltalálni egy kör középpontját, kétségtelenül ezernyi hamis pontot jelölne meg, mielőtt rátalálna.” *Essai*... 5–6.

Humphrey Ditton (1675–1715) angol tudósak feltúcatnyi matematikai művén kívül Haag egyháztörténeti lexikona⁹ egyetlen hitvédelmi könyvét említi, a francia kiadás címe szerint: *La Religion chrétienne démontrée par la résurrection de Notre Seigneur Jésus-Christ*.¹⁰ Angolul 1714-ben jelent meg; az Armand de la Chapelle (1676–1746) által készített fordítást 1729-es dátummal nyomtatták Párizsban.¹¹ Teleki József egy kissé szellemi rokonának érezhette a vallás védelmében tollat ragadó matematikust. Az *Essai...* hatodik fejezetének¹² a mintája Ditton művéből a III. rész IX. fejezete,¹³ amely a Krisztus feltámadását hirdető tanúk számát, jellegét és tulajdonságait vizsgálja meg, tizennégy pontba („section”) sorolva érveit. A kb. 30 nagy formátumú (in—4°) oldal összterjedelme vetekszik Teleki egész munkájával, nem csoda tehát, hogy a magyar szerző csak a legfontosabb gondolatok lényegét vette át. Dittonhoz hasonlóan először is a tanúk nagy számáról beszél, majd — forrásával egybehangzóan — arról, hogy ezek általában szemtanúk voltak. Teleki harmadik érve az említett tanúk egyszerűségéről és igazságszeretetről Ditton 7. és 8. pontjának felel meg; a negyedik érve, nevezetesen az, hogy a tanúságot tevők nem hasonlóségból cselekedtek, az eredetiben a kilencedik. Az ötödik érve, amely szerint nincs szó fanatikuskokról vagy szellemükben megzavarodottakról, Ditton szövegében az utolsó (14.) pont. Teleki tehát, ha elhagy is vagy összevon, tiszteletben tartja az eredeti műben követett sorrendet. Egyetlen ponttal tesz kivételt, amely Dittonnál az ötödik, nála viszont az utolsó számozott (vagyis a hatodik) érve: a tanúk ugyanazon a helyen (Ditton: „dans le lieu même”); Teleki: „dans l'endroit même”¹⁴) beszéltek a feltámadásról, mint ahol az megtörtént, ellenfeleik tehát könnyen megcáfoltathák volna őket, ha hamisságot állítanak (Ditton: „On a encore à la main tous les moyens de les confondre, si ce qu'ils disent est faux”; Teleki: „[...] il auroit été tres facile de les convaincre d'imposture s'il y en avoit eu.”).¹⁵ Az *Essai...* ifjú szerzője a maga józan logikájával nyilván azt érezte perdöntő érvek: hazugságon lehet-e kapni valakit, ezért tette oda mintegy csattanó gyanánt.

Figyelemre méltó különben, hogy bár Teleki igen ritkán rendezi számozott pontokba mondanivalóját, ebben az esetben, amikor egy, az eredetiben elejétől végéig számozási szisztémát követő könyvre támaszkodik, ő is ezt a rendszert alkalmazza.

Pár lappal később, de még ugyanabban a fejezetben, Teleki leszögezi, hogy Krisztus feltámadását nem lehet matematikai módszerekkel bebizonyítani. „Une vérité Historique n'est pas susceptible d'une démonstration en forme.”¹⁶ Talán nem véletlen, hogy bevezetőjében Ditton is lemond a formális bizonyítás abszolút igényéről: „On peut raisonner fort juste sans le faire en forme[...].”¹⁷

*

Hosszabb kutatások alapján kétségtelenül ki lehetne mutatni az *Essai...* további, a szerző által név szerint nem említett forrásait is,¹⁸ ehhez azonban jóval több idő kellene, mint amennyi a jelen jegyzet elkészítéséhez egy más célú franciaországi utazás közben rendelkezésre állott. De talán e néhány adat is elegendő annak a megállapításához, hogy bár Teleki, úgy látszik, több helyen erősen támaszkodott a témájába vágó szakirodalomra, a készen kapott gondolatok kiválogatásában, elrendezésében, a megfogalmazás különböző fordulataiban nem egyszer fölsejlik az ő alakja is.

Vörös Imre

Adatok Kazinczy Ferencné Török Zsófia haláláról

Az 1965-ben megjelent Magyar Irodalmi Lexikon így közli Török Sophie, azaz gróf Török Zsófia születési és halálozási adatait: „(Ónod, 1780. febr. 19.—184?, ?)”. Tehát pontosan tudjuk: hol és mikor született, de azt nem, hogy az 1840-es években mikor és hol halt meg. Az 1969-

⁹ Eug. et Ém. HAAG: *La France protestante*. Paris 1858. — A jelen közleményünkben szereplő életrajzi adatoknak ez a ma is elismert, alapvető munka a forrása.

¹⁰ DITTON: „A mi Urunk Jézus Krisztus feltámadásával igazolt keresztény vallás.”

¹¹ A királyi privilégium kelte: 1728. aug. 6., a nyomdászok és könyvkereskedők kamarájánál bejegyezve 1728. aug. 13-án.

¹² *Essai...* 49. kk., különösen az 51. laptól.

¹³ DITTON I. m. 256—285.

¹⁴ DITTON I. m. 263., TELEKI: *Essai...* 52.

¹⁵ DITTON I. m. 264., TELEKI: *Essai...* 53.

¹⁶ „Egy történelmi igazságot nem lehet formálisan bebizonyítani.” *Essai...* 56—57.

¹⁷ „Lehet nagyon helyesen érvelni anélkül is, hogy ezt formális módszerrel tennénk.” DITTON I. m. Préface IV.

¹⁸ Érdemes lenne például megvizsgálni: vajon hatott-e rá az a vita, amely Anthony COLLINSnek (1676—1729) az egyházi tanokat támadó, *Discourse of Free-Thinking* [= Értekezés a szabadgondolkodásról] c. munkája körül robbant ki az 1710-es évek elején Angliában. A Collinsnek elsőként válaszoló Richard BENTLEY (1661—1742) könyvét 1738-ban Amszterdamban franciául is kiadták, *La triponerie laïque des pretendus esprits-forts d'Angleterre* [= Az angliai állítólagos erős szellemek világi huncutságáról] címmel.

ben kiadott Magyar Életrajzi Lexikon sem tud többet Kazinczy Ferencné halálának körülményeiről.

Miután Kazinczy 1831 augusztusában meghalt, családja: felesége a hét gyermekkel (a három lánnyal és a négy fiúval) az addiginál is nehezebb anyagi helyzetbe került. A legfiatalabb a gyermekek között Lajos volt, aki apjának halálakor még a tizenegyedik évét sem töltötte be. Ez a Kazinczy Lajos később katonatiszt lesz, és a szabadságharc idején a honvédsereg egyik ismert főtisztja. A harc utolsó napjaiban kapja meg tábornoki kinevezését. A mozgó csapatok vezérei közül ő teszi le utoljára a fegyvert — az oroszok előtt —, s 1849. október 25-én Aradon őt is főbe löveti Haynau. Fennmaradt egy emlékirata, melyben szüleiéről is több érdekes adat található; följegyezte például, hogy édesanyja hol és mikor halt meg.

Kazinczy Lajos így emlékezik édesanyjának, Kazinczyné Török Zsófiának halálára: „...amikor az én jó anyám elment egyszer Nagy-Váradra egy ottan élő Báró Szepesy kisasszony látogatására, akivel családunk rokonsági viszonyban állott, ... néhány hónapot nála töltvén, ottan 1842-ik évi február hó 14-én meghalt” (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. XI. kötet. 156).

Édesanyja halála előtt az akkor 21—22 éves Kazinczy Lajos Budán tartózkodott sógoránál, Kraynik Imrénél, aki nem sokkal előbb vette feleségül Kazinczy Ferenc legidősebb leányát, Eugéniát. Meg akarta látogatni Lajos az édesanyját is, akit már rég nem látott. „E közben — mint emlékiratában olvashatjuk — kapok én egy stafétát, amelyben írja nekem az én jó anyám, hogy ő igen nagy betegen fekszik Nagy-Váradon, tehát menjek hozzá, mert érzi, hogy nem sokáig fog élni. Ennélfogva én el is utaztam rögtön oda, és csak annyira emlékszem, hogy még egy pár szót tudtam vele szólni, és azután elhunyt az én karjaim között. Elhunyt anélkül, hogy fölém búcsút vehetett volna és engem megcsókolhatott volna. Az a Báró Szepesy kisasszony, akinél elhalt, engemet igen szívesen látott, és nekem azt az ajánlatot tette, hogy a temetést ő fogja elvégeztetni, de megboldogult anyám nekem mindig azt írta, hogy ha meghal, vitessem Széphalomra, és úgy temettessem oda, amint azt az én atyám még életében meghagyta. Egyik oldalán a kis Iphigeniának ő és a másikon az anyám fekszenek.” (Uo. 157.)

Ez a „kis Iphigenia” volt Kazinczy Ferenc és Török Zsófia első gyermeke, de ő még egyéves korában meghalt. Mellette az egyik oldalon most édesapja, a másikon édesanyja nyugszik a széphalmi emlékkertben. Kazinczy Lajos ugyanis tiszteletben tartotta szüleinek akaratát, és hazavittette édesanyja holttestét Nagyváradról. Erről így ír: „...ottan Váradon csináltattam neki egy jó erős diófa koporsót, és azt egy nagy ferschlógba tettem, és azután az én tiszti szolgámat, akit magammal vittem, előre elküldtem Széphalomra egy levéllel, a szegény anyám tetemeit pedig egy fogadott fuvarossal és a Báró Szepesy egy gazdatisztjével elküldtem szintén oda, akik a sok útba csak tizedik napon értek oda, úgy hogy szegény anyám tetemei már meg is szagosodtak, pedig akkor igen hideg idő volt.” (Uo.)

Kazinczy Ferencnek és Török Zsófiának időrendben a hatodik gyermeke, Anna-Iphigenia (Becske Lajosné) is megemlékezik édesanyjuk haláláról egy későbbi levelében, amelyet fiának, Becske Bálintnak ír 1866. február 12-én. Idézem néhány sorát: „Két nap múlva lesz a neved napja... Az a nap igen érdekes nekem. Szegény Anyám azon a napon halt meg, 24 éve lesz. Azon a napon jöttem Petneházára apáddal esküdni otthonról, Hericz nével és Zseni [= Eugénia] testvéremmel. 30 éve lesz 15-dikén. Vígsgába is sok volna az az idő, hát még a szenvedésbe.” (Lásd a M. Tud. Akadémia kéziratárának *Széphalmi levelesláda* jelzésű anyagában.)

Kazinczyné Török Zsófia tehát e levél szerint is 1842. február 14-én halt meg, Bálint-napon. Öt nap híján 62 esztendőét élt. 1804 novemberében volt az esküvőjük, és 1806 júniusában költöztek Széphalomra. 27 évi házasság és több mint 10 évi özvegyiség után hunyt el Török Zsófia.

Kazinczynak és feleségének széphalmi házát és sírját 1847. július 11-én fölkereste Petőfi Sándor. Tizenhat esztendő múlt el addig Kazinczy és öt év Török Zsófia halála óta, de a nemzet akkor még nem állított nekik méltó emlékművet. Felháborodottan kezd versírásba azon a szent helyen Petőfi: „Te a nemzet-hálátalanság / Égbekiáltó némasága, / A nemzet-szegény Káin-bélyege, / Oh Széphalom!” Mit talált a költő „a múzsaék egykori tanyáján”? A haszonbérló „piszkos nyávogó porontyai” henteregtek abban a szobában, hol „Kazinczy Ferenc élt s kilehelte tiszta lelkét”. Kereste Petőfi a nagy pusztulásban Kazinczy feleségének szobáját is. Visszaborzadt a látványtól: „S a szentek szentéből, nejének / Szobájából ím kamra lett, / Mely ronda lommal van tele.”

Az író sirja, melyre nem a „hálás haza”, hanem szegény özvegye állított emlékjelet, Petőfi ottjártakor „olyan elhagyott, mint száműzötté, ki idegen földön vesz el”. Ma már nem elhagyott az írónak és hozzátartozóinak sirja, s az elpusztult Kazinczy-ház helyén Petőfi széphalmi látogatása óta szép emléksarnokot emelt a nemzet. De a nemzeti hála jele lesz az is, ha Kazinczyné Török Zsófiáról lexikonaink tudni fogják, hogy mikor és hol halt meg.

Pásztor Emil

Katona József írta-e „A Honnyi Művészség és Művészek eránt” című közleményt?

1962 áprilisában a Katona-év alkalmával az Irodalomtörténeti Társaság Kecskeméten rendezte meg vándorgyűlését. A kecskeméti Katona József Megyei Könyvtár dolgozói ez alkalomra a nagy drámaíró műveiből, a róla szóló irodalomból és a rá vonatkozó relikviákból kiállítást rendeztek. Az anyag összeválogatása közben felfigyeltek a rendezők a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi II. füzetének 135. lapján található kis cikkre, amelynek a címe „A' Honnyi Művészség, és Művészek eránt”; szerzője csak rövidítve nevezte meg magát: *K. Jos. T. Ügyész*.

Egészen természetes, hogy ha kecskemétiak ezt a rövidített név- és hivataljelölést látták nyomtatásban, önkéntelenül is rögtön városuk nagy fiára, Katona Józsefekre gondoltak.

A cikk maga is támogatta ezt a feltevést, hiszen bizonyos mértékig párhuzamos gondolatmenetet lehetett benne találni Katona híres, ugyancsak a Tudományos Gyűjteményben három évvel később (1821) megjelent dramaturgiai értekezésével („Mi az oka, Hogy Magyarországbán a' játékszíni költő mestersége lábra nem tud kapni?”).

Az írás mondatzövéseiben is lehetett a Bánk bán szerzője felé mutató vonásokat látni. A benne szereplő gyakori zárójelbe tett megjegyzések a színpad világában használt színi utasításokhoz, lelkiállapotot magyarázó megjegyzésekhez, a közönségnek szóló felvilágosításokhoz szokott drámaíró stílusára emlékeztettek.

Ilyen kitételek mögött pedig, hogy: „...másfelől a Kajánság örömeinek, és az ótsárlásnak, mely a' jót is kárhoztatja, azzal vegyük elejét, hogy megismertessük az olly művészt is, ki szemérmesen rejtődzik olly produktuma megett, mely ő neki és hazájának, betsületére válik”, nagyon könnyen oda lehetett képzelni az agyonhallgatott Bánk bán mellőzött szerzőjét is.

Sőt, még az is valószínűsítette ezt a gondolatot, hogy Katona több alkalommal használta nem hivatalos írásaiban is az ügyési titulust a szerzői szignatúrában. Így pl. a Bánk bán első kidolgozása másolatának és Jolánta c. Ziegler-dráma fordításának a címodalán ott áll: Katona József Országos Ügyész. A szóban forgó cikk Ügyész (= ügyvéd) szava előtt álló T. felfoghatónak látszott akár Titularis (címzetes), akár Tabularis (táblai) értelemben, mert Katona József 1818-ban, noha megvolt az ügyvédi vizsgája, nem folytatott még önálló ügyvédi gyakorlatot, csak 1820-tól kezdve.

Úgyhogy Joós Ferenc („Katona József ismeretlen közleménye?”. ItK 1963. 479) nagy plauzibilitással vonhatta le a következtetést: „A fentiek alátámasztják annak valószínűségét, hogy a könyvtári kutatók által felfedezett rövidített névleges cikk Katona eddig nyilvántartásba nem került közleménye.”

Az alaposabb vizsgálat első eredménye az, hogy kiderült: ez az írás csak bevezetője akar lenni egy cikksorozatnak. Határozottan benne olvasható: „Ezen hazai levelek időről időre hadd ismertessék meg a' hazai művészeket, és az ő művészi termékeiket; azok életének jeles környüli állásait...”

A Tudományos Gyűjtemény közvetkező, az 1818. évi III. füzete Fusz Jánosnak, a 19. század eleji neves zeneszerzőnek pályáját ismerteti, a IV. Hesz Mihály arcképfestőt, rézmetszőt és rajztanárt mutatja be, az V. pedig ugyancsak Fusz Jánosnak egy Bécsben megjelent új zongoraszonátájára hívja fel az olvasók figyelmét. A VI. füzete Braun Norbert pécsi „képíróval” foglalkozik, a IX. pedig Böhm József Dániel „vésső” és Dunaizsly Lőrinc „képfaragó” alkotásainak szenteli sorait. Továbbá szól itt még Szalay József bécsi zongorakoncertjéről és „Három Magyar Virtuóz”: Vaidinger, Hussek és Keller königsbergi („Burkus Ország”) hangversenyéről. Majd a XII. füzetben két főúri zongoraművész-tehetségről olvashatunk pozsonyi, fellépésük alkalmából: a 15 éves gróf Zichy Fannyról és gróf Amade Thádéról. Ugyanitt kapunk tudósítást Dürer Alberttről is mint az Ajtosi magyar családból származott 15. századbéli világhírű festőről és rézmetszőről, „kit három évszázadnál továbbig úgy tisztelt Európa, mint németet”. A sorozat az 1819-es évfolyamban is folytatódik. Itt az I. füzetben a Dornvaldsohnnál (= Thorwaldsennél) tanuló magyar Ferenczy Istvánról, „egy nagyon ügyes, reménységgel tellyes Képfaragó”-ról, a későbbi nagy szobrászról emlékezik meg. Az 1819. évfolyam V. füzetében fejeződik be a sorozat („Berekesztése a' honnyi Művészekről és az ő Műveikről való tavali Tudósításoknak”), ahol összefoglalásul, de főképpen kiegészítésként 50 magyar „művész” (zeneszerző, előadó zeneművész, szobrász, festő és rézmetsző) betűrendes felsorolását találjuk.

A szerző a második cikktől kezdve csak K.-val jelzi nevét.

Mindez, hogy az egynek gondolt cikkek sorozata bővült, még nem zárná ki Katona József szerzőségének a lehetőségét, de ha e tudósításokat olvassuk, meglep bennünket az a művészet minden ágában (de főleg a zenében) való pontos jártasság és alapos hozzáértés, mely belőlük árad. A fiatal kezdő jogász Katonánál nehéz lenne mindezt feltételezni, és főleg azt a főúri házakban való otthonosságot, a külföldi (elsősorban bécsi) zenei körökben való tájékozottságot, amellyel e cikkek szerzője rendelkezik. Erre semmi adatunk sincs.

Akkor hát ki lehet a titokzatos K. Jos. T. Ügyész?

Erre is pontos feleletet kapunk a Tudományos Gyűjtemény 1819. évf. XI. és XII. füzetében,

ahol újra Fusz Jánosról olvashatunk („Fusz János Evangélista Emlékezete”, „Fusz János Evangélista Hang-Szerzeményei”) két, teljes zenetudományi felkészültséggel megírt alapos értekezésben. A szerző nem hivatkozik ugyan bennük az 1818-as évfolyamban már megjelent Fuszról szóló írásaira, de a cikksorozat és e két közlemény írója kétségtelenül azonos.

Az értekezések alatt pedig már itt mindkét esetben nem a rövidített név- és titulusjelzés, K. Jos. T. Ügyész áll, hanem annak teljesen kiírt alakja: *Kruchten József Törvényes Ügyész*.

Kruchten József budai ügyvéd (meghalt 1846-ban?) a múlt század elejének egyik legkiválóbb zenei írója volt. „Ueber Musikwesen in Ungarn” címen igen értékes tanulmánya (első áttekintése a 19. század eleji magyar zenének) egy mainzi zenei folyóiratban, a „Caecilia”-ban jelent meg 1826-ban, majd 1836-ban a pesti „Biene”-ben. Bécsi lapokba is írt zenekritikákat. Így pl. Moscheles 1818. június 15-i pesti hangversenyéről az „Allgemeine Musikalische Zeitung”-ba. Szinnyi (VII. 354) megemlíti még a következő munkáját is, mely szintén a főúri körökkel való összeköttetéseire mutat: „Zur Namenfeyer Sr. kön. Hoheit, der Erherzogs Josephs Palatinus von Ungarn. Veranstatlet bey Sr. Excellenz dem Tavernikus Grafen Joseph von Brunsvik zu Ofen, den 19. März 1805. Ofen.” Valamint azt is, hogy a Nemzeti Múzeum kézirati osztályában 24 db 1817–1831 között Budáról és Agárdról írt német és latin nyelvű levelét őrzik.

Kruchten József különben már 1817-ben is írt egy cikket a Tudományos Gyűjteménybe (X. f. 117) *Úri Jánosról*, az Angliában élő híres magyar orientalistáról, aki „a Gögös Britannia kintseiből fényes ditsőséget aratni tudott”. Már ezt az írását is mint Kruchten József Törvényes Ügyész szignálta.

Ezek az adatok minden kétséget kizáróan tisztázzák az eddig Katona Józsefnek tulajdonított közlemény szerzőségének a kérdését. Semmiképpen sem kerülhet be a kritikai kiadás művei sorába.

Sütő József

Adalék Pruzsinszky József életéhez

Eötvös József nevelőjének, az egykori jakobinusnak az életéről még mindig igen keveset tudunk, ezért örülhetünk minden apró adatnak, amely vele kapcsolatban előkerül. E kis közleményben egy újabb adalékkal kívánjuk kiegészíteni meglehetősen hiányos életrajzát.

Emlékeztetőül foglaljuk össze a kutatás eddigi eredményeit. Kazinczy Ferenc egykorú feljegyzéséből ismeretes, hogy Pruzsinszky József 1769. november 15-én született. Nemesi családból származott, ügyvédnek tanult.¹ Diákkorában bekapcsolódott a Martinovics-féle mozgalomba, amiért három évi börtönrre ítélték.² Kiszabadulása után Tessedik Sámuel szarvasi intézetében húzódott meg. Onnan Tessedik ajánlására 1800-ban Festetics György keszthelyi Georgikonjába került, ahol egy ideig gazdasági technológiát és úrbéri jogot tanított.³ Aztán Festetics birtokain tisztartó — kb. 1807-ig,⁴ majd 1810 körül Bretzenheim herceg sárospataki és regéci uradalmának inspektora.⁵ A budai gimnázium anyakönyvéből pontosan megállapítható, hogy 1825-től Eötvös József nevelője.⁶ Eötvös életrajzírói úgy vélik, hogy 1831-ig nevelősködött mellette, vagyis amíg befejezte tanulmányait a pesti egyetem jogi karán. Annyi bizonyos, hogy 1830 februárjában még Eötvöséknél volt, mert Kazinczy egyik levelében üdvözlétét küldte neki.⁷ Arról viszont, hogy ezután mi történt vele, nincs adatunk.

Elsősorban ebből a szempontból jelentős az a néhány sor, amelyre Eötvös József egyik cikkében bukkantunk rá. Ez az 1845-ben írt *Agricola*-levél⁸ egyébként megjelent Eötvös Összes művei-nek Révai-féle kiadásában;⁹ az alább idézett bekezdés azonban eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Pedig érdekes dolgokat olvashatunk benne:

„Házamban — habár azt most senki nem venné észre — egyszer szinte tudós lakott. Fiatal korában a jámbor valahol — a helyet nem szükség megnevezni — professori hivatalt viselt; később néhány meg gondolatlan probléma megfejtésére vetve magát, e hivatalt alkalmatlannak találta, s édesapám által félig könyörületességből házukba fogadtatott. Ez ember, ki éveket töltött családjunkban, midőn meghalt, irományait nekem hagyá, s habár a bölcsek kövéről s a

¹ KAZINCZY Ferenc: Magyar Pantheon. Bp. é. n. 393.

² A magyar jakobinusok iratai. 2. Bp. 1952. 757–759.

³ SÜLE Sándor: Egy jakobinus pedagógus, Pruzsinszky József. Pedagógiai Szemle, 1964. 1159–1160.

⁴ Uo. 1160.

⁵ A magyar jakobinusok iratai. 2. Bp. 1952. 759. — Kazinczy Ferenc levele Pruzsinszky Józsefnek, 1810. jún. 8.: Kazinczy Ferenc levelezése. 22. k. Bp. 1927. 252–254., 491–492.

⁶ FERENCZI Zoltán: Bárány Eötvös József 1813–1871. Bp. 1903. 12., 295.

⁷ Kazinczy Ferenc levele Szalay Lászlónak, 1830. február 12.: Kazinczy Ferenc levelezése. 21. k. Bp. 1911.

210.

⁸ A Pesti Hírlap 1845. március 2-i számában jelent meg.

⁹ EÖTVÖS József: Kiseb politikai cikkek. Bp. 1903. 16.

magyaroknak a régi perzsáktól eredetéről írt értekezései nincsenek is oly hasznomra, mint a szegény öreg gondola, legalább számos kivonatai melyeket hosszú életén át mindenféle — főképp régiebb — könyvekből készített, néha nem kis mulatságomra szolgálnak.”

Bár nevet nem említ, erősen valószínű, hogy volt nevelőjéről ír. Hiszen Pruzsinszky is „professori hivatalt viselt”, ahonnan elbocsátották. A „néhány meg gondolatlan probléma megfektetésére vetve magát” kitétel esetleg arra utal, hogy nem szakított forradalmi, haladó nézeteivel, sőt ezeknek hangot is adhatott. Továbbá: semmiféle adatunk nincs arra, hogy Eötvösék családjában Pruzsinszkykn kívül valaki élt volna, méghozzá olyan viszonyban a fiatal báróval, hogy írásait ráhagyja. Minden okunk megvan tehát, hogy az Eötvös által említett „tudóst” Pruzsinszky Józseffel azonosítsuk.

Eötvös megjegyzéséből világosan kitűnik, hogy nevelője az ő házukban halt meg. A pontos évszám itt sem szerepel, de elképzelhető, hogy Pruzsinszky még 1831 után is élt valameddig. Megerősítést nyer a szövegből Kazinczy és Falk Miksa jellemzése, mely szerint Pruzsinszky külön, de nagy tudású ember volt.¹⁰ Foglalkozott alkimiaiával is, eközben írhatta tanulmányát a bölcsek kövéről. Híve volt a perzsa—magyar rokonság divatos elméletének. Sokat olvasott, s olvasmányait kijegyzetelte, a jegyzeteket összegyűjtötte, megőrizte.

A kivonatok szerepet kaptak Eötvös életében is. Már gyermekkorában láthatta, miként dolgozik egy tudós (igaz, csak egy műkedvelő tudós), már ekkor megtanulhatta a jegyzetelés technikáját, amelynek a későbbiek során nagy hasznát vette.¹¹ Ennél fontosabb, hogy az örökölt iratanyag tartalmilag olyan volt, amit Eötvös felhasználhatott munkájában. 1845-ben, a fentebb említett cikk megírásakor a jegyzetek még megvoltak. Az egyik céduláról — amely a középkori Chronicon farnenseből Muratori Scriptores rerum italicarum című forráskiadványa alapján kiírt részleteket tartalmazott — idézett is egy latin mondatot.¹² Ugyanebben az évben, egy másik Agricola-levéiben a francia forradalom nagy alakjának, Camille Desmoulins-nek egyik gondolatát idézi, szintén a „kivonathalom”-ból.¹³ Feltételezhető, hogy más műveibe is beledolgozta Pruzsinszky jegyzeteit, bár máshol nem hivatkozik ezekre. A kivonatok azóta elvesztek, az értekezéseknek sincs nyomuk. A jegyzetektől csupán kettő maradt fenn — a szerzett tanítvány, Eötvös írásában.

Bényei Miklós

Leopardi-émlékek Tóth Árpád versében?

(*Elégia egy reketttyebokorhoz*)

Ha felmerül a kérdés: vajon az *Elégia egy reketttyebokorhoz* megszületésekor éltek-e Tóth Árpádban Leopardi-reminiscenciák, vagy konkrétan: a téma és a hangulat hasonlósága folytán megjelent-e Tóth Árpád emlékeztetőben Leopardi verse, a *La ginestra* (*A reketttye*), a feltetelezés, ha mégoly elgondolkodtató is, első látásra merőben önkényesnek tűnhet.

Ha azonban Leopardi versét olvassuk, nyomban észre kell vennünk, hogy a meditatív elemek elmaradásával, midőn a vers sodró folyásúvá válik, megjelenik egy félreérthetetlenül elégikus hangnem; az elégia műfaját pedig Tóth Árpád verse már a címében is jelzi. Itt van azután a magyar költőnek egy sajátos kifejezése: *ember-utáni csend*, amely erősen emlékeztet a *L'infinito* (*A végtelen*) egyik szókapcsolatára: *sovrumani silenzi*, és amely csak Leopardi pesszimizmusára és nyelvezetére vezethető vissza. S hogy e két kifejezés rokonsága mennyire mélyen gyökerezik, azt a pusztaság szemantikái egyezése túl hangulati értékük azonossága is jelzi. Mindkettő túllépi a felfoghatót és az elképzelhetőt, s ezáltal mindkettő döbbszerű félelmet kelt. Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy Tóth Árpád verse nemcsak címében emlékeztet Leopardi *La ginestrájára*, amely éppúgy magában foglalja egy végső álmokképnek, az igaz és teljes testvériségnek megszületését, és amely azáltal, hogy Leopardi a reketttyét a puszták virágaként az ellenséges természet végtelen hatalma és az ember kiszolgáltatottsága közötti ellentét jelképévé emeli, a költő figyelmeztetése. A magyar versben is ott van ez a figyelmeztetés, főként abban a verssorban, ahol a természet a *néma ünnepélyre*, az *ember-utáni csendre* vágyik. De a két költemény még más meglepő hasonlóságot is felmutat. A *La ginestra* így kezdődik: „Qui su l'arida schiena / Del formidabile monte / Sterminator Vesevo ...” („A pusztító Vezúvnak / Iszonyatos hegyormán, / Itt a sívó gerincen...” — Rába György fordítása), az *Elégia* pedig így: „Elnyúlok a hegyen, hanyatt a fübe fekvem...” Mindkettőben egy hegy, már-már a kívülállás szimbóluma a kiindulópontja annak a mégis oly részvevő, szenvedésekben fogant végső következtetésnek az emberi nem boldogtalanságáról.

¹⁰ KAZINCZY Ferenc: Magyar Pantheon. Bp. é. n. 393. — FALK Miksa: Kor- és jellemrajzok. Bp. 1903. 213.

¹¹ Eötvös olvasási szokásairól, jegyzeteiről: BÉNYEI Miklós: Eötvös József könyvtára. MKSz, 1970. 190—192.

¹² EÖTVÖS József: Kisebbségi politikai cikkek. Bp. 1903. 17.

¹³ Uo. 30. A cikk a Pesti Hírlap 1845. augusztus 8-i számában jelent meg.

Ugyanakkor azonban kezdettől fogva nyilvánvalók az eltérések. Leopardinál a hegy olyan elem, amely kietlenségével a költő pesszimista látomását támasztja alá, Tóth Árpádnál viszont a hegy zöldje a remény érzését kelti, benne ott dereng valahol az életöröm. A *La ginestra*, melyet Leopardi köteté végre helyezett, bár szerepe jóval több annál, mégis úgy szólván a költő testamentuma, a fájdalom szülte kozmikus látomás végső összegezése; az *Elégia* ezzel szemben Tóth költészetének csupán egy állomása, annak a fejlődésnek a konkretizálódása, amelynek első jelei már 1916-ban észlelhetők, s amelynek során a befelé forduló szenvedés, nem utolsósorban az első világháború egyre véresebb eseményeinek hatására, mindinkább az emberi fájdalom átfogóbb, együttérzőbb tudatának szintjére emelkedik.

A további egybevetés csak még nyilvánvalóbbá tenné a két költemény mondanivalójának, formájának, stílusának különbségeit. Legfeljebb azt lehetne mondani, hogy míg Leopardi verse az érzelmek lázadása a lét kegyetlensége ellen, Tóth Árpádé vád a kegyetlenség ellen, amit az élet felszínre hoz. A két költő két különböző kort, társadalmi-történelmi formát, két különböző kultúrát képvisel. Tóth Árpád fájdalom századunk emberének kínzó gyötrelmeit tárja elénk, Leopardi romantikus zaklatottsága a neoklasszikus irányzatban születik meg. Elmondhatjuk tehát azt, amit Király György 1922-ben a *Független Szemlében* helyesen állapított meg: „...míg Leopardi romantikus pesszimizmusát az antik peplos klasszikus redői alá rejt, Tóthnál minden sor vonaglik, minden kifejezés fájdalomtól remeg...” De ami talán a leginkább megkülönbözteti a két költőt, az rövid életük különbözőségéből adódik. Tóth Árpád úgy viseli sorsát, hogy fogékony és nyitott marad minden újra, így a politikára, a történelem mozgató eszközére is; Leopardi viszont elszakadt és eltávolodott attól, s a betegség okozta lelki torzulásokkal folytatott minden küzdelme ellenére túlhaladott, retrográd álláspontra jutott, gúnyolta a haladást és az emberi szellem új vívmányait, a liberalizmust és a reformkísérleteket, azaz minden olyan törekvést, mely vitalitásból fakad.

Mindezek után már csak annak tisztázása van hátra, hogy a fent említett téma- és kifejezésbeli egyezéseket, hasonlóságokat vajon csak a véletlenek eredményezték-e.

1836 tavaszán, amikor Nápolyban kitört a kolerajárvány, Leopardi a Vezúv lejtőin keresett menedéket, ahol — mint Ranieri írja — „ebbe forza e quiete di comporre sia *Il tramonto della luna* e *La ginestra*, che sono le bellissime fra le sue belle cose, sia i *Paralipomeni*”.¹

Tóth Árpád a tüdőbaj miatt, amelyben szenvedett, többször is hosszú kényszerpihenőt töltött hegyek között. Egy alkalommal, 1917-ben, amikor a háború miatt nem mehetett Davosba, kezelőorvosának, Lipscher doktornak beleegyezésével a Szepesség déli részébe utazott. „Svedlér egy kis eldugott falu, örült magányban fogok ott élni az öreg hegyek közt...” — írja Debrecenből Hatvany bárónak 1917. január 12-én, az indulás előtt.² Ugyanazon év szeptember 4-én, elküldvén a bárónak az *Elégia* kéziratát, amely Svedlérén született meg, augusztus 29 és 31 között, így ír Debrecenből, ahová anyósának hirtelen halála miatt tért vissza néhány napra: „Mostanában, remélem, produktívabb időm lesznek, mint a nyáron át, mikor nem tudtam magam felírni a boldog lustaságból, s mikor Nagy Zoltán barátunk egy hónapos vizitje is csak arra volt jó, hogy végigbotanizáltuk együtt a szepességi flórát.”³

Amint látjuk, Tóth Árpád számára is megvoltak a feltételek a hegyekkel és a rekettyével való találkozásra, költői élményre. S hogy meddig szabad teljes eredetiséget feltételezni, s hogyan juthat el két, egymástól időben és élményanyagban oly távoli költő közös ihletforráshoz és kifejezőmódhoz, arra a magyar költő levelezése adhat példát.

A Svedlérén 1917. június 1-én kelt levélnek köszönhető, hogy tudunk Tóth Árpád kéréséről, amelyet barátjához, Bródy Pálhoz, a Vígsház rendezőjéhez intézett. A költő egy olasz — német szótárt kért, s néhány „jó” olasz könyvet, elsősorban Carducci és Leopardi verseit, D'Annunzio prózai írásait.⁴ Az 1917. június 4-én kelt, Bródy Pálnak és Andornak címzett levélben a költő megismétli kérését, kiegészítve azt még egy kis olasz — magyar szótárral is.⁵ A ceruzás áthúzás, amely itt Tóth Árpád levélének kéziratán látható, minden bizonnyal Bródy Páltól való, aki ily módon jelölte meg, hogy a tőle kért könyveket sikerült beszereznie.⁶ S talán ő maga, Bródy adta át azokat a költőnek, amikor közvetlenül ezután Svedlérre utazott, hogy meglátogassa barátját, mint ahogy az egy dátum nélküli, de kétségkívül 1917. június 4 és 17 között kelt levélből kiderül, amit Tóth Árpád Zsuzsának, Bródy Pál nővérének írt, s amelyen a fivér aláírása is olvasható a költőnek és feleségének aláírásán kívül.⁷

¹ Antonio RANIERI: Sette anni di sodalizio con Giacomo Leopardi. Napoli 1919. 48. — Az olasz szövegrész fordítása: „erőt merített és nyugalmat lelt olyan alkotásokhoz, mint a *Holdnyugta* és a *rekettye*, melyek szép dolgai között is a legszebbek, vagy a *Paralipomeni*”.

² TÓTH ÁRPÁD: Összes Művei. Kritikai kiadás (a továbbiakban: TÁkrk). 5. kötet.

³ TÁkrk V. 154.

⁴ TÁkrk V. 146.

⁵ TÁkrk V. 147.

⁶ TÁkrk V. 388.

⁷ TÁkrk V. 148. és 389.

A debreceni poéta tehát ismerte Leopardi verseit, még ha megértésükhöz feltételezhetően a szótár gyakori forgatására volt is szüksége.

Ha Leopardit a fájdalom költőjeként tartjuk számon, önként kínálkozik ez az elnevezés Tóth Árpádra is. Ha pedig így van, nehéz lenne elképzelni, hogy egy ilyen érzékeny és rendkívül fogékony költőben ne hagyott volna maradandó nyomot Leopardi fájdalmas üzenete, nemes veretű költői nyelve.

Semmivel sem kívánjuk kisebbiteni Tóth Árpád költői nagyságát, és nem kívánjuk kétségbe vonni eredetiségét sem, mindössze azt állítjuk — s ez talán épp nagysága mellett szól —, hogy az Elégia megszületésekor, a rekettvebokor költői élményanyaggá válása és az élmény megformálása során felcsendülhetett benne annak a fájdalomnak hangja, amely az övével rokon, s amit Leopardi verseiből érzékenysége folytán megőrzött.

Mario De Bartolomeis
(Bologna)

Kelemen Péter

A CSODA MÉLYSÉGEI ÉS HATÁRAI*

(Kosztolányi: *Mostan színes tintákról álmodom*)

Mostan színes tintákról álmodom.

Legszebb a sárga. Sok sok levelet
E tintával írnék egy kisleánynak,
Egy kisleánynak, akit szeretek.
Krikszkrakszokat, japán betűket írnék,
S egy kacskaringós, kedves madarat.
És akarok még sok másszínű tintát,
Bronzot, ezüstöt, zöldet, aranyat,
És kellene még sok száz és ezer,
És kellene még aztán millió:
Tréfás-lila, bor-színű, néma-szürke,
Szemérmes, szerelmes, rikító,
És kellene szomorú-viola
És téglabarna és kék is, de halvány,
Akár a színes kapuablak árnya
Augusztusi délkor a kapualján.
És akarok még égő-pirosat,
Vérszínűt, mint a mérges alkonyat.
És akkor írnék, mindig-mindig írnék,
Kékkel húgomnak, anyámnak arannyal:
Arany-ímát írnék az én anyámnak,
Arany-tűzet, arany-szót, mint a hajnal.
És el nem unnám, egyre-egyre írnék
Egy vén toronyba, szünes-szüntelen.
Oly boldog lennék, Istenem, de boldog.

Kiszínezném vele az életem.

„Csigázott lázak”

Hogy a csoda mit is jelentett Kosztolányi első költői korszakában, legtisztábban a *Mostan színes tintákról álmodom* kezdetű verse mutatja. Kiss Ferenc tömör és sokatmondó elemzésében¹ találóan ragadja meg a mű legszembevetőbb minőségét: „A színes bőség mámoros álma” — írja. Valóban, a korai Kosztolányinak talán leglátványosabb költeményével van dolgunk, a vers szinte tobzódik a színárnyalatok gazdagságában: a 26 soros szövegben 27 megnevezés vagy célzás hívja elő valamelyik színárnyalatot, vagy általánosságban a színesség képzetét. A fantázia színes káprázata pedig valóban a mámor kíséretében jelenik meg.

Szauder József alapvető tanulmányában az egész ciklus tónusát meghatározó „csigázott lázak”-ról beszél. S *ebben a versben* valóban egy szándékos túljajzottságot tapasztalhatunk. A hangulati töltést azok² a tényezők adják meg, melyek a mámoros, szinte önkívületi állapot „felcsigázását”, mesterséges túlhajtását célozzák. A vers intonációja sebes, szinte hadaró: a szótagok morákban számított terjedelme rövidebb az átlagosnál.³ A mondatoknak majdnem

* Részlet a „Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában” c. tanulmányból.

¹ KISS Ferenc: A szerep-líra klasszikus ciklusa. ItK. 1967. 557.

² Kosztolányi négyes-ötösféles jambusi verseiben egy szótagra átlagosan 1,633 mora esik. Ebben a versben ez az érték 1,622 mora/szótag.

fele hiányos, kitett állítmány nélküli (a 28 versmondattól 12, tehát 43 %), s e két tényező, a hadaró beszédtempó és a szöveg töredékes grammatikai szerkesztettsége feltétlenül az önkívület, a mámor lázát, a belső szennzációk áradó, röptető eufóriáját érzékeltetik. Ezt húzza alá a vers-dikciónak az a lökészerű, hullámozó dinamizmusa, melyet Kiss Ferenc is megfigyelt, s mely elsősorban az affektív ismétlések és fokozások magas számában manifesztálódik: sok-sok; egy kisleánynak — egy kisleánynak; mindig-mindig; aranytüzet — arany szót; egyre-egyre; szünes-szüntelen; száz és ezer és millió — de amelyet kiemel az is, hogy a vers önálló jelentéssel, ill. funkcióval bíró alakítási egységeiben amúgyis sok az ismétlődés: a szöveg morfémainak ismétlődési szintje igen magas. (L.: Táblázat.) A sok szókettőzés, különösen pedig a figura etimologica (szünes-szüntelen), továbbá a magánhangzó-változatosság alacsony szintje (L.: Táblázat.) még azzal is fokozza a valóságtól való mámoros elrugaszkodás érzését, hogy a szöveget szinte dadogóvá teszi: mintha a fogalmazás — nem bírván követni a fantázia iramlását — lemaradna, oda-tapadna egy-egy kiejtett hangsorhoz, s ez a hangsor lökne aztán tovább a mondatalkotást. Különös élességgel figyelhető meg ez a jelenség azokban az esetekben, amikor az asszociáció hangalakbeli hasonlóság révén fűződik tovább:

vérszinűt, mint a mérges alkonyat...

ahol az egymással szomszédos hangsúlyos szótagok nagyfokú hasonlósága is összeköti egymással e két motívumot. Lejjebb pedig „arany” hangcsoport négyseri, hangsúlyos helyzetben való megismétlődésére rimel két sorral alább a „torony” hangcsoport. A különböző motívumok a hangalak révén is kapcsolatot alkotnak egymással, az *analóg fonémaszekvenciáknak* tehát e szöveg megalkotásában éppolyan szerepük van, mint amilyen a hipnotikus álomban vagy a bódultság állapotában közölt szövegek esetében.

A mámoros zaklatottság pszichés állapotát idézi fel tehát a részstruktúráknak az a halmaza, melyet Hankiss Elemér és Németh G. Béla nyomán beszédhelyzetnek vagy méginkább közlő-attitűdnek nevezhetnénk. E közlő attitűdöt kiegészíti az a szerep, melyet a lírai hős magára vállal, hogy a mámor még korlátlanabb, de mégis lehatároltabb, a valóságos élettől elszigetelt-tebb legyen: a gyermekszerep. Ennek elemeire Kiss Ferenc elemzése is felhívja a figyelmet: „A kezdőor iskolásan gyermekes körülhatárolása a tárgynak, mégis meglepetés. Éppen azzal kelt figyelmet, hogy önálló strófává különíti ezt a közlést, mintha fontos eseményt jelentene be. Aztán kijelenti, hogy 'Legszebb a sárگا.' Hogy miért, szorosan nem indokolja. A gyermek nem érvel, csak közöl, kérdez, akar, kér vagy követel.” Valóban, az esetlegesség, a gyermeki szeszély magatartását teszi közegévé ez a vers, hogy a mámor szabadságát, a reális viszonyok kötöttségei közül való kikiklását korlátlanná tegye. A szöveget uraló feltételes mód (a 16 igéből 12 feltételes módban áll), s az álmodozásra való szövegszerű utalás („...álmodom”) ugyan kétségtelenné teszi, hogy a csodák mindenestül a fantázia birodalmából valók, az óhaj mégis a „kell” és az „akar” igék határozott parancsszavaiban nyer kifejezést, mint a nevetlen gyereknél, aki nem tanulta meg, hogy soha nem „akarak”, hanem mindig csak „szeretnék”. A nyelvi stíl is idomul a gyermekszerephez, a szóhasználatban találunk kifejezetten gyermeknyelvi szavakat (kriksz-krakszokat, kacskaringós), s olyan pongyolaságokat is, melyek szintén a gyermekek nyelvhasználatára jellemzők elsősorban (mostan, aztán, toronyba), s különösen a sok fölöslegesen kitett, s így voltaképpen töltelékszóknak minősülő kötőszó, határozószó és módosítószó tartozik az utóbbiak közé. Összesen 18 ilyen kifejezést találunk: az és (+ s) tízszer, a még négyszer fordul elő, s töltelék szerepet tölt be a *mostan*, *aztán* és az *én* (kitett birtokosjelző) is. A szerep alakító erejét mutatja, hogy a versben levő egyetlen olyan szemléleti kép, mely a mindennapok realitását ábrázolja, szintén ebből a szférából való, a kisgyermekkori bújócska-játékokat idézi

Akár a színes kapuablak árnya
Augusztusi délkor a kapualján.

A mámor mesterséges felfűtöttsége és a gyermek-szerep szeszélye, önkényessége alkotja tehát egymással összefonódva a költemény összefogó, minden elemet szintetizáló közegét. E két tényezőt egy jellegzetes törekvés rokonítja egymással: a valóságtól való szabadulása, a lehetőség, hogy a mámorban, illetve a gyermekség kivételes állapotában elfeledkezzünk a reális kötöttségekről, sőt szándékosan hagyjuk figyelmen kívül a realitást a fantázia csodáinak kedvéért. E törekvés jelentősége majd később fog megvilágosodni előttünk, amikor, az elemzés végén, módunk lesz a „csoda” sajátos értékváltásának megfigyelésére, melyben a szimbolista világkép működését érhetjük tetten.

Ez a szintetikus vers-közeg, mely tulajdonképpen a hagyományos poétika „téma” fogalmához áll a legközelebb, a tekintetben is központi jelentőségű, hogy természetes keret ad a vers szerkesztési elvének, a correspondances-elvnek a működéséhez. Azok a bonyolult kapcsolatok, melyek hálózatában a csoda fentebb említett transzfigurációja végbemegy, beilleszkednek e tematikus keretbe, hogy eleget tegyenek a minimális valóságimitáció követelményének. Kiss Ferenc idézett tanulmányában épp e vers kapcsán emelte ki, mennyire magától értetődővé válnak a szokatlan színesztéziák, távoli asszociációk a gyermeki logika bakugrásainak köntösében, s nyilvánvaló, hogy e különleges, szerteágazó kapcsolatokat a mámor lelkiállapota is valószerűvé színezi át. Általában, Kosztolányi igyekszik a köznapiság közelében tartani a verset, hogy még a nyelvi stíl is a minimális valóságimitáció igényeit tükrözze. A szöveg szóállománya egyáltalán nem költői jellegű, annak ellenére, hogy — mint látni fogjuk — az asszociációk közé jó néhány irodalmi-műfaji átjátszás is besorolódik. Mindössze 9 választékos kifejezést számolhatunk össze: kisleánynak, kisleánynak, tréfás, szemérmes, viola, árnya, alkonyat, hajnal, vén. A szóállomány terjedelmi megoszlása is inkább prózai, semmint költői szövegre jellemző.³ Egy szóra átlagosan 2,04 szótag jut. Hogy az átlagtól való eltérés releváns, mutatja, hogy ha a vers szavainak szótagszáma az átlag szerint alakulna, a szöveg 20 szótaggal, azaz 7 %-kal lenne rövidebb. Különben is általánosan elmondható, hogy a 2 egészen fölül értékek már a prózára jellemzőek. A grammatikai apparátus sajátosságai is inkább az írott köznyelv szintjén mozognak, nem a lírai műnem sajátosságait követik. Ha a szintaktikai viszonyokat a közvetlen összetevők szerint elemezzük, kiderül, hogy bár az egyes versmondatok szerkezete meglehetősen tagolt, a szinteződés jellegedően progresszív, ami az érthetőséget nem befolyásolja. Ezért egy mondat átlagos mélysége igen alacsony,⁴ tehát a megértés, befogadás szempontjából a versmondatok feltűnően egyszerűek.

A valószerűség, a nyelvi stíl rétegeiben is megmutatkozó köznapiság fogja össze, teszi természetessé azokat a szerves kapcsolatokat, melyek a „csoda” mikroszerkezetét alkotják, s melyek át is értékelik a tintával — a továbbiakban önállóul, nem egy tárgy tulajdonságaként, hanem önértékű dologként, nyelvtanilag főnévként szerepelnek, hiszen a mondatokban vagy az alany, vagy a határozó, vagy a tárgy szerepét töltik be („zöldet”, „kékkel” — kivétel nélkül minden esetben). A kisgyermek szerepét alakító lírai hős nem színes tárgyakat, színes tintát, hanem *színeket* akar. A színek halmozása és főnevesítése még nem szabja meg a motívumok kapcsolatainak irányát, minőségét, csak arra figyelmeztet, hogy ezek a motívumok kiemelkednek a közvetlen szövegösszefüggésből, nem szó szerinti önmagukat képviselik, hanem jelek, melyeknek jelentésük, denotátumuk, melyeknek konnotációik vannak. Metanyelvi utalások ezek, melyek nem vezetnek el a konnotációkhoz, de utasítják a szöveg befogadóját, hogy keresse a konnotációkat.

Először is mennyiségük: 21-szer bukkan fel valamelyik szín, s még külön hatszor nevezi meg a költő a „színeket” általában. Azután a főnevesítés tendenciája: a színek csak az első hét sorban függenek össze a tintával — a továbbiakban önállóul, nem egy tárgy tulajdonságaként, hanem önértékű dologként, nyelvtanilag főnévként szerepelnek, hiszen a mondatokban vagy az alany, vagy a határozó, vagy a tárgy szerepét töltik be („zöldet”, „kékkel” — kivétel nélkül minden esetben). A kisgyermek szerepét alakító lírai hős nem színes tárgyakat, színes tintát, hanem *színeket* akar. A színek halmozása és főnevesítése még nem szabja meg a motívumok kapcsolatainak irányát, minőségét, csak arra figyelmeztet, hogy ezek a motívumok kiemelkednek a közvetlen szövegösszefüggésből, nem szó szerinti önmagukat képviselik, hanem jelek, melyeknek jelentésük, denotátumuk, melyeknek konnotációik vannak. Metanyelvi utalások ezek, melyek nem vezetnek el a konnotációkhoz, de utasítják a szöveg befogadóját, hogy keresse a konnotációkat.

Elsőként az tűnik szembe, hogy a színmotívumok határozottan bizonyos egységekbe, szín-családokba csoportosulnak. A sárgás színek családjába tartozik a sárga, a bronz és az arany (7 előfordulás), a vöröses színekhez a bordó („borszínű”), a téglabarna, piros (5 előfordulás), a kékes színekhez a lila, viola és a kék (5 előfordulás). Vannak azonban olyan színek is, melyek vagy nem tartoznak bele e családok egyikébe sem (ezüst, szürke, zöld), vagy eleve nem is tartozhatnak bele, hiszen színüket nem is tudjuk elhatárolni („szemérmes, szerelmes, ríktó”). Ezek viszont egy másik csoportosításba sorolódnak bele, mely magához vonja a sárga, vörös, kék színek egy részét is, tehát kereszteződő szempontú. Eszerint megkülönböztetjük még a csillogó, ríktó, ill. a világos színek (10 előfordulás) és a tompa, matt színek (6 előfordulás) családját is. A kiemelt színmotívumok tehát elsődlegesen színcsaládok szerint szerveződnek, így alkotják meg a konnotációs kapcsolatok első rétegét. E kapcsolatok azonban nemcsak önmagukért léteznek a szövegben, hanem olyan alaprétet alkotnak, melyekre további, másodlagos konnotációk épülnek rá. A színcsaládok képződése ugyanis — konnotációs jellegén túl — magában hordoz egy másodlagos metanyelvi információt is: ti. kiemeli a színcsaládalkotó tulajdonságokat (sárga, vörös, kék, csillogó, tompa) — figyelmeztet, hogy ezekhez további konnotációk fognak csatlakozni.

³ Kosztolányi négyes-ötösféles jamb usi verseiben egy szóra 1,891 szótag esik. Ady verseiben ez az átlag a egúj abb számítás szerint 1,953. L.: JÉ KEL Pál—PAPP Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonéma-statisztikája. Bp. 1974.

⁴ Hét általam vizsgált vers között a *Mostan színes...* kezdetű a legalacsonyabb: 1,428. A legmagasabb értéket az *Apámmal utazunk...* kezdetűben találtam: 2,220-et.

A színek ugyanis nem folyamatosan, hanem bizonyos tömbökbe szerveződve oszlanak el a szövegben.⁵ E tömbök megszerkesztettségét pedig egy olyan szisztema határozza meg, mely az egyes színeknek a fenti családokba való besorolódásán alapszik.

E szisztema a *kontraszt* elve. A tömbökön belül (az elsőt kivéve, mely csak egy színmotívumból áll) a kontraszt elve alapján kerülnek egymás mellé, egymás közelébe az egyes színek. A kék—vörös ellentétét képviseli a 3. tömbben a lila, viola, kék; illetve a borszinű (bordó), téglabarna árnyalatok kontrasztja. Az 5. tömbben pedig a kék—sárga kontraszt érvényesül (kék—arany). Még érdekesebben rajzolódik ki az egyes tömbökön belül a tompa, sötét és az éles, rikító, csillogó színek ellentéte, mely a 2. és az 5. tömbben teljes nyíltsággal mutatkozik meg: a matt bronz és zöld árnyalatok állnak szemben az ezüst, arany csillogásával, illetve ezt a sorozatot keresztezve a sötétebb sárga bronz a világosabb sárga arannyal — továbbá a tompa kék szín az éles arany színekkel. A 3. és a 4. tömbben azonban a kontraszt-hatás rejtettebb, szinte *álcázott*. A 3. tömbben a lila szín kétszer szerepel, különböző árnyalatban: „tréfás-lila”, ill. „szomorú-viola” alakban, úgy hogy talán első pillanatban fel sem tűnik, hogy a lila szín azonos a violával. Ahhoz pedig fel kell oldani a metaforákat, hogy racionálisan is felfedezzük a színbeli kontrasztot, azt ti., hogy a „lila” világos, a „viola” pedig sötét.⁶ S e kontrasztot nemcsak a metaforikus kifejezés, hanem a két motívum egymástól való távolsága, a közéjük bekelődött öt másik, részben metaforikus színárnyalat is „bújtatja”. A „tréfás-lila” világos árnyalata a közvetlenül utána következő „borszinű”, azaz sötét bordó árnyalattal is kontrasztot alkot, s ismét csak rejtve, hiszen itt már az alapszín, a bordó is metaforizált, s a sötét árnyalat pedig különösen a metafora képi tárgyához, a borhoz kötődik. Hogy a „bor-szinű” kifejezés sötét-bordó, azt az Értelmező Szótár is rögzíti, tehát semmiképpen sem az elemző egyéni, önkényes asszociációja. Még jobban elfedi a kontrasztot az, hogy a „tréfa” és a „bor” tartalmaz konnotációs azonosságot is: mindkettő a vidámság, a jókedv felé tereli az asszociációkat: az ellentétet tehát ez a képzetársításhoz ismét azonosítja. Egyébként ugyanebben a tömbben a másik vörös színhez kapcsolódó kontraszt is rejtett: hiszen a téglás sötétpiros árnyalatát a költő barnának nevezi („téglabarna”)! A tompa—éles kontraszt többszörösen is bujtatva jelentkezik a 3. tömb „néma-szürke”—„rikító” ellentétpárjában. A színesztézia jelentése (a „hangot ki nem bocsájtó” néma és a „fényt ki nem bocsájtó” tompa analógia alapján) nyilván a szürke szín tompaságához vezet. Az ellentétes „rikító” árnyalat azonban ismét csak eltolva, két metaforikus színárnyalat közbeiktatása után jelentkezik, ráadásul a színesztézia következtében a tompa árnyalat a hallás képzetkörében látszik mozogni, míg a „rikító” árnyalat egyértelműen a látás érzékszervéhez tartozik.

A „néma-szürke”—„rikító” színmotívumok kontrasztthatása — sajátos módon — tovább sugárzik, s a maga analógiájára polarizálja a közbezárt két metaforikus színmegnevezést. Hogy a „szemérmes” és a „szerelmes” színmegnevezés, ez a kontextusból kétségtelenül adódik, tehát ismét metanyelvi utalás írja elő, hogy a kifejezéseket metaforának tekintsük, s keressük a dologi tárgyat, a színt, amit metaforizálnak. Mármint az asszociáció akár több szálon is elindulhat. A „szemérmes” esetében gondolhatnánk a piros színre is (az „elpirulás” analógiájára), s gondolhatunk (a „nem kihívó”, „nem feltűnő”, „nem rikító” analógia alapján) a „tompá” árnyalatra is. Az asszociáció csatlakozásában végül is a kontextus dönt: az előtte álló „néma-szürke” hatására a „tompá” konnotáció aktivizálódik, úgyhogy a másik lehetőséget pusztán spekulatívvá teszi. A „szerelmes” metafora szintén legalább kétfajta asszociációt ébreszt: a „meleg érzések”—„meleg színek”; illetve a „heves érzelmek”—„intenzív, rikító színek” analógiákat. Itt megint a kontextus befolyásolja a képzetársítás kiválasztását, amit különben megerősít az is, hogy a vers másik, szimbolikus szintjén — mint látni fogjuk — a szerelem képzetköre amúgy is összekapcsolódik a rikító színekkel. A tompa—éles kontraszt tehát e két színmegnevezésben is fennáll, csak a metaforizálás igen mélyre bujtatja azt: a két képi tárgyban meglevő ellentét (szemérem—szerelem) majdnem teljesen elfedi a dologi tárgyakban levő színárnyalatbeli kontrasztot.

A *rejtett kontraszt-hatás* legszűkebb példái azok, amelyekben explicit hasonlat teszi látszólag egyneművé az ellentétes árnyalatú színeket. A 3. tömbben a halványkék színhez fűződik ilyen hasonlat:

⁵ 14—15. szótag: sárga

74—83. szótag: bronz, ezüst, zöld, arany

106—145. szótag: lila, borszinű, szürke, halvány, meleg, rikító, sötétviola, téglabarna, halványkék

173—180. szótag: égőpiros, vérszinű

199—226. szótag: kék, arany

⁶ Felmerül, hogy módszertanilag indokolható-e a metaforáknak ez a szimbolikus feloldása: a tréfás-lila valóban világos-lila-e, a szomorú-viola pedig sötét-lila. Nos, az elsődleges és a másodlagos metanyelvi utalásra éppen ezért kellett felhívni a figyelmet: ezek a színeket jellel alakították át, s így nemcsak hogy lehetővé teszik, de egyenesen előírják, hogy a magában álló, kontextusból kiemelt színhez rögzülő konnotációkat, végső soron tehát e szimbolikus „megfejtéseket” is figyelembe vegyük az elemzéseknél.

...kék is, de halvány,
Akár a színes kapuablak árnya
Augusztusi délkor a kapualján.

A hasonlóban szereplő színárnyalat természetesen sötét, hiszen a kapualj éppen nyári délben tűnik a legsötétebbnek, arról nem is beszélve, hogy a hasonló elemben a kék szín meg sem jelenik, a költő voltaképpen nem is a kék színhez, hanem egy „árnyék”-hoz hasonlítja a világos-kéket, márpedig az „árny” feltétlenül a sötét képzetét ébreszti fel. A 4. tömbben is megfigyelhetjük ugyanezt az eljárást:

És akarok még égő-pirosat,
Vérszínűt, mint a mérges alkonyat.

A kontextus kétségtelenné teszi, hogy az „égő-piros” és a „vérszínű” ugyanarra a színre vonatkozik. A második tárgy ugyanis voltaképpen értelmező jelző, s így nemcsak az utóbbihoz, hanem mindkettőhöz csatlakozik a hasonlat második fele, a „hasonló”. De a szövegszerkesztés bármilyen erősen sugallja is az egyenértékűséget, az alkotóelemek ellentétes voltát nem tudja felszámolni. Az „égőpiros” világospiros, hiszen az asszociáció a tűz narancssárgája felé irányulnak, a vérszínű és az alkonyat sötétpiros, hiszen a valóságban is azok, arról nem is beszélve, hogy az alkonyat az estével áll asszociációs kapcsolatban, ami szintén a sötét árnyalat befolyását erősíti.

E két hasonlat tehát *igen erős kontraszt-hatást igyekszik igen erőszakosan elfedni*: kiélezve így hangzanának: „olyan világoskék, mint a sötét árnyék”, „olyan világospiros, mint a sötétvörös”. Ám nem véletlen, hogy az erős kontraszt nagyon mélyen lappang a metaforák, a távoli, halvány asszociációk mögött — a csoda értelmezésével függ mindez össze, de megfogalmazni még korai volna.

A rejtett, mondhatni *elfojtott* kontraszt-hatásokat ugyanis tovább kell követnünk egy még szövevényesebb rétegben, a színszimbolika területén is. Láttuk már korábban, hogy a költő az egyes szín-motívumok viszonylagos önállóságát, önértékűségét, melyet a metanyelvi információk gyűjtőneve alá foglalt eljárások teremtettek meg, felhasználja arra is, hogy az egyes színekhez olyan asszociációkat fűzzön, melyek a színek immanens, a verstől független tulajdonságaihoz kapcsolódnak, s melyeket az adott kontextus legfeljebb csak megerősít, felszínre hoz, kiválaszt, de nem indukál. Ilyen volt, amikor a sötét, tompa árnyalathoz a „néma”, „szomorú” asszociáció fűződött, vagy a „sötétpiros”-hoz a „mérges”. Van azonban a szövegben két olyan szín-szimbólum, mely szisztematikus sorozatot alkot, s ennek révén alakít ki újabb rejtett kontrasztokat.

Szó esett már arról, hogy a ríktő színek a szimbolikus összefüggések szintjén minden heves érzellemmel konnotációs kapcsolatba kerülhetnek. Nos, a legelső színes tömbben a sárga a szerelmet szimbolizálja:

Legszebb a sárga. Sok-sok levelet
E tintával írnék egy kisleánynak,
Egy kisleánynak, akit szeretek.

Később egy tompa-éles kontraszt asszociálja a szemérem-szerelem ellentétet: néma-szürke, szemérmes—szerelmes, ríktő. Látható tehát, hogy a ríktő, csillogó színek e szövegben sorozatosan a „szerelem” motívumával kerülnek szimbolikus kapcsolatba. Így az „égő-piros” szín-motívum is — mint ríktő szín — magához vonzza a szerelem konnotációját. Ez a szín-motívum tehát motívikusan összefügg valamennyi ríktő szín-motívummal, s az összefüggést azért nevezzük motívikusnak, mert kizárólag az adott szövegösszefüggés köti őket össze. De szimbolikus összefügg a szerelem képzetével is, s ezt az összefüggést azért nevezzük szimbolikusnak, mert a metaforikus színmegnevezésben szereplő képi tárgy, a tűz, *potenciálisan* az adott kontextustól függetlenül is tartalmazza a „szerelem” asszociációját, s ezt a szövegösszefüggés csak megerősíti. Az „égő-piros” szín-motívum, már láttuk, kontraszt-kapcsolatban áll saját hasonlatának másik két „hasonló” tagjával, a sötétpiros árnyalatot metaforizáló „vérszínű” és „mérges alkonyat” szín-motívumokkal. Azonban a „vérszínű” és a „mérges alkonyat” színmetaforáknak nemcsak a „sötétpiros” konnotációja közös, azonos bennük egy másik konnotáció is, mely a „gyűlölet”, „ölés” felé vezet (vér, mérges). A két sötétpiros szín-motívum e közös konnotációja pedig az „égő-piros” szín-motívum „szerelem” konnotációjával alkot ellentétpárt. De kontrasztot hoznak létre a motívikus összefüggések is: ezen a szálon ugyanis az „égő-piros” szín-motívum összefügg az „augusztusi dél” szintén ríktő szín-motívumával: ezzel a konnotációval pedig az „égő-piros”-hoz tartozó hasonlat második, „hasonló” eleme, az „alkonyat” alkot kontrasztot.

A másik szimbolikus sorozat az „arany” szín-motívumhoz kapcsolódik. E szín ugyanis egy bizonyos vallásos, „kegyes” képzetkörrel áll összefüggésben:

Arany-imát írnek az én anyámnak,
Arany tüzet, arany-szót...

Az „arany-ima” közvetlenül is tartalmazza a vallásos képzetkört, s az „arany-szó”-val együtt van még egy olyan konnotációja is, mely a középkori iniciálék, s a gótikus egyházi festmények arany hétértre felé vezet az asszociációkat. Az „arany tűz”-re mindez fokozottan áll. Említettük már, hogy a tűz jelképe lehet minden heves érzelemnek, s ezen felül az emberi kultúrában különös összefüggése van a vallási képzetekkel, minden vallás szentnek tartja. A katolicizmusban pedig egyenesen a szentlélek jelképe. Ne feledjük, Kosztolányi kifejezetten kedvelte s költőileg is értékesíthetőnek tartotta a dekoratív katolikus misztikát.⁷ Különbözik, mint látni fogjuk, a versben egész képzetkör tartalmaz „kegyes” vonatkozásokat.

S így jutottunk el egy újabb kontraszt feltárásaig. Az „arany tűz” színmotívum ugyanis a „tűz” képzet révén összefügg az „égő-piros” színmotívummal: viszont a két motívumnak a vallás, ill. a szerelem felé vezető konnotációi kontrasztot alkotnak egymással. Ezt kiegészíti még az is, hogy a „vérszínű” színmotívum is tartalmaz vallásos vonatkozást, hiszen a vér kiemelt jelkép a kereszténységben, s egyébként a katolikus áldozási liturgia része is. E motívumban tehát két konnotáció: a „gyűlölet, ölés” és a „kegyesség, vallásos hit” is ellentétet alkot egymással. Egyébként, hogy a „vér” és a „tűz” motívumában a vallás és a gyilkolás konnotációi egyaránt benne rejlenek, Shaw *Barbara őrnagyának* (1905) egyik szellemes megjegyzésével is példázni tudom:

„Undershaft [az ágyúgyáros! K. P.]: Engem nagyon érdekel ez az Üdvhadsereg. A jelszava akár az egyém is lehetne. Vér és tűz.”

A kapcsolatoknak az a szerkezete, melyet a metanyelvi utalások rendszerével kiemelt színmotívumokból analizáltunk ki, rendkívül sokszálú volt, s uralkodó jellegként a *rejtett kontrasztosság*ot figyelhetjük meg. A kapcsolatok azonban nem korlátozódnak a színek motívumaira.

Láttuk már, hogy a mámor közegében egyes motívumok pusztán hangalakbeli analógia révén kerülnek egymással kapcsolatba. Feltártuk már a gyermek-szerephez kapcsolódó motívumkört is. A továbbiakban látni fogjuk, hogy ez a szerep ki fog bővíteni egyéb képzetkörökkel, melyek azonban mind beleépülnek, benne szintetizálódnak, s így alkotnak egységes kapcsolatrendszeret a vers szövegében.

A meglódult, mámoros fantázia, mely a vers elején már csak azért is kizárólag a gyermek-szerep tartozékának tűnik, mert a ciklus egésze ezt sugallja,⁸ nos, ez a fantázia különböző más szerepeken is megtapad: a mámor a gyermek-szerepen kívül egyéb közegekbe is beleépül. A kiindulóponthoz legközelebb a gyermekmese motívumai állnak: pl. a köznap „kisbaba” helyett nyilván azért használja az irodalmiasabb „kisleány” alakot, hogy ezzel az átszínezéssel, továbbá a gyermek-szerelmek idilljének felidézésével helyezze át a gyermekmesék birodalmába. Ebből a motívumkincsből való az állatvilág átlékelítése, átérzelmesítése („kedves madarat”), a mesebeli gazdagság („ezüst”, „arany”, „száz”, „ezer”, „millió”), s végül (és legárulkodóbban) az a „vén torony”, mely a vers végén váratlanul és megmagyarázatlanul lesz a vágyakozás végcélja.

A gyermek-szerep naivitása szinte észrevétlenül oldja fel magában a vallásos-kegyes képzetkört is. Ennek burkolt megjelenését láttuk már a szín-szimbólika analízisekor, de ide kapcsolódik még az utolsó előtti sor mámoros fölkiáltása:

Oly boldog lennék, Istenem, de boldog...

mely — már csak a szóhasználat miatt is — magában rejti a vallásos rajongás árnyalatát is. A szerzetesi élet felé tereli az asszociációkat a

...mindig-mindig írnek
Egy vén toronyba...

motívum, s a szándékolt érzelmességgel megjelenített család-idill (húg, anya) szintén magában rejti ezt a vallásos-kegyes attitűdöt, melyet még egy szín-metafora régies kifejezése: „szemérmetes” is megerősít.

⁷ L.: KOSZTOLÁNYINÉ: Kosztolányi Dezső. Réval kk. Bp. 1938. 101., ill. a *Négy fal között*-ből: *Fasti, Szent László jelenése, A szegény kisgyermek panasza*-ból: *Halottak napján, Egy téli délelőn, Feltámadás*.

⁸ SHAW: *Színművek*. Bp. 1965. 783.

⁹ Mint Kosztolányi verseiben oly gyakran, itt is megfigyelhetjük azt a jelenséget, hogy az adott költemény grammatikailag is az egész ciklus részeként jelenik meg: az első sor az időhatározó kiemelésével utal a „máskor”-ra, mintegy a „máskor” történeteket folytatja.

A verset keresztülszövik az egyetemes emberi művelődéstörténet, nevezetesen a képzőművészet jellegzetes motívumai. Van persze, amelyiket teljesen magához idomít a gyermek-szerep (krikszkraksz), van, amelyiket magába épít (színes tinta, színes kapuablak, arany ima, arany szó, vén torony), legérdekesebben a „kacsaringós, kedves” madár motívumában. A madár két jelzője ugyanis homlokegyenest ellenkező irányba mozdítja az asszociációkat, mondhatnám, nem is ugyanarra a madárra vonatkozik. A „kedves” jelző a népmesék, a gyermekmesék *valóságos*, élő-mozgó, akár emberi alakot is öltő madarára vonatkozik: a „kacsaringós” jelző viszont kifejezetten a madár konstruált, *alkotott*, rajzolt voltára utal, hiszen kacsaringós csak egy madár-*ábra* lehet, valóságos madár semmiképpen. A gyermeki szemlélet vonzása természetesen még itt is érvényesül, egyrészt a „kedves” jelzőben rejlő gyermek-mese utalás révén, másrészt a „kacsaringós” szó gyermeknyelvi stílushatása miatt.

E képzetkör két motívumát azonban már csak a környező elemek átsugárzása kapcsolja — valójában pusztán formálisan — a gyermekszerephez. Ilyen a bronz színmotívum, mely feltétlenül két, összefonódó képzetet ébreszt: a szobrászatét és az emberi őstörténetét (bronzkor), melyek kivülesnek a gyermeki tudat hatókörén. A másik a „japán betűk” motívuma, mely a századforduló divatos csodavilágának, a keleti egzotikumnak ízét keveri a vers hangulatához.

A mámoros fantáziának talán legmerészebb kalandja e szövegben az, amikor magára ölti a múlt századi romantikus-népies költészet jelmezét. Látszatra igen heterogén elemek lelik meg helyüket, kapcsolódási lehetőségüket e képzetkörben. A népdalok hangulatát idézi a „szomorú-viola” kifejezés, a romantizált népdalét az „alkonyat” és a „hajnal” poétikus árnyalata, a „szemérmes” pedig szinte filológiai precizitással utal a múlt század első felének népies lírájára. Ezt a szót az Értelmező Szótár is régiesnek minősíti, s alkalmazására példát Csokonaitól és Petőfitől idéz. S még az utolsó előtti sor fohász-szerű sóhajában is érzünk valamit a népi zsánerképek légköréből.

A versbeli motívumkapcsolatok vizsgálata számos tanulságot rejt magában. Azt a gyermekszerephez ágyazott felcsigázott mámort látjuk benne működni, mely újabb és újabb csodákat keres magának a színmetaforika és a színszimbolika, a mesék, a képzőművészet, a vallási misztika és a hagyományos költészet terepén, sőt kiaknázza még a nyelv hangzásbeli hasonlóságai-ban rejlő lehetőségeket is, s így végül is e képzetköröket egybemossa, motívumaikat elkeveri egymással, s ezáltal voltaképpen a természetesség álarcában egy kusza kapcsolathálózattal átszőtt szerkezetet hoz létre. Az analízis nyomán most már felirhatjuk a vers szerkezeti modelljét is gráf formájában, melyből kiderül, hogy ezek a kapcsolatok valóban hálószerűen fonják át a költeményt, s hogy mennyiségük tényleg zsúfolttá teszi az asszociációs szerkezetet, hiszen a vers megterheltsége 63,86 %-os, ami azt jelenti, hogy minden motívum átlagosan a vers motívumainak majdnem kétharmadával áll asszociatív kapcsolatban. A csoda felmutatása közben, annak kiépülésekor tehát a correspondances-elv vált a struktúra irányítójává, szervező erejévé.

A csoda átfordulása

E vers analízisének mintegy fordított úton indultunk el: a struktúra „legszélét”, az izlést ragadtuk meg, hiszen a vers témája, a csoda, a szimbolizmus izlésének kedvelt motívuma. Az izlés felől, a csoda analízise nyomán eljutottunk a correspondances-elvhez, bemutattuk annak megépülését, s most érkezünk el a struktúra közepéig, végső lényegéig: hogy feltárjuk a költemény mélyén rejtő világgépet is.

A „mámoros csoda” ugyanis nem olyan varázsosan vonzó, mint amilyennek az első pillan-tásra látszik: tele van belső, rejtett disszonanciával. A motívumkapcsolatok tárgyalásánál tet-tük az első ilyen megfigyeléseket: fel kellett, hogy tűnjön, milyen nagy szerepet játszik az ös-sze-függések kialakításában a kontraszt-szisztéma. Az ellentétezeseknek egész sorozatát figyeltük meg: mind maguk a színmotívumok, mind azok konnotációi disszonáns töltést nyertek általa.

A disszonanciát azonban más tényezők is erősítik. Emlékszünk, a verssel kapcsolatos első benyomásunk annak dús színezéséhez tapadt: ezt a káprázatot emeltük ki, mint a mámoros csoda legszembetűnőbb megnyilvánulását. Ám lehetetlen észre nem vennünk, hogy ezt a benyo-mást mennyire deformálja a színmotívumok eloszlásának sajátos ritmusa. Pszichológiai kísérle-tekől tudjuk, hogy még az önmagukban legkellemesebb, legnyugtatóbb színek is képesek akár stresszhatás kiváltására is, ha zaklatott ritmus folyamára fűzzük rá. Nos, ugyanezt az eljárást figyelhetjük meg e műben. A tömbök, melyekbe ezek a színek sorjázódnak, igen szeszélyes elren-dezésűek. Szélsőségesen eltérnek egymástól a bennük levő színmotívumok száma, sőt e tömbök-nek egymástól való (szótagszámban mért) távolsága tekintetében is.¹⁰ A szín-minőségbeli kon-trasztokat tehát az eloszlás ritmusának aszimmetriája is kiegészíti, fokozva a csodát deformáló, megkeserítő disszonancia érzését.

¹⁰ TÖMBÖK HOSSZA — színmegnevezések száma variabilitás: 0,663. TÖMBÖK KÖZÖTTI TÁVOLSÁG — szótagszám variabilitás: 0,515.

Átértelmeződik, átalakul a csoda. Fénye nem fakul meg, de valami szorongató hangulati hátteret kap, s ennek fölkeltésében kiemelkedő szerepet játszik a vers-zene, a szöveg akusztikai megismerhetősége.

Az akusztikai szerkezetet a kellemetlen érzéki benyomások uralják. A verselés dallamtalan,¹¹ a rímhangzás jóval kopottabb, szerényebb a Kosztolányinál szokásosnál: a rímek átlagviszonyszáma 41,94, ami — tekintve, hogy hím- és nőrímek vegyesen fordulnak elő — nem túl magas érték önmagában sem. A rímsűrűségérték pedig különösen alacsony (1,07), ami a költő tudatos eljárásának, a félrímes technikának a következménye.¹² Emellett a vers hangállományából származó érzéki benyomás is kellemetlen irányba tolódik el: az illabiális magánhangzók aránya jóval több a valószínű eloszlás felső határánál, míg a zöngés mássalhangzók aránya a valószínű eloszlás alsó határa alatt marad (mégpedig 17 hang értékével).¹³ E kellemetlen fizikai hatások még felerősödnek azáltal, hogy a hangzás minden szinten zaklatott, szeszélyes, szabálytalan ritmusokba szerveződik. A verssorok hosszúsága rendkívül kiegyenlítetlen, akár a szavak, akár a szótágok, akár a morák számában mérjük őket. (L.: Táblázat.) Sőt, ezt a zaklatottságot a költő mesterségesen fokozza is. A sorok szótagszámbeli variabilitása ugyanis a verselési konvenciók miatt eléggé korlátozott. Általában két eset szokott előfordulni: az egyes verssorok vagy azonos szótagszámúak (ilyenkor a variabilitás nulla), vagy katelektikus—akatalektikus váltakozást hoznak létre, eltérésük tehát egy szótagnyi (a variabilitás ilyenkor 0,05 körül alakul). A maximális és a minimális variabilitás közti különbség, mint látható, rendkívül kicsi. Kosztolányi azzal növeli tetemesen e hangzásszint zaklatottságát, hogy a katelektikus és akatalektikus sorokat rendszerintelen összevisszaságban keveri el a szövegben, pedig e két sorfajta számra egyenlő. Ezáltal míg a szótagszámban mért hosszúságú sorok variabilitása 0,047 volt, az azonos szótagszámú sorokból álló szekvenciák eloszlásának variabilitása 0,57-os nagyságot tesz ki, ami abszolút is igen magas érték.

A hangzasegységek egy másik, az előbbi keresztező szintjén ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk. A szöveg versmondatok szerinti tagoltsága igen erős (a 26 sorra 28 versmondat jut!), s a versmondatok (szavakban mért) hosszúsága is igen eltér egymástól, hangzásuk ritmusa tehát szabálytalan, variabilitása magas: 0,593. Ha figyelembe veszem a költő központosítását, ha tehát a jelölt mondatok eloszlását vizsgálom meg a szavakban mért hosszúság szerint, a hangzásritmus variabilitása még magasabb, 1,02 lesz. A ritmus tudatos felbolydítása azonban még ezzel sem zárult le. A költő ugyanis néhány helyen világosan jelzi, hogy saját interpunkciója is csak formális, az általa ponttal elválasztott mondategységek egy még nagyobb mondategységbe tartoznak bele. Ilyenkor „és”-sel kezd új mondatot:

És akarok még sok másszínű tintát...
És akarok még égő-pirosat...
És akkor írnék, mindig-mindig írnék...
És el nem unnám, egyre-egyre írnék...

¹¹ 130 teljes versláb, ebből „szabályos” 82, azaz 63,07 %. A „dallamossági index elméleti alsó határa” viszont ennél jóval magasabb a jelen esetben, 68,79 %. — Itt kell megemlítenem, hogy mivel ez a verselemzés részlete egy nagyobb terjedelmű (és verselemzőközpontú) tanulmányának, itt nincs terem a bevezetett új eljárások elméleti és technikai jellegű bemutatására.

¹² „Átlagviszonyszám” = 41,94, „Rímsűrűségérték” = 1,07. A *Múlt este...* kezdetű versben (mely szintén keveri a hím- és nőrímeket, ezek az értékek 42,40, ill. 4,03.

	k	pk ($= \frac{k}{n}$)	eloszlás valószínű alsó határa	eloszlás valószínű felső határa	eltérés hangban
Lab., illab.	127 221	0,17278 0,30068	0,16268 0,24686	0,20488 0,29132	+ 7 h.
naz. + 1 r	124 40	0,16870 0,05442	0,14054 0,01327	0,18190 0,05873	
zöngés zöngétlen	65 158	0,08843 0,21496	0,11310 0,18736	0,15278 0,23040	—17 h.
	n = 735		$\frac{1}{n} = 0,00136$		

Szinte közli tehát, hogy a ponttal lezárt mondat után nagy betűvel kezdődő új mondat volta-
képpen nem is új, csak az előző folytatása. Ha ezeket a szándékos jelzéseket is figyelembe vesz-
szük a mondatokra való tagolásnál, akkor egy olyan „szupermondat” jön létre, amelyet
Babits verseiből ismerünk, a mondatok ritmikai variabilitása pedig 1,66-ra szökik fel, tovább
nő tehát a ritmus szeszélye, zaklatottsága. A mondat szerkesztésnek ez az „átírása” kétféle
funkciót is betölt: az az 5.-től a 25. sorig terjedő „babitsi” gigantikus szupermondat a mámor
lendületét is kifejezi, s egyben verszenei hatása is van. S végül a szavaknak szótagszáma
vetített variabilitása szintén saját fajlagos variabilitásmezejének felső tartományára esik.
(L.: Táblázat.)

A zaklatott ritmus és a kellemetlen hangzásélmény az akusztikai réteget szinte stresszelővé,
nyomasztó hangulati hatás forrásává teszi. Hasonló diszsonáns benyomás ébred azonban a sze-
mantikus szinten is. Az egyes jelentéssel bíró egységek beszéddé szervezése, a mélyszerkezet fel-
színi szerkezetévé való átalakítása ugyanis valamiféle — lírai alkotásokban szokatlan — meg-
szerkesztetlenséget, esetlegességet szuggerál. Kiss Ferenc érzékeny elemzése is felhívja a figyel-
met erre, amikor a mondat szerkezetek változatos voltát emeli ki. Valóban, a közvetlen össze-
tevéők szerinti elemzés $7 (+2)$ egymástól eltérő mondattípus jelenlétét mutatja ki, melyek egy-
másba át nem transzponálhatók, tehát egymástól függetlenek. A mámor tehát, mely a mon-
dat szerkezetek szintjén azokban a hasonló típusú mondatfelületekben („és akarok...”, „és kel-
lene...”) nyilvánul meg, melyek — Kiss Ferenc szavával — „egylendületűvé” teszik a verset,
tehát e dinamikus mámor szintén megkapja a szemantikai rétegen is a maga diszsonáns kísérő-
zenéjét.

Az üresség;

Ellentétes tendenciák működését figyeltük meg e vers szerkezetében. Láttuk a csoda mámo-
ros hajszolását, az „alakatlan életvágy intenzitását”, de kihallottuk a nyugtalanító mellézköre-
ket, a szorongató, nyomasztó, stresszelő hangulati benyomásokat is. Az elemzés végére
maradt a kérdés: mi az értelme ennek a kettősségnek?

A választ a vers utolsó sorában találjuk meg:

Kiszínezném vele az életem.

E sor közvetlen jelentését eddig teljesen figyelmen kívül hagytuk. Megtehettük ezt, hiszen
valóban éles váltást hoz a szerkezetben: a lírai hős végképp odahagyja a gyermek-szerepet,
mintegy kívülről figyelve értelmezi saját magát. Kiszakad a mámor sodrásából, a valóságra
ocsúdik: a csoda káprázatai mögött felrémlik a valóságos élet sivársága, üressége.

Most érthetjük csak meg, mire szolgált a csodakeresés felcsigázott mámore. Nem öncél a
káprázat hajszolása: inkább kétségbeesett próbálkozás a bezártság, az élet szürkességének,
reménytelenségének elplepezésére. A mámor és a gyermek-szerep gondosan távoltartotta a cso-
dától a valóság kontrollját: szabaddá tette az utat, hogy a lírai hős a fantázia birodalmába
meneküljön a realitás elől. Ez a védőfal most gátszakadásszerűen omlik össze: a csodáról kiderül,
hogy illúzió, nem a valóság, hanem annak csak pótléka, nem létező, csak a menekülés rejtek-
útja — szemfényvesztés, mely nem véd meg a valóság letagadhatatlan, elpleplezhetetlen nyomor-
úságától.

Kiemelt szerep jut tehát a vers utolsó sorának: mindaz, ami az első 25 sor lényegének lát-
szott, itt hirtelen új megvilágításba kerül, önmaga ellentétébe fordul.

Ám az egész struktúra mégsem mutat törést.

A nyomasztó valóság beáramlásának denotációs szinten tényleg nincs előzménye az első 25
sorban. Hogy a káprázat, a csoda csak illúzió, erre mindössze az első sorban találunk célzást,
az „álom” említésekor. Ám ekkor még nem merül fel, hogy ez az ábrándozás a valóság megtaga-
dását jelenti. Ám ha szoros motívumbeli szálak nem is mutatnak a végső kiábrándulás felé,
a csoda már ebben a 25 sorban sem teljességgel érintetlen. Mert az elemzés nemcsak a mámor
mesterséges felfokozottságát, a csodák káprázatát bontotta ki a versből, látnunk kellett a disz-
sonáns mozzanatok is. Számba vettük a gyermek-szerepnek a valóságon uralkodni képes
„voluntarizmusát” — de felfigyeltünk arra is, hogy ezt a konok akaratosságot, parancsolást a
feltételes igealakok szorítják korlátok közé, mintegy a valóság rejtett, nem tudatosodott kont-
rollját képviselve. Elősoroltunk olyan motívumokat is, melyek a gyermek-szerep egységét,
kizárólagosságát bomlasztják. A kapcsolatok tündérvilága is magában rejtette a kontraszt-
szisztéma diszharmonikus kísérőhangulatát. Láttuk, a kétségbeesett erőszakkal felcsigázott
mámor milyen mélyre bújtatta, hány fedőréteggel fojtotta-leplezte el ezeket a diszsonáns hatá-
sokat — de végül is az utolsó sorba ezek ömlenek át, a vers végén ezek erősödnek fel, ezek veszik
át váratlanul az uralkodó szót. A csoda tehát belülről is ingatag volt, homokra épült: alá

volt aknázza bántó, nyugtalanító érzelmi felhanggal — ezért omlott össze az utolsó sorban a valóság egyetlen érintésére, kietlen űrt hagyva maga után.

Csak az iskolás stilsztikák képzelik el úgy az érzelemváltás lírai ábrázolását, hogy az egyik érzelem maradéktalan uralmát a másik érzelem kizárólagos túlsúlya veszi át. Az ilyen mechanikus ellentézés a struktúra megtörésével járna, melyet egy műalkotás sem bír el. Kosztolányi nem ilyen „jó tanuló módra” dolgozott: világképét, mely alapvetően tragikus hangoltságú volt, nem ilyen direkt módon érvényesítette. Úgy tudta újratereíteni a válságba jutott kor sivár, reménytelen valóságát, hogy egyúttal lerombolta az álmegeket, a „belső élet”-be való menekülés illúzióját is, képes volt a mámor, a csoda hamis voltát immanens módon, magában a káprázatban jelezni; így megőrizve a mű — struktúraegységét, a teremtett világ öntörvényűségét, az újraterejtés folyamatában esztétikailag teljes, érvényes remekművet alkothatott.

TÁBLÁZAT

1. VARIABILITÁS

SOR — szó (fajlagos variabilitásmező: 0,091—0,283)

1. A hosszú, hosszú ...	0,165	4. Múlt este ...	0,204
2. Üllői úti fák	0,176	5. Mostan színes ...	0,219
3. Ördögösök	0,200	6. Apámmal utazunk ...	0,256
		7. Szeszélyes futamok	0,462 (0,602)

SOR — *mora* (0,062—0,125)

1. A hosszú, hosszú ...	0,068	4. Mostan színes ...	0,101
2. Üllői úti fák	0,069	5. Múlt este ...	0,135
3. Ördögösök	0,078	6. Üllői úti fák	0,180
4. Apámmal utazunk ...		7. Szeszélyes futamok	0,356 (0,476)

SOR — *szótag* (0,000—0,047)

1. A hosszú, hosszú ...	0,000	4. Mostan színes ...	0,047
2. Ördögösök	0,000	5. Múlt este ...	0,055
3. Apámmal utazunk ...	0,000	6. Üllői úti fák	0,129
		7. Szeszélyes futamok	0,405 (0,532)

SORSZEKVENCIA — *sor* (0,000—0,400)

1. A hosszú, hosszú ...	0,000	4. Üllői úti fák	0,163
2. Ördögösök	0,000	5. Szeszélyes futamok	0,333
3. Apámmal utazunk ...	0,000	6. Mostan színes ...	0,570
		7. Múlt este ...	0,731

VERSMONDAT — *szó* (0,100—0,850)

1. Apámmal utazunk ...	0,323	4. Szeszélyes futamok	0,551
2. Üllői úti fák	0,446	5. Mostan színes ...	0,593
3. A hosszú, hosszú ...	0,489	6. Múlt este ...	0,685
		7. Ördögösök	0,777

JELÖLT MONDAT — *szó* (korlátlan)

1. Ördögösök	0,086	4. Múlt este ...	0,526
2. Szeszélyes futamok ...	0,438	5. A hosszú, hosszú ...	0,717
3. Apámmal utazunk ...	0,492	6. Üllői úti fák	0,977
		7. Mostan színes ...	1,020 (1,66)

SZÓ — *szótag* (0,328—0,552)

1. A hosszú, hosszú ...	0,373	4. Szeszélyes futamok	0,424
2. Ördögösök	0,399	5. Üllői úti fák	0,447
3. Múlt este ...	0,413	6. Apámmal utazunk ...	0,456
		7. Mostan színes ...	0,460

2. ISMÉTLŐDÉSI SZINT

1. A hosszú, hosszú...	29,5%	4. Múlt este...	26,4%
2. Üllői úti fák	29,4%	5. Ördögösök	21,2%
3. Mostan színes...	27,4%	6. Szeszélyes futamok	17,5%
		7. Apámmal utazunk...	13,9%

3. MAGÁNHANGZÓ-VÁLTOZATOSSÁG

1. A hosszú, hosszú...	1,847	4. Ördögösök	2,245
2. Mostan színes...	1,983	5. Szeszélyes futamok	2,296
3. Múlt este...	2,073	6. Apámmal utazunk...	2,375
		7. Üllői úti fák	2,540

Varga Imre

MAGYARORSZÁGI TANULÓK A PADOVAI EGYETEMEN A XV—XVI. SZÁZADFORDULÓN

A Padovai Egyetem Történeti Intézetében az intézmény sok évszázados múltjával (Istituto per la storia dell'Università di Padova) a *Consiglio Nazionale delle ricerche* támogatása mellett P. Sambin professzor irányításával már hosszú évek óta folyó kutatások eredményeiről, forráskiadványairól és tanulmányköteteiről az 1501—1537-es évek 2444 doktori vizsgálatainak adatait tartalmazó kiadványok¹ ismertetésével kapcsolatban rövid áttekintést adtunk a *Helikon* 1971/3—4. számában (485—6.). Most a munkaközösség egy akkor nem említett munkaterületéről, ennek bennünket, magyarokat érdeklő vonatkozásairól és E. Martellozzi Forinnak a témával kapcsolatos dolgozatáról szándékozunk számot adni és ezeknek bennünket érdeklő eredményeit ismertetni.

P. Sambin professzor a hallgatókkal az egyetemi tanulmányokat befejező doktori disszertációkban tervszerűen feldolgoztatja azokat a világi és egyházi hatóságok előtt született dokumentumokat, melyek az egykori hallgatók ügyes-bajos dolgait örökítették meg, és jelenleg az *Archivio di Stato di Padova Archivio notarile* részlegében több ezerre menő vastos kötetben csaknem hiánytalanul ránk maradtak. A Padovai Egyetem központi épületében elhelyezett *Archivio Storico dell'Università di Padova* birtokában már 18 ilyen disszertáció van, 800-tól 2 000 levélíg terjedő terjedelemben. Az értekezések többek között latin eredetiben és olasz fordításban tartalmazták a jegyzőkönyveknek, különböző dokumentumoknak a tanulókkal összefüggő ügyei szövegrészleteit. Az értekezések címe „Tesi di laurea. Storia dell'Università di Padova tra il XV e XVI secolo. Notizie tratte dell'Archivio notarile di Padova”; ezt követi esetenként az átvizsgált kötetek száma, jelzete, és annak jelzése, mely időpontból valók az iratok (esetleg, hogy melyik jegyző kézírásai). Sajnos, a disszertációk használatát gyakorlatilag igen megnehezíti az a körülmény, hogy — egy-két kivétellel — névmutatót nem tartalmaznak.

A rendelkezésünkre álló rövid idő alatt a 18 értekezésből csak az alábbiakat sikerült megvizsgálnunk, melyek mind az *Archivio notarile* anyagát dolgozták fel.

A Mirella Blason-Berton-ét (960—991. kötet az 1424—1469. évekből); Maria Guitto-ét (553—567. k., 1413—1458); Maria Hellmann-ét (4879—4891. k., 1420—1472); Emilia Veronese-ét (1807—1814. k., 1491—1528); Luciana Vidale-ét (233—239, 241—243, 245—246, 281—285. k., 1406—1467). Saját kutatásaink eredményével együtt az itt felsorolt értekezésekben talált eddig ismeretlen, Padovában tanult magyarországi személyek nevét külön csoportban közöljük.

A doktori értekezések nagyon fontos előmunkálatok, s a padovai egyetem történetével foglalkozó munkaközösség céljainak megvalósítását könnyítik meg. Így pl. E. Martellozzo-Forin a Velencében 1970. jún. 11—14. közt rendezett tudományos ülésen (Venezia e Ungheria nel Rinascimento) elhangzott előadásában, melynek szövege a V. Branca gondozásában kiadott kötet² 245—260. lapjain „Note d'archivio sul soggiorno padovano di studenti Ungheresi (1493—1563)” címmel olvasható, nem kis mértékben E. Veronese disszertációjának az adataival bízott.

Martellozzo-Forin tanulmányának a vizsgálatát tartottuk másik feladatunknak. Meg kell jegyeznünk, hogy a cím után zárójelben szereplő évszám kissé megtévesztő. A záró évszám, az 1563 mindössze egyetlen személlyel kapcsolatban jön elő. Ezt megelőző időszakból két alkalommal találkoztunk 1555-ből vett adatokkal, és ezt megelőzőleg a visszafelé számított legközelebbi esztendő 1514 — egyetlen adattal —, majd az 1510, hárommal.

Annak következtében, hogy a szerző az adatokat olyan forrásokból merítette, melyeket eddig magyarországi kutató (gondolunk itt elsősorban Veress Endrére) nem látott, a tanulmány az ismeretlen nevek és új adatok nagy száma, vizsgálatainak társadalmi aspektusa miatt igen

¹ Fonti per la storia dell'Università di Padova. Acta graduum academicorum. A cura di E. MARTELLOZZO FORIN. Padova 1969. III/1—2. XXII, 477; 450. (Azóta, 1971-ben megjelent a 3. kötet is, mely az 1538—1550 közötti évek anyagát tartalmazza 1457 tételben, 419 l. terjedelemben.)

² Venezia e Ungheria nel Rinascimento. A cura di Vittore BRANCA. Firenze 1973. XVI. 498.

jelentős számunkra. Beszél ugyan főnemesi, nemesi származású tanulókról, jelentős egyházi méltóságot viselő személyekről is, túlnyomólag azonban azoknak az ismeretlenség homályába sülyedt praeceptoroknak, világi vagy egyházi tanulmányokat folytató szegénysorsú vagy kézműves származású ifjaknak mindennapi életmozzanatait idézi fel, akik Padovából hazatérve új létezményeket, friss gondolatokat, modernebb orvostudományi ismereteket, gyógyító eljárásokat, sebészeti technikát, új jogszemléletet hoztak magukkal. Itthoni munkásságuk nemcsak új látásmódot jelentett, hanem a kánonok, a szövevényes kazuisztika normáinak merev alkalmazása helyett emberibb gondolkodást és intézkedéseket. A dolgozat adatokat szolgáltat, hogy a Padovában tanuló magyarországi ifjak által elültetett mag gyümölcset nemcsak egy kiválasztott szűk körű elit élvezte, a humanista műveltség hajtásai átszöttek a társadalom széles rétegeit. Martellozzo-Forin egy eddig felderítetlen világot ábrázol, új értékeléseket sugall, nagy távlatokat nyit.

Az eddigi magyarországi humanistákról írt tanulmányok néhány neves költő és történész életének, kapcsolatainak, írásainak vizsgálatára összpontosultak. Martellozzo-Forin az egész „*natio Hungarica*” történetéhez szolgáltat hasznos adatokat, amikor bemutatja a padovai magyar diákok életét a XV–XVI. századforduló éveiben, amint igazukat keresik az egyetemet kormányzó szerveknél, az egyházi és városi fórumokon; lakás-, kölcsönügyekben, ruházatukért, pénzükért pereskedve háztulajdonosokkal, szállásadókkal, zsidókkal, könyvkereskedőkkel, cipészekkel, borbélyal; igazi közösségek tagjaiként segítik egymást, védelmezik érdekeiket; próbálkoznak maguknak javadalmakat szerezni, jó kapcsolatokat tartani professzorokkal és tanulókkal.

Érdemei mellett azonban vannak a dolgozatnak hibái is. Ennek nagy része abból a helytelen módszerből ered, hogy a szerző a szövegben latinul szereplő neveket következetesen olaszra ülteti át, és ezzel sokszor kivetkőzteti magyar jellegükből. Így lesz pl. Francesco Pest, Giovanni Pest az eredeti Franciscus de Pesth-, Ioannes de Pesthból; Francesco Dengeleo a Franciscus de Dengeleo-ból; Gregori Nendre a Gregorius de nendre[?]ből,³ Michele Correggi a Michael de Corigijs-ből; Giovanni Tolna a Ionnus de Tolna-ból; Pietro da Erbod prevosto di Agram a Petrus de *Erdod praepositus egriensis*-ből.

A felsorolt nevek részben már azt is mutatják, hogy a szerző a latin szövegben is már sok hibalehetőséggel leírt magyar nevek olvasatában többször bizonytalan. Az általa rosszul kibetűzött vagy esetleg a sajtóhibák miatt elrontott nevek azonosítását a tévedések sokszor megnehezítik. Nem ritka ugyanis a magyar szemnek és fülnek értelmetlen vagy legalábbis roppant furcsa névalak, mint pl. az alábbiak: Andrea Bwudor di Bwdracwch az Andreas de *bwdor de budrowch* helyett; Pietro di Sares — Petrus de Saros; Lorenzo Coston — Laurentius *Goston*; Giorgio Hledlo da *Uviel* — Georgius vngarus de *Vuihel cognomine*⁴ helyett, stb. (Meg kell azonban jegyezni, hogy a dokumentumok több kézből származó, néha alig kibetűzhető szövegében a magyar neveket nem egyszer lehetetlen megnyugtató módon kiolvasni.)

Ezek miatt látszott szükségesnek, hogy a Martellozzo-Forin dolgozatában szereplő magyar neveket az általa megadott jelzetek segítségével az eredeti iratok latin szövegével összevessük, és a felmerült problémákat lehetőleg tisztázzuk. Mivel pedig a szóban forgó tanulmány Magyarországon csak kevés példányban van meg, hasznosnak ítéltük, hogy az eredményeket folyóiratunkban közöljük, kiegészítve az eddig ismeretlen padovai magyar diákok névsorát a munka közben előkerült újabb nevekkal.

A dolgozat lényegében az 1500 körüli néhány esztendő, pontosabban az azt megelőző egy és azt követő két évtized Padovában tanult magyarországi deákjairól nyújt új ismereteket. Számszerűleg 58 személyről.

Olvashatunk ugyanis a tanulmányban olyan emberekről, akikről eddig is tudtuk azt, amit Martellozzo-Forin róluk mond.⁵ Megnevez ezen felül 34 olyan személyt, aki nem Padovában, hanem Magyarországon, Rómában élt abban az időpontban, amikor nevük szóba kerül.⁶

³ A kéziratban nincs különbség az *n* és az *u* betűk írásmódjában, ami lehetőséget ad *vendre*, *veudre*, *veudre*, *nevde*, *neudre* olvasatra is.

⁴ A *cognomine* világosan mutatja, hogy itt az *Újhelyi* már a mai értelemben vett vezetéknév!

⁵ Caroli [Károlyi] Nicolaus, a Révay-testvérek. (Bár a házvásárlásukat illetőleg más részösszegekről szól E. MARTELOZZO-FORIN, mint azt Veress teszi.)

⁶ *Balsa* László 1514-ben Padovában, a püspöki kancellárián az alábbi magyarországi embereket bízta meg képviselével: Andreas Georgius Suppanijch de plezethna, Petrus hozijne, Ioannes de wijnijchne, Benedictus de pathok, Georgius de eadem [tehát de pathok, aki a névsorból MARTELOZZO-FORIN-nál kimaradt, mint-hogy utána újra egy hasonló nevű személy következik:] alter georgius de pade [?] pathak, Nicolaus de Zeluathach, Ioannes de Mese [?] Bizonytalan olvasatú szó, lehetne Mere, Meze is], Nicolaus Kjezlsuez, Ladislaus de mijhailowch, Petrus Sepech de Iazowch, Franciscus West, Andreas de marocha, Andreas de bwdor de budrowch, Ladislaus Labes Sijwech, Georgius grexijch de grexijch. (253. lap jegyzete. A neveket a szerző által felsorolt rendben, de latinul és a kézirat szövegéhez híven közöltük, mint a folytatásban is tesszük.) *Henckel János* a maga és protektora, Thurzó Zsigmond nevében érdekeik képviselével egy olaszon kívül 1509. febr. 19-én procuratorit megbízást ad a Rómában lakó Ladislaus praepositus et canonicus cathedralis Varadiensis-nek. (E. Veronese doktori értekezésében Ladislaus Ungarus-szal azonosítja. Vö.: a 11. lappal.) Ugyancsak Henckel egy más

Az alábbi csoport olyan embereknek a nevét tartalmazza, akiknek Padovában való tartózkodásuk és tanulásuk eddig sem volt ismeretlen, a tanulmány azonban valami újat is közöl róluk, kiegészíti, helyesbíti eddigi adatainkat.⁷

1. *Abrahamus [Ábrám], Stephanus* (Stefano Abraham). Veress *Ábrányi István*nak nevezi, többször említi. (I. 20., 22., II. 172–3.) Nevét hol Abrami, hol Abram, hol meg Abran olvasatban hozza.⁸ A Martellozzo-Forin egyik jelzetében (AN 1808. f. 310.) „Stephanus ghoso [? — ghesse? — glosso?] néven szerepel. E. Veronese⁹ ezt az általa *Gloso—Ghesse*-nek olvasott nevet a *Naghlusze* torzításának véli. Martellozzo-Forin bizonyára az ő véleményét fogadta el az azonosításkor. I. Facciolati 1726-ban így idézte: „Stephanus Abrahamus Pannonius da Nagylucze, canonicus ecclesiae Iauriensis, rector Iuristarum”.¹⁰

Martellozzo-Forin rektori működéséről szólva az alábbi, nagyrészt új dolgokat mondja. Rektori tisztségében Velence 1499. aug. 3-án erősítette meg. Működése alatt fáradhatatlan volt honfitársai ügyes-bajos dolgainak intézésében. A ház, melyben lakott, az ez évben feltűnően nagyszámú magyar hallgató találkozó helye volt. Honfitársai mindig mellette álltak, de intézkedései nem mindenkinél keltettek meglepetést. Padova polgármestere pl. egy ízben kemény hangon utasította, hogy az egyik veronai diák érdekében hozott végzését semmisítse meg. Belefáradva a különböző nációbéli tanulók viszályaiba, meg az 1500. aug. 22-én esedékes doktori vizsgájára való készülése miatt, rektorsága utolsó szakaszában a teendőket helyettesére bízta. Egyike volt annak a három magyar hallgatónak, aki 1499. febr. 21-én eskü alatt tanúsította, hogy az ekkortájt sirmiumi püspökké választott Csáki Miklós „vir gravis et magna auctoritate ... et ab excellentibus doctoribus et probis viris onoratus”. (248–9. 254. j.)

2. *Andreas Vngarus*¹¹ ..... canonicus Zagrabiensis (Andrea pannonicus), artium scholaris. 1499 júniusában együtt lakott két honfitársával. (351. j.) Veress (I. 23.) szerint 1501. okt. 5-én Padovában kánonjogi doktori vizsgát tett: „Andreas Pannonius Quinqueecclesiensis, canonicus ecclesiae Zagrabiensis”, aki még ugyanez évben visszatért Magyarországra, s akitől ismeretes egy 1540-ből mint esztergomi préposttól keltezett levél. Említ viszont 1503. máj. 18-ról egy másik Andreast — „artium, decretorum et sacrae theologiae doctor, cantor canonicus et vicarius Zagrabiensis” minőségben, aki 1513-ban meghalt. (II. 414.) Feltételezhetően hallgatónk valamelyikükkel azonos személy volt.

3. *Banfi, Paulus* [Bánffy Pál] (Paolo Banfi). Veress (I. 20, 22—4, II. 172.), aki 1504. nov. 26-án így említi: „Paulus Pamphi [!] Ungarus de Budwa Ungarus” személyét összekeveri Paulus Transilvanus-szal.¹² Martellozzo-Forin több helyen beszél róla; szállásáról, életének néhány eddig ismeretlen mozzanatáról, Paulus Transilvanushoz fűződő kapcsolatáról. (251. 257, 258., 260., 260. j.)

4. *Bosoc, Michael* [Bozóki Mihály] vngarus, artium scholaris (Michele Bosoch). Veressnél Bozóki néven („Michael Bozochi de Mohaz”) szerepel. (I. 22.) 1498-ban együtt lakott két honfitársával, de György testvérével együtt hamarosan egy másik házat kerestek. (249. 251. 255.)

5. *Chaki* [Csáki], *Nicolaus* (Nicoló Chaki, chierico e arcidiacono di Colosuar). 1499. febr. 19-én Erdődi Péter egri prépost, Tolnai János és Ábrahám István eskü alatt tanúsítványt adnak róla.¹³ Mint választott sirmiumi püspök, 1499 augusztusában Padovából elutazásra készülve, egy

ügyben több olaszon kívül procuratorának vallja a szintén Rómában lakó Callistus de Verbo, archidiaconus de Zekhalom, canonicus cathedralis Variadensis-t is. (Uo. A vizálya Michael, episcopus calocensis, archidiaconus de Tolna et canonicus Quinqueecclesiensis-szel szemben támadt egy kanonoki ház miatt.) *Thurzó Zsigmond* procuratorai Magyarországon, akikre az a feladat vár, hogy neki egyházi jövedelmet szerezzenek 1493. ápr. 4-ről: Nicolaus Thompa praepositus et archidiaconus cathedralis Variadensis, Georgius Zathmarij de Cassoula conservator sigilli regis Hungariae et Bohemiae, Thurzó Zsigmond apja, valamint Márton és Péter testvérei, Nicolaus Zegdius canonicus Variadensis, Michael de Varadino canonicus Variadensis, Gregorius baccalaureus et rector altarium cathedralis Variadensis. (Uo.) — *Várday Ferenc* megbízottai 1501. máj. 16-ról: az Esztergomban lakó Antonius Mijleithijhez, Benedictus de Samogwar, Benedictus de Alsözged, Ioannes de Iswar, Blasius de Zechen. (252. j.) — *Kisvárdai Ferenc* 1501. márc. 10-én procuratorának vallja a Rómában lakó Philippust, aki „custodis et canonicus ecclesiae Iauriensis”. (Uo.) — *Nendre* [?] *Gergely* javadalmak szerzése céljából 1508. aug. 3-án Joannes de dazo, archidiaconus Thylegdiensis-t. (Uo.)

⁷ A neveket latinul idézzük. [ ]-be tesszük a saját betoldásokat, ( )-be MARTELLOZZO-FORIN olaszosított névalakjait. Az alábbi rövidítéseket használjuk: AN = Archivio notarile (Archivio di Stato di Padova); VERESS I. = *Matricula et acta Hungarorum in universitate Pataviana studentium*. Ed. Andreas VERESS. Bp.—Köszvény 1915. VERESS II. = Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Kiad. VERESS Endre, Bp. 1914. j. = jegyzet. MARTELLOZZO-FORIN dolgozatára ezentúl csak a pusztá lapszámokkal utalunk.

⁸ Gy. BÓNIS: „Gli scolari ungheresi di Padova alla corte degli Iagelloni.” In „Venezia e Ungheria nel Rinascimento”. Firenze 1972. 239. l-on: István *Ábrám* Nagylucsei-ként említi.

⁹ E. VERONESE: Tesi di laurea. (Kézirat az *Archivio storico di Padova*-ban.)

¹⁰ I. FACCIO LATI: Fasti Gymnasii Patavini. Padova 1757. II. 18—9.

¹¹ Az AN 1808. f. 377. sz. aktában utána két szó olvashatatlan.

¹² L.: később, az ő nevével.

¹³ Vö.: az Ábrahámnál mondottakkal.

olasz személyt bízik meg, hogy függőben levő ügyeit intézze. (249. 254. j.) Veressnél ld. I. 20–21., II. 174.

6. *Dalo, Gaspar vngarus* (Gaspere Dalo). Az AN 1811. f. 401. jelzetű aktán „Gaspar ex Sabaria pannonius, iuris canonicus studiosus”, uo. a f. 387. levélen egyszerűen „Gaspar vngarus” olvasható.¹⁴ Polgári származása ellenére¹⁵ jó anyagi helyzetben kellett élnie, mivel 1503–1505 között pénzt kölcsönöz Bartolomeo Urbino professzornak, több honfitársának. Számos könyve (jogtudományi és klasszikus írók) volt. (256–7., 259. j.)¹⁶

7. *Henckel, Ioannes de lewtschowa*, archidiaconus de Betzes [? – Betres?), canonicus certe cathedralis Varadiensis (Giovanni Henckel) da Lewtschovia, magister artium liberalium, archidiacono di Bythys (Betres).¹⁷ A maga és protektora, Thurzó Zsigmond nevében 1509. febr. 19-én a padovai püspöki hivatalban több Rómában lakó személyt nevez meg procatorként, saját személyét illetőleg a kalocsai püspökkel támadt viszálya intézésére. (252. és 253. j.)

8. *Iunkker, Ioannes praepositus Vespremiensis, utrumque jur. scholaris* (Giovanni Iunkher). [Neve előfordul Iunkher, Iunkner; Veressnél (I. 21.) Inntkher alakban is.] Veress-nél (uo.) már 1499. szept. 28-án szerepel tanúként, Martellozzo-Forinnál 1550. aug. 22-én, mint Ábrahám István doktori vizsgájának tanúja tűnik fel először.¹⁸ 1500 szeptemberében egy egész házat bérel ki, kikötve többek között, hogy 3 ló számára való istállót is rendezzenek be neki; 1501 novemberétől együttlikik preceptorával, Petrus de Regno-val. (249. 254–5.)

9. *Zekell [Székely], Michael de Keuend*, liber dominus in Ormosd [Kövendi és ormosdi Székely M.] (Michele Zeckell, figlio di Luca consigliere del re). 1563. febr. 18-án a joghallgatók rektorhelyettese előtt procuratornak vallotta apját. (253.) Veress szerint (I. 68.) „Michel Zeckel ex Stiria [I] liber dominus in Ormosd. Anno 62.” [I] 1562-ben iratkozott be joghallgatónak.

10. *Thurzo, Sigismundus canonicus ecclesiae de Monte S. Martini de Scepusio diocesis Strigoniensis* (Sigismondo Thurso Figlio di Martino, proveniente da Bethlen). 1493. ápr. 13-án megjelent három honfitársának mint tanúnak a kíséretében a püspöki hivatalban, és ott magyarországi személyeket (köztük apját, Péter és Márton testvéreit, Szathmári Györgyöt és még 4 más embert) bizott meg, hogy neki valamilyen egyházi beneficiumot szerezzenek. (253. j. Vö.: Veressnél I. 19., II. 573–4., 431–6.)

11. *Tolna [Tolnai], Ioannes archidiaconus et canonicus Quinqueecclesiensis* (Giovanni Tolna). Neve hol Ioannes Tolna, hol Ioannes de Tolna alakban olvasható. Egyike a hivatalos és magánjellegű iratokban legtöbbször szereplő személyeknek. 1499. febr. 21-én ő is aláírja a Csáki Miklós kiválóságát tanúsító iratot.¹⁹ (248., 254. j.) Ez év augusztusában kölcsönt ad egyik honfitársának. (248. j.) 1500 áprilisában lakásügyéről olvashatunk. (251. j.) 1500. aug. 22-én tanú Ábrahám István doktori vizsgáján. (249. j. és Veress I. 22.) 1501 januárjában procuratorokat vall, hogy a neki járó tartozásokat pénzben vagy természetben behajtsák. (253. j.) Ez év ápr. 1-én őt bízzák meg, hogy hasonló ügyben járjon el. (260. j.) 1502. jan. 27-én pedig döntőbíróként tesz ki, hogy két olasz személy között egy kanonoki jövedelem ügyében támadt viszályt elintézzék. (258. j.) Bejáratos professzorokhoz. (259. j.: Cherubino Manzoni, Pietro Can.) De olvashatunk egyéb pénzügyi, zálog-ügyéről is. (255., 257. j.)

12. *Varday, Franciscus nobilis et praelatus vngarus* (Francesco Varday). Az AN 1939. f. 263 és 287. szerint tehát már 1501-ben egyházi jövedelemmel rendelkezett, prelátus volt (251. j.), amit az is bizonyít, hogy 1501. máj. 16-án a padovai székesegyház sekrestyéjében hivatalosan megbízást adott magyarországi személyeknek, hogy Magyarországon esetleges javadalmi ügyekben keletkezett perben őt képviseljék. (252. j.)²⁰

13. *Valentinus de Transilvania* (Valentino dalla Transilvania). 1505. aug. 24-én egy időre elhagyta Padovát, s ezért megbízta két honfitársát, hogy bizonyos ügyeiben végleges döntést harcoljanak ki. 260. j.)

Veress (I. 21.) már egy 1500. febr. 14-én lefolyt doktori vizsgálaton tanúként említi: „D. Valentinus, plebanus oppidi Crato [szerinte helyesen Crao] in Transilvania”. E. Veronese disszertációjában vele azonosítja.

¹⁴ A doktori vizsgájáról szóló aktában *Dali* néven szerepel („doctoratus in iure canonico domini Gasparis Dali” összefüggésben I.). VERESSnél I. 24. és MARTELLOZZO-FORIN: *Acta graduum* ..., no 358. BÓNIS Gy. fentebb idézett dolgozatában: Gaspar Szombathelyi *Dali*-ként beszél róla (i. m. 240. j.).

¹⁵ VERESS az előző jegyzetben idézett helyen Kovácsnak mondja az apját („...quondam Pauli fabri”). MARTELLOZZO-FORIN az imént idézett helyen ezt a passust – bizonyára tévesen! – így olvasta: „quondam Pauli Fabii”.

¹⁶ Doktori vizsgáján a tanúk közt MARTELLOZZO-FORIN szerint három magyar szerepel: „Ioannes de Zegedino canonicus Zagradiensis [I] Ungarus; Philippus archidiaconus et canonicus ecclesiae Waradensis, Ladislaus Caplioni Zyladinus Ungari” (uo.). Róluk itt történik először említés.

¹⁷ VERESS (I. 25., II. 73–4.) „archidiaconus de Békés”-ként említi. Először azt mondja, 1507 második felében már Padovában tanult, később azt írja, Bécsből Bolognába ment, és ott 1507 második felében beiratkozott. Ellentmond azonban önmagának, mert néhány sorral előbb azt állítja, hogy 1509 végén jutott a bolognai egyetemre. (Különben már az I. 25. lapon is ezt írta.)

¹⁸ L. VERESSnél I. 22.

¹⁹ L. előbb az Ábrahám-nál mondottakat.

²⁰ Vö. VERESSnél II. 171–174. lapok adataival.

Eddig nem tudtuk, hogy az alábbi személyek 1493–1514 között Padovában jártak, ott tanulmányokat folytattak.

1. *Albertus de S. Egidio*, canonicus Quinqueecclesiensis (Alberto de S. Egidio). 1501 januárjában procurátorának vallja őt Tolnai János, hogy a neki járó tartozásokat pénzben vagy természetben más 3 megbízottal behajtsa. (253. j.)

2. *Andreas de Velicze vngarus* (Andrea de Veliche). 1505. aug. 24-én Valentinus de Transilvania megbízza, hogy bizonyos ügyeiben a végső döntést kisűrgesse. (260.)

3. *Antonius Vngarus*, artium scholaris (Antonio ungherese). 1499. júliusában együtt lakott két más honfitársával. (251. j.) E. Veronese disszertációjában azonosítja „Antonius Cinzius vngarus, canonicus Quinqueecclesiensis” személyével, és szerinte 1499-ben procurátora volt Csáki Miklósnak. (251. j.)

4. *Bach*, [Bács ~ Bak?] *Ioannes* panonius, canonicus Strigoniensis (Giovanni Bach canonico di Gran). Egyházbogot tanult, és 1500. aug. 10-én tanú volt egyik honfitársa doktori vizsgáján (259. j.)

5. *Balsa, Ladislaus*, filius magnifici domini Petri Balsa, ductis Sancti Sabę, praepositus Galgonzenensis²¹ (Ladislao Balsa preposito. Galgonrzenense). 1514. jún. 25-én a padovai püspöki hivatalban 16 magyarországi személyt nevez meg megbízottjaiként. (253.)²²

6. *Bosoc*, [Bozók ~ Bozói] *Georgius* artium scholaris (Giorgio Bosoch). Testvére Bosoc [Bozók] Mihálynak.²³ (251., 255. j.)

7. *Clem*, *Ioannes* de Colosuar transilvanus (Giovanni Clem). 1509. ápr. 12-én kánonjogi doktorátust nyert;²⁴ még ugyanebben a hónapban tanúként is szerepelt egyik honfitársa vizsgáján. (259. 260. j.)

8. *Emericus de Berechas* [Beregházi ~ Beregszász], canonicus Albensis de Transilvania (Emerico di Berechas). 1509 áprilisában nyert kánonjogból doktori címet,²⁵ és tanúként szerepelt Clem vizsgáján. (259., 260. j.)

9. *Franciscus* (Francesco). 1509 áprilisában tanú Emericus de Berechas doktori vizsgáján. (260. j.)

10. *Franciscus de Dengeleo* [Dengelői?] pannonius, canonicus Strigoniensis, juris canonici scholaris (Francesco Dengeleo). 1506. okt. 10-től az esztergomi érsek (Bakócz Tamás) két unokaöccsével, mint azok preceptora, bérelt házban lakott. A következő évben egy drágább házat vettek bérbe. (255. j.)

11. *Franciscus de Kijwarda* [Kisvárdai] custos et canonicus Albae (Francesco de Kyswarda). 1501. márc. 10-én a pápai udvarban tartózkodó személyeket bizott meg a német Vitus Cosmarral a fehérvári káptalani templom kanonokságára igényt tartó jogainak védelmével. (252.)

12. *Georgius de Erdot* [Erdődi?] (Giorgio de Erdot). 1509 áprilisában ő is tanú, mint joghallgató, Emericus de Berechas doktori vizsgáján. (260. j.)

13. *Goston, Laurentius*, canonicus quinqueecclesiensis (Lorenzo Coston). 1501 januárjában Tolnai János többek közt őt is megbízza a neki járó tartozások behajtásával. (253. j.)

14. *Gregorius de Nendre* [?] vngarus (Gregorio Nendre). A nemesi származású joghallgató 1508. aug. 3-án a jogi kar jegyzője előtt megbízza Magyarországbán Dazo Jánost (archidiaconus Thylegdiensis), hogy számára bármely városban vagy egyházban plébánosi, kanonoki javadalmat vagy valamilyen hivatalt szerezzen. (252. j.)

15. *Ioannes de Deche* [Decsi ~ Decsei?] pannonius, artium scholaris hungarus (Giovanni Dechie). 1505 augusztusában a Campioni-házban lakik. Az AN 1811. f. 413v szerint egy ügyiratot tanúként szerepel ugyanez év decemberében. (251. j. — Tanúszerepéről Martellozzo-Forin nem szól.)

16. *Ioannes de Valsue* vngarus, artium scholaris (filius Pauli Mercatoris de Valsue) [Giovanni da Valsue]. 1499. aug. 3-án elismeri, hogy Tolnai János 45 dukátot kölcsönzött neki „pro ejus victu”²⁷ és hogy tanulhasson; ekkor a Crociera del Santo utcában lakott. (248., 251., 260. j.)

17. *Ioannes canonicus Zagabriensis* (Giovanni canonico di Zagabria). 1505. aug. 24-én Valentinus de Transilvania egy időre távozván Padovából, megbízza, hogy döntést harcoljon ki bizonyos ügyeiben. (260. j.)

²¹ A szó olvasata bizonytalan; a *Galgone* utolsó betűjére z-t írtak, de valószínűleg javítani akarták ezzel az előtte álló n-t ls, s így *Galgonenensis* [Galgoczensis] lehetne a jó olvasat.

²² L. a 6. jegyzetben.

²³ L. az I. csoportban a 4. sz. alatt.

²⁴ Vö. MARTELLOZZO-FORIN: *Acta graduum* ... no 567.

²⁵ L. uo. no 570 és 571.

²⁶ Vö. a 3. jegyzettel.

²⁷ Ez az összeg kb. másfél estendő szállás- és kosztdíja volt.

18. *Kozoray, Stephanus* (Stefano Cozorai). „Artium doctor” fokozatot nyert 1500. aug. 10-én. Neve ugyanazon az iraton²⁸ Kozoraj, Cozory, Cozoraij írással is előfordul; E. Veronese Cozari-ként említi. (259. j.)

19. *Ladislaus Vngarus* (Ladislaó unghereze). 1499. márc. 23-án egy bizonyos Franciscus nevezetű személlyel pereskedik; a per megindításában Paulus Transilvanus volt a segítségére. (258. 260. j.)

Egy Ladislaus vngarus tanúként szerepel azon az iraton, mely szerint Bánfi Pál 1505. dec. 26-án megbizta Petrus vngarust, hogy az elhunyt Paulus Transilvanusnak adott 19 dukátot számára behajtsa.²⁹ Vajon egy és ugyanazon személy ez a két ember?

E. Veronese doktori értekezésében az 1499-es adat Lászlóját azonosítja az 1509-ben Rómában lakó „Ladislaus praepositus et canonicus Varadiensis”-szel.³⁰

20. *Michael de Coregijs* de S. Georgio diocesis Zagabriensis (Michele Correggi da S. Giorgio). 1497 márciusában a Campione nevű külvárosban lakik; e hó 16-án megbízást ad egyik honfitársának, hogy hajtson be 9 és fél dukátot Tobruch Márton plébánoson. (251., 260. j.)

21. *Michael Pannonius*, sacrae Theologiae doctor (Michele da S. Giorgio).³¹ 1501. ápr. 15-én megbizta Tolnai Jánost és egy olaszt, hogy a neki járó tartozást hajtsák be. (254. j.)

22. *Michael Vngarus* (Michele [forse il Correggi]). 1501 áprilisában a S. Lucia utcában lakik. (251. j.)

23. *Nicolaus de Echijus* [?],³² baccalaureatus panonus (Nicolo di Ehyus). 1497. márc. 16-án Michael de Coregijs őt kéri a neki járó tartozás behajtására. (260. j.)

24. *Paulus Transilvanus* vngarus (Paolo Transilvano). 1498 októberében szerződést köt az Albergo Clautense tulajdonosával nemesi tanulóhoz illő szállásra és kosztra évi 23 dukátért. 1499. aug. 22-én tanúként jelen van Ábrahám István doktori vizsgáján. 1500 novemberében egy olasz személynek Tolnai János nevében 1 dukátot fizet. 1505-ben súlyosan megbetegedik, Bánfi Pál ad neki kölcsönt (19 dukátot). Még ez évben meghalt. (249. j., 255. j., 260., 260. j.)

Veress (I. 21., II. 172.) azonosítja Bánfi Pállal. Bánfi azonban önmagának nem adhatott kölcsönt, melyet később aztán be is akart hajtani. (260. j.)

25. *Paxij Blasius* [Paksi?], vngarus (Biagio Paxii, studente di umanità). 1501. máj. 16-án jelen van a székesegyház sekrestyéjében, ahol Várday Ferenc prelátus magyarországi érdekeinek képviselőtérére ott lakó személyeket³³ nevez meg. (252. j.)

26. *Pechij* [Pécsi], Martinus Transilvanus, filius olim egregij domini Ladislaij (Martino Pecii). Joghallgató 1555. ápr. 20-án tanúként szerepel a Révay-testvérek házvásárlásánál. (256. j.)

27. *Pestinus* [Pesti], *Franciscus* (Francesco Pest da Pest). Testvérével, Jánossal együtt jogot tanulnak. A név alakváltozatai mindkettőjükre vonatkoznak; l. ezt a következő szám alatt. 1508 januárjában a preceptoruk Urbanus de Segedinius, szintén joghallgató. Házat béreltek. (251. 255–6. j.)

28. *Pestinus* [Pesti], *Ioannes* (Giovanni Pest da Pest). (Vö.: a testvérével, az előbbi szám alatt.) Ugyanabban az iratban, a bérleti szerződésükben, a Pestinus néven kívül így is szerepel nek: „Ioannes Litheratus de Pesth et Franciscus de eadem”. (AN 1793. f. 333. — 251. j., 255–6. j.)

29. *Petrus de Erdod* [Erdődi], praepositus egriensis (Pietro da Erbod, prevosto di Agram). Padovában tanuló két honfitársával együtt 1499. febr. 21-i kelettel eskü alatt tanúsítja a sirmiumi püspökhöz kinevezett Csáki Miklós kiválóságát. (254. j.)³⁴

30. *Petrus Pannonius*, plebanus de Saros de Transilvania (Pietro pievano di Sares). 1505 augusztusában Daló Gáspár 12 dukátot (kb. félévi szállás- és kosztdíj!) adott neki kölcsön. (257-71. j.)

31. *Petrus ex Regno*, iuris utriusque scholaris (Pietro da Regno). Iuncker János preceptora, 1501 novemberében fejenként 31 dukátért szerződnek évi szállásra és kosztra. (254–5., 155. j.)

32. *Petrus Vngarus* (Pietro ungaro). 1505. dec. 26-án Bánfi Pál őt bizza meg, hogy az elhunyt Paulus Transilvanusnak adott 19 dukátot behajtsa. (260. j.)

33. *Philippus Ungarus*, nobilis studiosus (Filippo unghereze). Jogot tanul; 1510 januárjában egy könyvkereskedőnél volt megőrzésre egy nyestbőrrel bélelt ruhája. (258. j.)

²⁸ AN 1809. f. 117.

²⁹ AN 1811. f. 253. MARTELLOZZO-FORINnál ez az adalék nem szerepel.

³⁰ Vö. a 6. jegyzettel.

³¹ Ebből az látszik, hogy MARTELLOZZO-FORIN Michele Correggi da S. Giorgioval egy személynek veszi; vele azonosítva Michael Vngarust is (l. a következő sz. alatt). Michael Pannonius és Michael Vngarusnak egy személyben való azonosítását kizárja az, hogy az első „doctor theologiae” (E. VERONESE-nél: „Michael Pannonius doctor theologiae, dominicanus de observantia. 1500” volt) Michael Vngarus pedig jogot tanult.

³² Nevének olvasata bizonytalan. Echijus [Écsi?] — Ehijus — Ehexus — Enyus?

³³ L. a 6. jegyzetben.

³⁴ L. az I. csoportban az Ábrahámnál mondottakat.

34. *Semes* [Szemes], Nicolaus vngarus, artium scholaris (Nicolò Semes). 1500. aug. 10-én tanú Kozoray István doktori vizsgáján. (259. j.)

35. *Seraphinus de Segedinus*, lector et canonicus Csanadiensis (Serafino da Segedino, fratello del vescovo della Bosnia). 1493. ápr. 13-án tanúként jelen van Thurzó Zsigmond procurator-vallásánál. 1497. aug. 16-án még Padovában van, ekkor tanúként is szerepel. (253. j.)

36. *Somlafalva*, Nicolaus, canonicus Varadiensis (Nicolò Samlafalva). Ő is tanúként van jelen az előző személynél említett esetről. (253. j.)

37. *Tompa*, Simon ongarus (Simone Tompa). 1510 januárjában egy olasz könyvkereskedővel pereskedett.

38. *Ugrai, Ladislaus* (Ladislao Ugrai). 1493. ápr. 13-án ő is jelen volt Thurzó Zsigmond procurator-vallásánál. (258. j.)

39. *Urbanus de Segedinus*, studens in legibus (Urbano da Segedino). 1508 januárjában együtt lakott a Pesti-testvérekkel, azoknak volt a preceptor. (255. j.)

40. [Újheli], *Georgius vngarus*, iuris canonici scholaris, praepositus de Vuihel cognomine (Giorgio Hledlo de Úviel.)³⁵ 1503-ban pereskedett egy cipésszel, akit végül is a 9 dukát kölcsön megadására ítélték. Giacomo Alvarotti, a kánonjog professzora két ízben is kölcsönzött neki pénzt; 1505. ápr. 1-én ígéretet tett, hogy a 8 dukátot megfizeti „quam primum potuerit”. Az utóbbi ügyiraton a neve így található: Georgius de Vuiel Hledlo (Az utolsó szó első betűjének olvasata azonban bizonytalan, a szó lehetne Zledlo is. 357–6. j., 259.)

41. *Vincentius de Buda* (Vincenzo da Buda). 4 dukát tartozásáért Giacomo Alvarotti professzor, a magyar tanulók pártfogója vállalt kezességet. 1503 augusztusában ezt a pénzt Daló Gáspár fizette meg helyette, és kölcsönképpen még 6 dukátot adott honfitársának, aki ekkor tért haza Magyarországra. (257. j., 259. j.)

42. *Zolomi Michael*, ongarus (Michele Zolomi). 1510 januárjában egy könyvkereskedő tartozott neki, ezért pereskedett. Ugyanebben az évben ért véget egy borbély elleni hosszú nyúlt pere; az olasz tartozása utolsó részletét okt. 6-ig ígérte megadni. (258. j.)

III.

Bár az előző két csoportban említett személyek között is lehettek olyan tanulók, akik nem voltak magyarok, legfeljebb magyarországiak, külön szólnunk azokról a délibb tájakról Padovába került hallgatókról, akik a „natio Hungarica” tagjai közé immatriculáltatták magukat.

1. *Marinus Ongarus de Driuasto*, filius voivodae Nicolai de Driuasto (Marino Ongaro). Veress először 1508. júl. 6-áról említi: „Marinus Ungarus Dalmata utriusque iuris scholaris” (I. 25.), Martellozzo-Forin már 1506 márciusában tud egy olasszal folytatott peréről és a magyarok közé sorolja. (258., 259. j.)³⁶

2. *Matthaeus Andronicus tragurinus* (Matteo Andronico). Veress szerint Csáki Miklós preceptor vagy tanuló társa volt; 1502-től kezdve szól róla, a II. Ulászló és Anne de Fox házasságára írt epithalamiumával összefüggésben, melynek Csákihoz intézett előszavát ki is adja. (I. 21., II. 174., 446–7.) Martellozzo-Forin szerint legalább 1500 januárjától már Padovában van; valószínűleg Veress félreértésén alapul azonban az a tájékoztatás, mely szerint Csáki tiszteletére 1502-ben elogiumot mondott.³⁷ (252. j.)

3. *Petrus Grilli de Capodistria* (Pietro Grilli da Capodistria). A „natio Hungarica” anyakönyvében szerepel, 1502. jan. 27-én egy padovai ember procuratorának vallja. (258. j.)

IV.

Következzék végül azoknak a reneszánsz-korban Padovában tanulóknak a jegyzéke, akiknek a neve most kerül először nyilvánosságra.

1. *Andreas de Vlosorgo de Ungaria*, quondam baroni Domini Stephani de Ungaria. 1467-ben hazautazik Magyarországra, megfizeti Antonio Orsatinak a 20 dukátot kitevő adosságát. (L. Vidale.)

2. *Antonius Cinzius ungarus*, canonicus Quinqueecclesiensis. 1499. L. a második jegyzékben Antonius Vngarusnál. (E. Veronese.)

³⁵ L. a 4. jegyzetet.

³⁶ 1512. dec. 30-án doktori vizsgát tett VFRESS I. 26. szerint. MARTELLOZZO-FORIN (*Acta graduum* ... no 661.) szerint 1512. dec. 11-én.

³⁷ „pronunciò un elogio in onore di Nicolò Chaki” — mondja, éppen a VERESS-től idézett epithalamiumra hivatkozva. (252. j.) Vö. BÀNFI, Florio: Matteo Andrei de Trau per le nozze di Vladislao II. re d'Ungheria con a regina Anna di Foix (1502). Archivio storico per la Dalmazia 1936. XXV. 18–33.

3. *Demetrius de Ungaria*, stud. in iure canonico. 1465-ben két honfitársával együttesen béretek egy házat. (M. E. Hellmann.)
4. *Gregorius de Hungaria*, stud. in iure canonico. Társa az előbbi Demetriusnak. (Uo.)
5. *Iohannes de Pietro*. A tanulók származáshelyét megjelölő országfelsorolásban Magyarország szerepel, a nevét nem sikerült az értekezésben megtalálni. A disszertáció az 1406–1467 közti években készült iratokból merítette az anyagot. (L. Vidale.)
6. *Helias Ungarus de Bachias*. 1505-ben „artium scholaris”. Neve előjön „Helias de Bachia Pannonius” alakban is. (E. Veronese.)
7. *Martinus Ungarus*. 1505-ben kánonjogot tanul. (Uo.)
8. *Melchior Nacus*, artium et decreti doctor et plebanus de Egite. Az értekezés mint magyart említi (Uo.)
9. *Michael de Giura* ungarus, canonicus et archidiaconus in ecclesia Csanadiensis.³⁸ (Uo.)
10. *Nicolaus*, archidiaconus de Ungaria, stud. in iure canonico. Együtt bérelt házat a 3. és 4. sz. alatt említett személyekkel. (M. E. Hellmann.)
11. *Steffanus* broliot [?] ³⁹ ungarus. Bizonytalan olvasatú, értelmetlennek látszó név. 1505. dec. 26-án tanúként szerepel azon az iraton, melyen Bánfi Pál procuratorokat vall. (AN 1811. f. 253.)
12. *Thomas* yspanus de szentkiral. 1508. aug. 3-án tanú Gregorius de Nendre [?] ⁴⁰ procurator-valló ügyiratán. (AN 1815. f. 421.)
13. *Valentinus de Ungaria*, adpraesens monachus novicius in monasterio S. Justine, filius quondam Pauli, habitatoris loci Zovath diocesis Lauriensis [!].⁴¹ Szerzetessé való felszentelése előtt 1439-ben Dionisius de Ongaria-ra testálta mindazt, amié volt. Valamikor Valentinus de Ungariát „Benedictus dictus Zovath, habitator in Sarvar, diocesis Lauriensis, civis et iudex eiusdem civitatis” magához vette, hogy fiaként tartsa, „ac manutenendo in scolis et in studio”. (M. Guitto.)
14. *Zilay, Ioannes*. A doktori értekezésben, melynek anyagát az 1424–1469 közötti években keletkezett iratok adják, nem sikerült megtalálni. (M. Blason-Barton).⁴²

Kathona Géza

ZRÍNYI MIKLÓS HALÁLÁRA LONDONBAN 1665-BEN MEGJELENT GYÁSZVERSEK

1664. november 18-án a Csáktornya melletti kursanyeci erdőben egy sebzett vadkan megölte Zrínyi Miklóst, a XVII. század legjelentősebb magyar politikusát, katonáját és íróját. A halálhír egyszerre bejárta egész Európát, melynek költői és tollforgatói latin, görög, német francia, olasz és magyar nyelvű eulogiumokban, elégiákban, epigrammákban és chronostichonokban siratták el a tragikus hőst, aki pogány ellenfeleivel vívott győzelmes csatáiban mindig sértetlen maradt s most egy vadászbalszerencsének lett az áldozata.¹ Egyszerre kitűnt, hogy Zrínyi Miklós hősi hírneve már életében túllépett határait s most mindenütt őszintén meggyászolták, ahol az európai sorsközösség élménye mély volt.

Ennek a széles körű megrendülésnek volt a megnyilvánulása az az egyleveles latin nyelvű nyomtatvány is, mely Londonban 1665 első felében jelent meg s a British Museum könyvtárában őrzött Luttrell-féle „Collection of Broad-sides” I. kötetében 171. szám alatt unikum példányban maradt fenn. Róla először 1899-ben Kropf Lajos adott hírt több magyar vonatkozású külföldi nyomtatvány ismertetése során, közölve annak teljes címrátát, valamint a tartalmát képező gyászversek szerzőinek névsorát.² Maguk a versek mind ez ideig ismeretlenek voltak. Végre 75 év múltával Czigány Lóránd külföldön élő jeles magyar irodalomtörténész szívességéből bírjuk a becses nyomtatvány fotókópiáját, s módunkban áll nemcsak a címrátát, hanem a versek teljes szövegét is közre adni. Lássuk csak:

³⁸ Az időpont hiányzik jegyzeteinkből.

³⁹ Gondolhatnánk esetleg Brodaricsra (*Brodorith* eltorzulására), aki ekkor Padovában tanult.

⁴⁰ Vö. a 3. jegyzetel.

⁴¹ Talán Jauriensis?

⁴² M. BLASON-BARTON doktori értekezéséből érdekességgé említhetjük meg itt, amit Thomas, Ladislai [filius], de Farkasfalva (vö. VERESS I. 15., II. 164.) és a „iuris canonici peritissimus dominus Matheus, quondam nobilis domini Michaelis, de Belke, Ungarie districtus” (vö. VERESS I. 14–5.), a Szent Antal Collegiumban lakó magyar tanulókról mond: 1469-ben 50 dukátot fizettek egy Bartolomeo Mezzalira nevű halásznak, hogy őket a halászás tudományára tanítsa.

¹ A Zrínyi halálát parentáló költészet irodalmának részletes ismertetését l. KLANICZAY Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1954. 524. (43. jegyzet.)

² KROPF Lajos: Idegen nyelvű külföldi nyomtatványok. MKSz 1899. 284–285.

LACRYMAE HUNGARICAE

In luctuosum fatum Illustrissimi et Excellentissimi D. D.

NICOLAI Comititis a ZERENY

Sacrae Caesareae nec non Regiae Majestatis Consilarii intimi, *Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae* Bani; (*Hungariae*, atque praedictorum Regnorum Generalissimi, in terrorem *Mahumedorum* Anno MDCXII. nati,) ac in moerorem *Christianorum* MDCLXIV. 24. Novembris denati.

Epigramma in Excellentiss. et Illustrissimum Comitem N. Zerenyi infeliciter venantem.

Dum venatur apros ab apro venatur, uterque
Certat, uterque ferit: laesus uterque perit.
Pro fatum Comititis! claro de stemmate *Martis*
Est Comes, et mortis cogitur esse comes.

Epitaphium.

Conditur hac cryptâ *Comitum* de stirpe *Serinus*,
Ense *Serinus* erat, mente *serenus* erat.
Dum sectatur apros, ab apro colliditur, unde
In venando perit, dum fera dente ferit.
Hostes percussit Christi: Christi hospes abivit,
Terra tenet corpus, spiritus astra tenet.

P. SCHILLING.

In luctuosam mortem fortissimi Viri, D. D. Nic. Comititis Zerenyi.

Hic qui fulmineo per barbara more ruebat
Agmina, terribili saepe fugata manu,
Venando ah periit! *Martisque* simillima proles,
Cedere *Pelidis* nescia, cessit apro.
Oh dolor! ô fati mirabilis alea! caedem
Quam bellum nequirit, bellua dira dedit.

JOACH. a H. PASTOR.

In Illustrissimi D. Nicolai Comititis Zerenyi tumulum.

Pompa *Tamerlani* nullo reticebitur aevo,
Dum *Bajazethis* colla superba domat.
*Scanderberg*³ magnus moriente hoc natus *Epiri*,
Agmine collecto maximus ense fuit.
Hungarus Hunniades, quoque Marte potente *Joannes*,
Afflictae patriae firma columna fuit.
Nuper *Turcarum* crudelius affluit agmen,
Hungariam sperans jam sine Duce suam!
Surrexit validus patriâ de gente *Zerenyi*,
Qui *Turcas* tumidos vicerat ense potens.
Et venit, vidit, vicit, simul ipse Tyrannum,
Nomine mox solo terror et ipse fuit.
Heu mirum! vah triste novum! cadit ipse *Zerenyi*!
Nunc tantum lugent agmina sparsa Ducem.
Sic fuit in Fatis: caput insuperabile bello,
Venandi ludo mittitur ad tumulum.
Sed tumulum dignum si quaeras forte viator,
Pro magno hoc animo non satis Orbis habet.

JOANNES MEGALINUS S.

³ Scanderberg hibás olvasásból eredő sajtóhiba Scander bég, azaz Szkander bég (Castriota György) helyett.

In lamentabilem fatum Incomparabilis Herois Comititis Nic. Zerenyi.

Potentium populorum *Regnator felix: Venator infelix.*⁴
Per tela per hostes, *Imperterritus semper Doctor.*
Fortitudinis pro Patria mortem oppetentium *Documentum.*
Venatorum Propugnaculum.
Saracenorum Terror.
Libertatis Christianae Vindex.
Robustus Hungariae Mars.
Delicium Populi.
Heroum, Procerumque *Decus gloriosissimum.*
Orbis Europaei Jubar.
Honoris Glorietur Theatrum.

Aliud.⁴

Orbis eras vivus, miraclum magne *Zerenyi,*
Orbis miraclum cum moreris eras.
Obstupuit tua facta diu cum viderat orbis,
Obstupet ac moeret cum tua fata videt.
Lacrymae Procerum.
Fle Comititis Germen, fle Frater, fle pia Conjux!
Tu fle prae reliquis orba Caterva Ducem.
Dalmata fle, tristis Pannonia, tuque Croata,
Rex, Proceres, *Zrenyi,* Curia, flete necem.
Suspirium Subditorum.
Bellator, Victor, *Mahomedis* Terror et Horror,
Cur cadis? ut simus praeda parata feris.
Ad Spectatorem Tumuli.
Africa quem timuit, tellus *Asiaca* tremebat,
Hic cubat: heu quanta est ista ruina! dole.

PAULUS JASZ-BERENYI.

Infelix bellum felicitis quondam Victoris Illustr. Comititis Nic. Zerenyi..

Hunnotum tumulus *Turcarum* maxima strages,
Dacia *Dacorum* donec in Orbe fuit.
Saepe suos dirus vibravit *Barbarus* enses
Turcica quippe simul *Tartara* tetra cohors.
Ardua saepe suis miscebant tela sagittis,
Vulnera quin possent addere vulneribus.
Nuper in *Illustrem* rigido cum Marte *Zerenum*
Intonuere licet, non domuere tamen.
Bellua igitur ringens acuit sub tegmine dentes,
Fitque cito praesens praeda relicta sibi.
Dentibus arma gerens ast hostibus hostis inermis
Non metuens enses ensibus ipse cadit.
Ambo cadunt ergo simili discrimine, namque
Victor cum *Victo* cogitur ire simul.
Prima quidem *Victrix*, at postea *Bellua* victa est:
Sic *Victrix*, *Victus* funus uterque subit.

Summa belli praedicti.

Mystica quem quondam quem *bestia Turca* furem
Vincere non potuit, *bestia* vicit *Aper*.
Nec Mars, nec *Phlegyas*, nec fortes *Hector Achilles*,
Heu potuere pares *bellua* quae potuit.

⁴ A versek a nyomtatványban két oszlopba vannak szedve. A második oszlop Jászberényi Pál ezen epigrammájával kezdődik.

Unus aper tantis crudeliter hostibus orbis,
 Solus adit validum murmure et ore Virum.
 Arma gerit fortis bellorum plurima miles,
 Hic satis est Apro dente ferire suo.
 Sic Coelo est placitum vitae lex publica dicta,
 Illa jubet nasci, quemlibet illa mori.
 Ergo quos vehemens planctus, quos luctus acerbus
 Excruciat, moestos mittere quaeso dies.
 Nam periit, praeiit; cecidit, non excidit; ast hic
 Laudibus aeternis nomen in orbe tenet.

FRANCISCUS SZÁKI.

In dignam Illustrissimi Comitis Nic. Zerenyi memoriam.

Si fragilis fragiles vincat, vincetur et ipse,
 Nec gelidae mortis tollere tela potest:
 Armis arma tulit validè pugnando Zerenyi,
 Venando verum dum fera saevit, obit.

FRANCISCUS SZENDREI.

Londini, Apud Nath. Brook in Cornhill.

A címeratban tévesen szerepel Zrínyi Miklós születési évétől 1612, mert ez valójában 1620 volt. Ugyanitt nevezett halálának napjánál a helyes november 18 helyett pontatlanul november 24 áll.⁵ A versek szerzői közül az első három: P. Schilling, Joach. a H. Pastor és Joannes Megalinus nyilván idegenek, míg a további három: Jászberényi Pál, Száki Ferenc és Szendrei Ferenc magyarok voltak. Már az az udvariassági gesztus, hogy idegen szerzők versei kerültek a gyűjtemény élére, utal a nyomtatvány magyar provenienciájára. Mindegyik vers alapeszme, fordulatok, stílus és metrika tekintetében jól hozzáilleszkedik a kor hasonló termékeihez. Mint költői alkotás messze kiemelkedik társaié közül a P. Schillingé fejlett verstechnikába foglalt szellemes párhuzamaival és ellentéteivel, találó trópusaival és szójátékaival. Szinte mindnyájan azt a tragikumot igyekeznek más-más módon kidomborítani, hogy a Mars kemény vitéze nem a csataterén, hanem vadászaton kapott halálos sebet. „Hostes percussit Christi” — éneklí Schilling, majd bánatosan hozzáteszi: „In venando perit.” — „Martisque simillima proles... cessit apro” — panaszkolja Pastor. Talán még ezeknél is tökéletesebben fejezi ki Megalinus a szomorú valóságot: „Sicut fuit in Fatis: caput insuperabile bello, Venandi ludo mittitur ad tumulum.” — Lakonikus formába tömörítve Jászberényi Pálnál is ugyanez a kényszer gondolat tör elő a „Regnator felix—Venator infelix” antitézisben. — Száki Ferenc sem tud felszabadulni a tragikum alól, melyet egy szépen gördülő distichonban így énekel meg: „Mystica quem quondam quem bestia Turca furentem Vincere non potuit, bestia vicit Aper.” — Még Szendrei Ferenc mindössze négy soros versezetét is ez a feszültség tölti meg: „Armis arma tulit valide pugnando Zerenyi, Venando verum dum fera saevit obit.” De a deákos műveltség olvasók is hasonló érzéseket hordoztak magukban, így azok költői kifejezését vették e versek pattogó antik metrumaiban.

Most pedig forduljunk a szerzők felé. Ki volt a versek sorát megnyitó P. Schilling? Talán azonos avval a Schilling Florentius nevű, Bécsben élő barnabita szerzetessel, ki az 1660-as és 1670-es években több szentbeszédgyűjteményt adott ki.⁶ A neve előtt álló P. jelzés alighanem a „Pater” szó rövidítése, ami megerősíteni látszik a feltevést, hogy itt valóban a bécsi barnabita szerzetesről lehet szó. Már Bleyer Jakab rámutatott, hogy ez a Schilling Zrínyi Miklós halála alkalmából adott ki Bécsben egy német nyelvű gyászverset, mely 23 kilencsoros versszakból áll s a következő címet viseli: Naenia Melpomenes Schillingianae. Das ist Poetische Klage Über die betrübte Entleibung. Weilandt desz Hoch- und Wohlgebornen Herrn Niclassen Graffen von Serin Römisch: Kay: May: Geheimen Rath Cammereren Rittern desz Guldenen Flusz General Feldt-Wachmaistern in Dalmatien, Croatien und Schlavonien X. Welcher Auff verworffener Jagte von einem vberausz grossen vnd schon beschädigten Wildschwein vbereylet gefelt gehawen vnd schmerzlich erlegt worden den 18. November im Jahr als man ausz Tschackathurn schreiben konnte: CoMes serInI VenanDo ab apro LaesVs perIIIt. Gedruckt zu Wienn in

⁵ KLANICZAY i. m. 23, 522.

⁶ JÖCHER, G. K.: Allgemeines Gelehrten-Lexikon. IV. Bd. Leipzig 1751. 268.

Oesterreich durch Susanna Rickesin Witib. (1664. 4-rét, 6 sztlan levél.)⁷ Bleyer Jakab e vers egyes megnyilvánulásaiából arra következtetett, hogy Schilling Bécsben Zrínyi Miklós ismeretségi köréhez tartozhatott. Sőt arra is felhívta a figyelmet, hogy nevezett német költeményéhez még egy chronostichont tartalmazó két distichonos epigrammát és egy három distichonból álló epitaphiumot csatolt, mindkettőt latin nyelven, s utóbbit egy 25 verssoros német szövegű parafrázisban is ismertette.⁸ Lényege ennek, hogy az a hős, ki egy egész népet, és pedig a törököt, meg tudta verni, egy vadkannak esett áldozatul. De csak teste halt meg, megsíratva nemes embertől és pórtól egyaránt, lelke él fenn Isten egében, dicsősége pedig halhatatlan a föld nemzeteinél. Sajnos, Schilling füzetének Bécsben őrzött unikum példánya összehasonlítás céljából nem állott rendelkezésünkre, de a német nyelvű parafrázissal való tartalmi egyezésből mégis feltételezzük, hogy a londoni nyomtatvány elején P. Schillingtől közölt két párverses latin epigramma és három párverses latin ephitaphium a bécsi versfüzetből való. Ebből azután további következtetésül adódik, hogy a londoni nyomtatványban szereplő másik két, egyelőre ismeretlen idegen szerző, Joach. a H. Pastor és Joannes Megalinus S. sem lehet londoni diák, s versezeik más hasonló kiadványból vagy kéziratosságyűjteményből lettek átvéve. E tekintetben a „Lacrymae Hungaricae”-vel körülbelül egyidőben, 1665-ben a tübingeni egyetemen tanuló magyar *Dömötöri György* által ugyanott a szintén Zrínyi Miklós emlékezetére kiadott „Honor posthumus” c. vegyes versgyűjtemény⁹ negatívul bizonyul, mert a benne 23 szerzőtől olvasható 18 latin (ezenkívül még 8 német, 2 görög, 1 francia és 1 magyar) vers közt nem található meg ezek szerzeménye. Így nevezettek kilétének kérdését megfelelő adatok hiányában egyelőre nyitva kell hagynunk. Még mindig fennmarad azonban egy probléma. Ha Londonban Jászberényi Pál és társai kezén megfordult a Schilling-féle versfüzet, melyben Zrínyi Miklós halálának a napja helyesen van feltüntetve, hogyan estek a maguk nyomtatványában e dátumra nézve tévedésbe? Csak arra gondolunk, hogy ezt, valamint Zrínyi téves születési évét is a Pastor és Megalinus versei tartalmazó ismeretlen forrásból merítették, melynek előttük valami okból nagyobb volt a hitele. Ez esetben pedig a két ismeretlen kilétű versszerző Magyarországtól távol élő személy lehetett, kik pontos értesüléssel nem rendelkeztek.

De vegyük most már sorra a magyarországi versírókat.

A három közül *Jászberényi Pál* volt a legtekintélyesebb, kinek személye összefogta a Londonban tanuló honfitársakat. Ezért csakis ő lehetett a Zrínyit sirató londoni nyomtatvány kiadója, mégpedig 1665 első felében, mikorra Schilling műve oda is eljutott. A kiadás körüli vezető szerepét az is mutatja, hogy a magyarok versei sorában az ő szerzeménye van az első helyen. Áll ez egy 11 soros prózában írt eulogiumból és 4 epigrammából, mely utóbbiak közül kettő két-két, kettő pedig egy-egy distichont tartalmaz. Jászberényi alakjával irodalom- és művelődéstörténésünk jelentőségéhez mérten még nem foglalkozott. Leginkább csak lexikális cikkek s az angliai peregrinációt tárgyaló tanulmányok érintették röviden életét, londoni pedagógiai működése pedig máig feltáratlan. Az 1630-as évek első felében Fogarason született, mint Jászberényi Mátyás ottani református elsőpap fia. Gyulafehérváron a jeles pedagógusnak, Keresztúri Bíró Pálnak keze alatt kezdett tanulni, majd 1650. júl. 26-án Sárospatakon lett togátus diák, abban az időben, mikor ott Comenius működni kezdett s Tolnai Dali János is rektorkodott. Utóbbi helyen azonban nem időzhetett túlsokáig, mert tanult vagy tanított Kolozsváron, Szászvároson, Debrecenben és Nagybányán is; 1653-ban pedig visszakerült Gyulafehérvárra, hol Keresztúri Bíró Pál udvari lelkész felügyelete mellett az udvari scholában I. Rákóczi Ferencnek és Bethlen Miklósnak praepceptora volt 1655 decemberéig, Keresztúri haláláig. E minőségében feltétlenül ismerhette Apáczai Csere Jánost és Basire Izsákot, kik közül előbbi az ő praepceptorságának szinte egész ideje alatt, 1653 novemberétől 1655 októberéig, utóbbi pedig 1655 márciusától tanára volt az ottani kollégiumnak. Ezután Apafi Mihálynak, a későbbi fejedelemnek alumnusaként külföldre indult, s 1656 júliusában Utrechtben, 1657. júl. 22-én pedig Franekerben iratkozott be az egyetemre, hol még ez évben „De magistratu” címmel vitatkozást tartott, de bizonytalan, hogy szerzője vagy csak defendense volt ennek. Lehetséges, hogy Franekerből rövid időre visszatért Utrechtbe, de 1658. szept. 13-ától már Groningenben, míg 1659 tavaszától újra Franekerben volt egyetemi hallgató. Miután 1659-ben áthajózott Angliába, előbb Oxfordban Cecil Lufton fiának nevelője lett. Még ez év folyamán azonban Londonban telepedett le, s II. Károly király engedélyével egy nyilvános iskolát nyitott a klasszikus nyelvek és tudomá-

⁷ Ismertetését I. BLEYER Jakab: Német siralmas énekek gróf Zrínyi Miklós halálára 1664-ből. ItK 1900. 50–55.

⁸ BLEYER i. m. ItK 1900. 55.

⁹ *Dömötöri György* művének teljes címe: Honor Posthumus, In Illustrissimi Quondam Comitiss Domini, Domini Nicolai Serini, Regnorum Croatiae, Dalmatiae, Sclavoniae, etc. Bani, Luctuosum, Et toti Christiano orbi dolendum e vivis excessum, scriptus, Et Pegmate Hoc Velut Chartaceo Pro Communi omnium affectu tristissimo contestando, Illustrissimo Domino Comiti, Petro Serinio, Fratri ejusdem Germano dilectissimo, Nec non regnorum Croatiae, Dalmatiae, Sclavoniae etc. Bano Noviter Electo, a Georgio Deometri, Hung. Nobili, SS. Th. Cultore, pie oblatus. Tubingae, Typis Gregorij Kernerli. (Kis 4° A—C₂ = 10 számozatlan levél.) RMK I 1017a. OSzK.

nyok oktatására. Ebben a gyulafehérvári tanítójától, Keresztúri Bíró Páltól megismert pedagógiai módszert vezette be, mellyel intézetét rövid idő alatt messze földön híressé tette, úgyhogy azt a legelőkelőbb családok gyermekei látogatták, sőt gyakran maga a király is felkereste Basire Izsák kíséretében, ki 1661 óta már állandóan Londonban működött s hihetőleg készséggel támogatta egykori gyulafehérvári pályatársának pedagógiai vállalkozását. Szabad bejárása volt Jászberényinek a királyi udvarba, s mikor Bethlen Miklós és Csernátoni Pál 1663–64 fordulóján Londonban tartózkodtak, ő mutatta be őket az uralkodónak. E kapcsolataiból ítélve személyes érzülete és iskolájának szelleme távol állhatott a Tolnai Dali Jánosnál megtagasztalt puritánus irányzattól. Közben 1662-ben Londonban Apafi Mihály fejedelemnek ajánlva egy németből fordított munkát adott ki „Examen doctrinae Ariano-Socinianae” címmel az unitáriusok ellen (RMK III 2164). Ezt követő két műve saját iskolája számára készült, és pedig a Londonban 1663-ban megjelent s Cecil Luftonnak ajánlott „Institutionum Grammaticarum Pars Prima” (RMK III 2210), valamint az ugyanott 1664-ben kibocsátott „A new torch to the latine tongue” (RMK III 2252). Az előbbi latin nyelven írt latin grammatika 1667-ben és 1669-ben még két további kiadást ért (RMK III 2392 és 2495), az utóbbi angolul szerkesztett latin nyelvkönyv pedig 1666-ban és 1670-ben szintén második és harmadik kiadásban is megjelent (RMK III 2353 és 2530). További életéből mindössze annyi ismeretes, hogy 1667-ben hazalátogatott s egy darabig Nagykőrösön időzött, de hamarosan visszatért Angliába. Londoni pedagógiai tevékenységét megkeserítette ottani tanártársainak irigysége, s olyan hírek is keringtek felőle, hogy halálát mérgezés okozta. Hazai forrásaink szerint 1678-ban meghívták tanáru a nagyenyedi kollégiumba, de mielőtt útrakelhetett volna, váratlanul elhalt. Lehet, hogy az akkor Londonban dülő pestisjárvány áldozata lett.¹⁰

A következő két (egy 8 és egy 7 distichonos) epitaphium szerzője Száki Ferenc. Ez mint Száki János Felső-Duna-melléki ref. püspök kisebbik fia, az ellenreformáció által Komáromban megégett Száki János ekeli lelkész öccse, a leydeni egyetem anyakönyvi bejegyzéséből megállapíthatóan 1636-ban született Somorján, hol atyja az időben lelkész volt. Alsóbb tanulmányait Hollandiában megjelent disszertációinak ajánlásaiból következően Komáromban és Nagyszombatban végezte, majd 1652 nyarán a sárospataki iskolában lett togátus diák, hol Comenius és Tolnai Dali János voltak a tanárai. Külföldre menve, 1655 februárjában az utrechti egyetemre iratkozott be, hol 1656. szept. 18-án és okt. 2-án Voetius Gisbertus professzor elnöklése alatt „De orthodoxa antiquitate et heterodoxa novitate” címen két ízben is teológiai vitatkozást tartott (RMK III 1971). Ugyanítt 1658 elején került sor Essenius András professzor vezetésével a „De origine transsubstantiationis” tételtől tartott újabb disputációjára (RMK III 2025). Ezután 1658. ápr. 8-án a franekeri, 1661. nov. 1-én pedig a harderwijki egyetem hallgatója lett. Utóbbi helyen 1662-ben Colonius Pál professzor alatt a „De regimine ecclesiae sub veteri et novo testamento” tárgykörben állott ki teológiai vitára (RMK III 2162), s még ez évben újból felkereste az utrechti egyetemet. 1663. nov. 20-án azonban már másodszor is a franekeri egyetemet kezdte látogatni. Az itt tárgyalt „Lacrymae Hungaricae”-ben megjelent, Zrínyi Miklóst sirató két epitaphiumából életének egy eddig ismeretlen mozzanata tárul elénk, miszerint alkalmasint már 1664 vége táján — annyi Hollandiában tanuló magyar diák példáját követve — átment Angliába, hol 1666 tavaszáig Londonban tanult, s diaktársával, Szendrei Ferencsel együtt az ott tanároként Jászberényi Pál baráti köréhez tartozott. Innen visszatérve Hollandiába, 1666. máj. 29-én a leydeni egyetemre iratkozott be, hol még ez évben Hoornbeek János professzor elnöklése alatt „De conflictu jesuitico inter doctrinam Jesu et jesuitarum” címmel disputált (RMK III 2346). 1667. nov. 8-án azonban már másod ízben is a harderwijki egyetem kötelékébe lépett, s itt dec. 12-én „De Melchisedeco” c. disszertációja alapján teológiai doktorságot szerzett. Végül 1669. ápr. 11-én harmadszor is felkereste a franekeri egyetemet. Innentől fogva életének fonala megszakad. Mindenesetre korának legműveltebb peregrinusai közé tartozott, aki 15 évig tanult túlnyomórészt Hollandiában. Nincs kizárva, hogy a szülőföldjén, a Felső-Duna-melléken ez időben szertelenül tomboló ellenreformáció tartotta vissza a hazatéréstől, s ha még 1672-ben is Hollandiában időzött, a bátyjának, Száki Jánosnak megégetéséről kikerülő megrázó hír indíthatta esetleg arra, hogy végleg Hollandiában maradjon. Mindez azonban csak sejtésem, a biztos az, hogy külföldön nyoma veszett. Szinte lehetetlennek kell tartanunk, hogy annyi éven át Hollandiában esett helyváltoztatásai során ne kereste volna fel egykori tanítómesterét, Comenium Amsterdamban. Zoványi Jenő 1661. nov. 1-i harderwijki beiratkozása és 1667. dec. 12-én ugyanott való doktorálása közti tanulási helyeit lexikonából kiiktatja s nyilván egy más, eddig ismeretlen Száki Ferencnek tartja fenn, míg őt, aki oly mozgékony studens volt, e két időpont

¹⁰ ZOVÁNYI Jenő: Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 209. — TRÓCSÁNYI Berta: Református theologusok Angliában a XVI. és XVII. században. Yolland emlékkönyv. Bp. 1944. 138. — HERPEI János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. köt. Bp.—Szeged 1971. 427–430.

között érthetetlenül hat éven át egyfolytában harderwijki egyetemi hallgatóként szerepelteti. Természetesen: ez időközbe vágó londoni tartózkodásáról sincs tudomása.¹¹

A harmadik, két distichonból álló versecskét *Szendrei Ferenc* írta. Élete főbb mozzanataiban ismeretes. 1633-ban született. Tanult Comenius, Tolnai Dali János és Lippai Sámuel tanársága idején Sárospatakon, hol előbb Baczoni Baló Menyhért volt a praeceptor. Iskolázását 1654-től Nagybányán folytatta, majd 1655. ápr. 25-én Debrecenben subscribált, de 1656. jan. 17-én már újra Sárospatakon iratta be magát, most már a togátusok közé, ekként közvetlenül is Tolnai Dali János tanítványa lett, s két évig kollaborátorságot is viselt. Mint Ibrányi Ferenc alumnusa külföldre ment, s 1658-ban az utrechti egyetemet kereste fel, hol még abban az évben Voetius Gisbertus professzor elnökelete alatt a „De sacramentis in genere et specie” tárgykörben teológiai vitatkozást tartott (RMK III 2026), melyet egykori sárospataki praeceptorának, Baczoni Baló Menyhértnak ajánlott. Itt tanulótársa volt Nadányi Jánosnak, valamint Tolnai F. Istvánnak is. Ezután 1659. febr. 28-án Franekerben és 1659. okt. 5-én Groningenben lett egyetemi hallgató, mindkét helyen együtt tanulván Tolnai F. Istvánnal. 1661 első felében pedig groningeni tanulótársaival, Harsányi Mátyással és Rimaszombati T. Jánossal Angliába ment, s Londonban kezdett tanulni, ami onnan bizonyos, hogy ez év májusában társaival együtt a londoni holland egyház támogatását kérte. Harsányi Mátyás és Rimaszombati T. János már június végén elhagyták Angliát, s előbbi hazatért, míg utóbbi júliusban a leydeni egyetem hallgatói közé lépett. Szendrei Ferenc londoni tartózkodása azonban hosszabb időre nyúlt, mert amint a Jászberényi Pál által Zrínyi Miklós halálára kiadott „Lacrymae Hungaricae” szerkesztésében való közreműködése bizonyítja, még 1665 elején is ott volt. Így legalább négy évet töltött Londonban. Hazatérésének pontos ideje ismeretlen, s itthoni működéséről is csak Kolozsvárott 1673-ban kiadott „Kellemetes elmélkedések az szívnek megkeményítéséről, a tophetról...” c. műve (RMK I 1152) Apafi Mihály fejedelemhez intézett ajánlóleveléből tudunk annyit hogy előbb Mádon, azután Mezőzomborban volt lelkész, honnan az ellenreformáció által elűzve, Erdélybe volt kénytelen menekülni. Itteni működési helye, valamint halálának ideje azonban ismeretlen.¹²

Szendrei Ferenc és Száki Ferenc londoni tanulása nem volt rendkívüli, hisz a holland egyetemeken tanuló magyar hallgatóknak az angol egyetemekre való átlátogatása már bevett szokássá vált az időre. A polgári forradalom utáni Anglia a maga különleges társadalmi, gazdasági, szellemi és egyházi fejlődésével rengeteg tanulsággal szolgált az elmaradott feudális viszonyokból érkezett magyar studenteknek. Sok Hollandiában tanuló magyar hallgatót vonzott Londonba az 1659-től 1678-ban bekövetkezett haláláig ott működő Jászberényi Pál, a népszerű pedagógus is, akinek háza találkozóhelye volt honfitársainak. Szendrei Ferenc londoni tartózkodásának 1661-től 1665-ig terjedő négy éve, melyből az utolsó két évet Száki Ferencel együtt töltötte el, Jászberényi Pál itteni tevékenységének virágkorára esik. E négy év alatt Szendrein és Szákin kívül még további 20 magyar studens is tanult Londonban.

Itt képezte magát 1660–62-ben a korábban már Franekerben írói tevékenységével *Αυγος Λογικος*, Franeker 1659. RMK III 2057) feltűnt puritánus szellemű *Tolnai F. István*, a későbbi kolozsvári tanár és lelkész, ki itt Jászberényi 1662. évi „Examen”-ét latin verssel köszöntötte; — 1660–63-ban a Comeniust Amsterdamban felkereső s a Groningenben és Leydenben Maresius, Coccejus és Hoornbeek előadásait hallgató *Köröendi B. Péter*, ki pályája során végül is 1686-ban tiszántúli ref. püspök lett; — 1660–64-ben a Maresius-tanítvány *Keresztúri G. Bálint*, a groningeni egyetem teol. doktora, majd odahaza idővel a debreceni egyház papja, ki Jászberényi „Examen”-éhez szintén írt latin verset; — 1661-ben *Rimaszombati T. János* és *Harsányi Mátyás*, a londoni holland egyház pártfogoltjai; — *Kisvárdai Lázár János*, aki 1662–63-ban Oxfordban tanult bár, de a londoni holland egyház segélyét élvezve gyakran felkereshette Londont; — 1662–63-ban *Köpeczi Bálint*, ki Jászberényi itt már érintett 1662. évi polemikus művét, valamint 1664. évi angol nyelvű latin grammatikáját verssel üdvözlölte, az ottani holland egyház pártfogoltja volt, majd még 1664-ben mint Hoornbeek János tanítványa leydeni egyetem teol. doktora, otthon pedig 1665-ben a sárospataki iskola tanára lett; — 1662-ben az ismeretlen sorsú *Técsi Jóó Miklós*, ki már 1659-ben Franekerben „Lilium humilitatis” címen adott ki egy odahaza további négy kiadást ért magyar nyelvű építőkönyvet (RMK I 939); — 1662–64-ben a Comeniust Amsterdamban ismételtlen meglátogató *Eryedi R. Gáspár*, Nadányi János külföldi mentora s az utrechti egyetem jogi doktora, ki Jászberényi itt már felhozott mindkét, 1662. és 1664. évi művét verssel üdvözlölte s végül is életének Angliában vesztett nyoma; — 1663-ban *Rázmán (Ádám) Péter*, ki itteni tanulását 1667-ben megismételte s hazatérve a kolozsvári szász unitáriusok iskolájának rektora, majd egyházközségének lelkésze lett; — 1663–64-ben két ízben is az Amsterdamban 1663-ban „*Florus Hungaricus*” címmel magyar történetet (RMK III 2192) kiadó s Comeniushál tisztelő *Nadányi János*, ki Jászberényi 1664. évi angolul írt latin nyelvtanához latin verset szerkesztett, idehaza pedig a nagyenyedi kollégium tanára lett;

¹¹ ZOVÁNYI i. m. 427.

¹² ZOVÁNYI i. m. 447. — TRÓCSÁNYI i. m. 138. — HERPEI i. m. III. 46–47.

— úgyszintén 1663—64-ben *Rimaszombati Mihály*, a leydeni egyetem későbbi teol. doktora s otthon végül is a miskolci egyház papja; — ugyancsak 1663—64-ben *Szécsi István*, a gyermek I. Rákóczi Ferenc utolsó magántanítója, Utrechtben Burmann Ferenc tanítványa s visszatérte után a szatmárnémeti, nagybányai és mádi gyülekezet lelkésze; — hasonlóképpen 1663—64-ben *Bethlen Miklós*, a későbbi erdélyi kancellár, ki itt találkozott egykori gyulafehérvári praeceptorával, Jászberényi Pállal, valamint Enyedi R. Gáspárral, Nadányi Jánossal és Köpeczi Gáspárral; — 1664-ben *Csernátóni Pál*, ki Bethlen Miklós efórusaként érkezett ide s Jászberényi 1664. évi angol—latin nyelvkönyvét latin verssel köszöntötte, otthon Gyulafehérvárott és Kolozsvárott Apáczai Csere Jánosnak, Leydenben pedig Coccejus Jánosnak volt a tanítványa, de Amsterdamban Comeniushoz is talált kapcsolatot s a végén idehaza a nagyenyedi kollégium cartesianus-coccejanus szellemű tanára lett; — ugyancsak 1664-ben a szintén Csernátóni Pál mentor-ságával ide érkezett *Bethlen Pál*, a Miklós öccse; — ugyanakkor a Bethlen Pál kíséretéhez tartozó typographus legény, *Udvarhelyi Mihály*, ki szakismeretei bővítésére jött ide; — hasonlóan 1664-ben *Samaraeus P. Sámuel*, ki az itteni holland egyház segítségével tartotta fenn magát, hazai sorsáról azonban mit sem tudunk; — 1665 előtt itt tanult még egy *Alberti G.* nevű magyar studens is, kinek későbbi pályáját keresztnevével együtt homály takarja. Nem tartozott a főiskolai hallgatók sorába, de 1661-től Londonban élt, mint az angol királyi testőrség tagja az az *Ádám János*, aki odahaza Gyulafehérvárott Basire Izsák professzor tanítványa volt s annak pártfogását itt is élvezte. Nevét egy London városáról szóló latin ének szerzésével örökítette meg.¹³

Mindezek nem egyszerre, nem azonos időben tartózkodtak a jelzett évek között Londonban. Számuk állandó fluktuáció szerint növekedett vagy fogyatkozott, de voltak, akik hosszú éveket töltöttek itt, sőt némelyek élete itt tűnt el örökre az ismeretlenségben, mint Enyedi R. Gáspáré. Akár többen, akár kevesebben voltak, csoportjukat mindig a nemzeti sorsközösség érzése és a konfesszionális öntudat kapcsolta össze ott a messze idegenben, s a hazulról érkező hírek mindig újabb tápot adtak közösségi érzéseiknek. A jövés-menés állandó forgatagában a fix pont Jászberényi Pál személye volt, aki maga köré tömörítette az éppen ott időzőket. A fluktuáció akkori állása szerint 1665 elején, mikor Zrínyi Miklós tragikus halála tartotta hatása alatt a kedélyeket, csak Szendrei Ferenc és Száki Ferenc tartózkodott Londonban, így Jászberényi őket vonta be a „*Lacrymae Hungaricae*” szerkesztésébe. E vállalkozáson túl azonban bizonyos közös szellemi adottságok is közrejátszottak abban, hogy a három Londonba szakadt magyar összetömörült. Életrajzaik egymással érintkező részeiből megállapítható, hogy mindhárman a sárospataki iskolában tanultak s Comenius és Tolnai Dali János tanítványai voltak, sőt Szendrei és Száki egy időben ülték ezek lábainál. Bizonyos közös élmények és eszmények kapcsolhatták őket össze, s ebben a meleg, szoros közösségben születtek meg a Zrínyi Miklós halálát sirató gyászversek. Sajnos, eszményeik motívumaiból biztosan csak igaz magyar hazafiságukat ismerjük. Messzebbmenő megállapításokat csak akkor volna módunkban tenni, ha mindegyiküknek külön-külön ismernénk Comeniushoz, illetőleg Tolnaihoz való viszonyulásának részleteit. Különösen fontos volna ez Jászberényi esetében, kiről mindeddig csak annyi bizonyos, hogy Keresztúri Bíró Pál pedagógiai módszerét követte. Szinte lehetetlen azonban, hogy emellett oly európai híró pedagógustól is, mint Comenius, ne vett volna indításokat. Azt is meg kellene vizsgálni, hogy Szendrei Ferenc itt már említett 1673. évi magyar nyelvű könyve milyen viszonyban van a volt tanára, Tolnai által megtestesített puritanizmussal. Mindezt tisztázni a jövő kutatás eléggé nehéz, de felette hálás feladata. Egyelőre csak az bizonyos, hogy a Zrínyi emléket hirdető londoni nyomtatvány három volt sárospataki Comenius- és Tolnai-tanítvány kezdeményezése, melyben a vezérszerepet Jászberényi Pál vitte. Munkájuk simán illeszkedik be a londoni magyar peregrináció Jászberényi neve által fémjelzett periódusának 1661—65 közti, önmagában is kerek első szakaszába, s annak magyar szempontból becses irodalmi relikviája.

V. Busa Margit

KAZINCZY FERENC ISMERETLEN LEVELE DESSEWFFY JÓZSEFHEZ

Kazinczy Ferenc által írott és hozzáintézett levelekből napjainkig 5933 került könyvalakban kiadásra. Váczy János a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1890—1911 között XX I kötetben 5393 levelet rendezett sajtó alá és jegyzetelt. Sorozatát kiegészítette Harsányi István az 1927-ben megjelent I. pótkötettel, amelyben 254 levelet adott ki jegyzetekkel. Ezután, 1960-ban a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének gondozásában, Berlász Jenő, V. Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza sajtó alá rendezésében és jegyzetelésével 284 levéllel a II. pótkötet látott napvilágot.

¹³ Bethlen Miklós Önéletírása. I. Bp. 1955. 188—194. — Zoványi, Trócsányi és Herepei fent említett művei, passim. — Sajtóadatgyűjtésünk.

Az itt közzétett autográf kézirat Deák Dénes tulajdonából került a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába. Levelünk beleilleszkedik a Kazinczy-levelezésgyűjteménybe. E kötetes kiadványban megtaláljuk Dessewffynek azt a levelét amelyre Kazinczy a most előkerült levelet válaszolta, és azt a levelet, amellyel Dessewffy az eddig ismeretlen Kazinczy-levelekre felelt. Kéziratunk utal egy még lappangó, francia nyelvű levélre is, ezt Kazinczy Dessewffy Józsefhez intézte.

Gróf Dessewffy József¹ és Kazinczy Ferenc közötti levelezés 1793-ban kezdődött.² A most előkerült levél teljes szövegét betűhíven közöljük:

Széphalom Septemb. 23d 1819.

Tisztelt barátom,

Ma éjjeli 3 óraker tűz támadta itt a faluban, 's ámbár a' rettenetes szélben a' harang félreverését hallanom nem lehetett, minthogy addig bé sem hűnytam szemeimet, én voltam a' legelső, a' ki a' veszedelmet megsejti házzamnál. Cséplőm az ablakomhoz jött, hírt adni, de már talpon valék. Képzelted rémülésemet. Feleségem felriadt a' cséplő szavára, én pedig szaladtam két legkisebb gyermekeimet szabadítani-meg a' veszedelemtől. Azokat bátorságba téven, 's teheneimet 's lovaikat az őlból kieresztvén, familiám leveles ládáját vihettém ki két izmos cseléd által, magam a' szobaleánnyal az Autographiai Gyűjtemény ládáját vittem az udvarra. Ekkor Manuscriptumaimat 's barátim leveleinek csomóját 's úgy réznyomatványimát 's egy skatulyámat, mellyben az 1795dikben viselt félesztendei szakál is van. Előbb már megtettem a' rendelést, hogy a' tűz és közöttem álló két ház fedele tépessék-le, de a' mi meg nem történt mert a' szél füst és láng miatt meg nem történhetett. Így csendesesen vártam, legkedvesebb portékáimat kiszabadítván, hogy az öldöklő Angyal felettem menjen-el a' mint neki tetszik. Háزام' zsinde-lye sok helyeken égni kezdettek, de azt cselédim eloltották. Csűrőm megmaradt, mert a' szél más irányzatot veve. Két oeconomicus házam 's egy egészen új kocsim leve hamuvá, 's károm ezer és két ezer forint között áll. A' ládát vivén, egyet buktam, 's két térdem nem karczólást, hanem sebeket kapott, nehány napig fel nem fogok öltözhetni. Embereim között egy telkes gazdám és négy zsellérem égtek földig, 's három testvérek által birt Vendégfogadóm oda van. Ha gazdag volnék, felépíteném embereimet, 's minden károkat az utolsó fillérig én viselném: szegény lévén és a' szegénység mellett hat gyermek atyja, kötelességnek ismerem, hogy csűrőm őket táplálja, még pedig ajándék képében, mert nem illik, hogy az én csűrőm megmaradván, az övék elégvén, ők koplaljanak. Édes barátom, epe nélkül mondom: Virtus post mortuos. Nincs jobb portéka mint a' pénz, noha Sallust azt mondja, hogy azt egy Bölcs sem szerettemeg. A' pénz még virtust is adhat 's van virtust, mellyet nem lehet gyakorlani pénz nélkül. De a' pénz is csak az eszes ember kezében jó; a' bolondéban nem jó az.

B. Vécsey Pál³ reggel 9 óraker tére be hozzám, a' Sógor Asszonyom⁴ pedig a' maga sok gyermekeivel 11kor, 's ez még ebédre Kázmérba ment, látván hogy házam rendetlenségben van, 's szakácsom nem főzhet elégetett kezeivel. Engem csendesesen találtak, mert nem azt tekintem melly kárt vallottam, hanem hogy mit vallhattam volna 's mit nem vallottam.

Kezemben van a' Prof. Sárvári⁵ által hozzám küldött nyaláb. Az Referendárius Cserei Farkasnak⁶ Magyar Valerius Maximumát (az az, Magyar dolgokból szőtt Valerius Max. forma Munkáját) hozta hozzám. A' fíja akarja ki nyomtatni, 's nem kap nyomtatót. Én teszek próbát, ha kiadhatom e. Magyar dolgot, de nem a' Valer. Max. formájában, 's valljuk-meg, ma még is csak másként írunk mint M. Theresia alatt, még pedig nem csak a' Magy. Stílusra nézve. —

Melly igen óhajtanék én tenálad mulathatni? fejedért, szivedért, lelkedért, tudományaidért csudált férjfiu! melly igen óhajtanám látni a' Méltós. Grófnét nem Kassán, a' czifra világban, hanem Szent Mihályt, csak a' Te 's csak gyermekid társaságában, 's nem mint Dámát, hanem mint mezei házi asszonyságot, 's kertje' ültetési közt! A' vetésemmel majd készen leszek: de nekem ezer meg ezer bajaim vannak, a' mi miatt ritkán tehetem a' mit óhajtok. Nem ígérem tehát hogy megyek: de ha mehetek, bizonyosan megyek, 's viszem mind a' parancsolt dalt és

¹ Dessewffy József (1771—1843) országgyűlési követ, több megye táblabírája, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja. — SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. II. 824. hasáb.

² VÁCZY János: Kazinczy Ferenc levelezése. II. 423. sz. lev.

³ Vécsey Pált SZINNYEI I. m. nem ismeri, nevével a levelezés-kiadványban találkozunk, így: „...3dik Vice [notarius] B. Vécsey Pál, József fíja.” — VÁCZY I. m. VIII. 1881. sz. lev.

⁴ Vécsey Mária bárónő Kazinczy felesége — Török Sophie — bátyjának, Török Józsefnek hitvese.

⁵ Sárvári Pál 1765—1846) debreceni kollégiumi tanár, bölcséleti doktor, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. — SZINNYEI I. m. XII. 248. hasáb.

⁶ Id. Cserey Farkas (1719—1782) bölcslelettudor, udvari tanácsos és előadó. SZINNYEI I. m. II. k.287. hasáb. A „nyaláb” id. CSEREY Farkas: Magyar és székely asszonyok törvénye című munkája, melyet fia, ifj. Cserey Farkas (1773—1842) adott ki Kolozsvárott 1830-ban. A szerző Mária Terézia bizalmas tanácsadója volt az Erdélyre vonatkozó ügyekben. Kazinczy szerint az idősebb Csereyre Valerius Maximus (i. e. I. század) római történetíró művei voltak hatással.

⁷ Válasz Dessewffy 1819. szept. 6-án küldött meghívására: „E' hónapban még Egerbe megyek, de itt leszek Október alatt, vége felé Mádra megyek; ha tehát Szent Mihály napjától fogva, egész 28-ik Októberig megakarnál látogatni, feleségem' örömet a' magaméval nevelné...” VÁCZY I. m. XVI. 3782. sz. lev.

Zrinyit,⁸ mint Sallustomat⁹ 's Milomat¹⁰ mind azon Értekezést,¹¹ melyről minapi levelemben szóltam; mert én úgy hiszem, hogy dolgozásom csak úgy ér valamit, mikor te javalhatod, 's azt hiszem még a' midőn különöségeim mellett megmaradni macakosságom parancsol is. Hagyjuk-meg kinek kinek a' maga sajátosságát, 's tűrjük az olyat bár nem javalhatjuk. Gróf-Teleki László az ilyenben Anarchiát lát¹² és csak a' Természet által is gyakorlott Külömbözőségek' Egységét, 's az nekem kedvesbb az a' másik Egység.

Ámbár a' Bártfai levelek¹³ sorsa elijeszthetne, én Erd. Leveleimet¹⁴ még is a' magam koczkámra adom-ki, 's azon leszek, hogy nyerhessek is valamit, 's adósságomat egy kis részben fizethessem. Nincs most edesebb érzés előttem mint azé az Atyáé, a' ki ezt mondhatja gyermekeinek: E z t n e k t e k é n s z e r z e t t e m. Neked, édes barátom, még ezt a' szerencsét is megadta a' Sors, még pedig nagy mértékben. Te nekik csak azt a' fényt nem adad, hogy kulcsot, keresztet és titulust szerzel.

Mihályik Kassai Órásnak brutális heroismusa nekem nagyon tetszik. Észre vette, hogy felesége egy Trémamonti nevű Mazuchelli Rgtben szolgáló Hadnaggyal mulatgatja magát, 's kérte az Oberstert 's Generalis Márjásit, hogy tegyenek bajáról. Azt mondják, azok nevettek az emberen, 's ő a' sétáló helyen a' Hadnagy pofájába küldte be egy töltés serétet. Képzelem, mely láрма lett a' lövésre, és hogy némely Kassai Dáma mint csudálkozott hogy az olly vakmerőség mint juthat férjnek eszébe. Hallom a' Tisztek azt mondák Mihályiknak, hogy hiszen az neki tiszteletére volt, hogy egy aranyrojtocskát hordó Úr magát az ő burger rangú feleségével mulatja. G a l b a n e g a b a t. Óhajtanám hogy efféle történeteket minden két esztendőn látnánk egyszer. Most a' legények másnak házasodnak 's az asszonyok úgy mennek férjhez, hogy felváltva lássák magokat a' szobaleány által 's az a' házassági szentséget eloltja.

Ez a' mocskok nem vala a' papiroson midőn írni kezdettem. Fekve írom leveletem, 's úgy gondatlanságom vagy csak szerencsétlenségem bocsánatodat érdemli.

Élj szerencsésen tisztelt barátom. A' Mélt. Grófné eddig vette francia levelem. Bár soloecismusaim meg ne bánthatták volna. Csókold kezeit képemben szent tisztelettel. Én ezt a' nagy-lelkű Római Asszonyt magáért tiszteltem, nem teéretted, noha éretted is fogná, ha magáért nem tisztelhetném.

T. Kazintzy Ferentz Úr levele.
Jött Sz. Mihályra, Oktb. 7ikén
1819.¹⁵

Kazinczy és Dessewffy bensőséges kapcsolatát bizonyítja, hogy Kazinczy a tűzvész napján, legelőször Dessewffynek számolt be az eseményekről. Dessewffy válaszeleveléből közülük a kéziratunkkal kapcsolatos részt:

„Szeretetre méltó szerentsétlen Ferentzem! Jobban megrezzentett szerentsétlenségéd' olvasása, mint a' magamé, mely a' minap egy istállóim' éjjeli felgyújtása által a' legesetebbe éjszaka közepette mindenemet végső veszélyvel fenyegeté... De ha egyforma tűz gyullasztja belsónket,

⁸ Kazinczy Ferenc: Zrinyi Miklós Szigetváratt című munkája, Igaz Sámuel kiadásában, a Hébe című zsebkönyv 1825. évi kötetében jelent meg. Ugyanekkor Kazinczy német nyelvű kézirata is napvilágot látott: Nikolaus Zrinyi in Szigeth. Frey nach dem Ungarischen. Mit einigen Worten über Krafft, und seine Kunstaussstellung im Monat May 1825. Wien.

⁹ Kazinczy 1819. szept. 13-án közli Dessewffyyvel: „Most Salluston dolgozom, de valaha végre utolsó kézzel. Nekem ő a legkedvesebb minden Római Írók között, 's különöségeit által fogom hozni nyelvünkbe valahol lehet.” VÁCZY i. m. XVI. 3783. sz. lev. — Ugyancsak Dessewffynek írta Kazinczy Sallustius megjelenéséről 1824. febr. 9-én: „...ígyekeztem Sallust harmincz esztendő okta játszadozza. Bár milyen az, a' mit belőle csinálni tudtam, ideje kieresztenem kezemből.” VÁCZY i. m. XIX. 4297. sz. lev. A munka címe: Kazinczy előbeszéde az általa fordított Sallustiushoz. A Cicero első Catilinájának első fejezeteivel megjelent Kassán, 1824-ben.

¹⁰ A Sallustius fordításáról tudósító levélben olvassuk: „...lefordítám Milot Ciceroból.” VÁCZY i. m. XVI. 3783. sz. lev.

¹¹ Az említett „Értekezés”-ről Kazinczy a „minapi”, nyilván 1819. szept. 13-i levelében írta Dessewffynek: „Pestre küldém a' Neologismus Apológiáját, mely bár az olly Olvasók javaslatát nyerhesse meg mint DESÓFI.” VÁCZY i. m. XVI. 3783. sz. lev.

¹² Az „ilyenben Anarchiát lát” megjegyzés Kazinczy és Teleki László (1764–1821) író, a hétszemélyes tábla bírja közötti ellentétes nyelvtudományi felfogásra vonatkozik. Teleki nyelvtudományi értekezésének címe: A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdekölési; ebben szembehelyezkedik a Kazinczy-féle neolog mozgalommal.

¹³ A munka teljes címe: Bártfai levelek. Írta Döbrentey Gáborhoz Erdélybe gr. Dessewffy József Sárospatak 1817–1818. Megjelent a kézirat Sárospatakon, 1818-ban. Dessewffy 1819. szept. 6-án panaszkolt Kazinczynak: „A' Bártfai levelekből Újhelyben 10 példány fogyott el, 8 elveszett; Patakon egyvetlen egy költ el, még nem tudjuk mennyi veszett el. Debreczenbe' pedig egyvetlen egygyet sem vettek.” VÁCZY i. m. XVI. 3782. sz. lev.

¹⁴ Kazinczy 1816-ban lát Erdélyben, élményeit Széphalmon írta meg, tizenkétszer (tizenháromszor?) dolgozta át, kéziratát Abafi János adta ki Budapesten. 1880-ban.

¹⁵ Dessewffy József autográf feljegyzése Kazinczy Ferenc levelének f. 2 verzóján.

külsőnket pedig emészti, az idők szintűgy egyenlő mostohasága mellett is, mind kettőnkre nézve, szerentséltenebb vagy te nálamnál mindazonáltal. A' szerentséltenebbnek kell hát a' szerentséltenebbbről gondoskodni. Pénzünk nints, kedves Ferentzem — Feleségem sirt, olvasván leveled' de van életünk könnyeink mellett; írj hát minden bizodalommal, menyinyire lenne szükség annak pótlására, a' mit szegényeid számokra adandasz? Segíteni kell a' szánakozót. Nézd ezt kötelességnek, nem barátságna.

¹⁶

Kazinczy Dessewffyán kívül csak Szentgyörgyi Józsefnek¹⁷ írta meg a tüzesetet, neki is csak 1819. november 4-én:

„Sept. 23. éjjeli 3 órakor a legirtóztatóbb szélben, melyet még télben képzelhetsz, tűz támad a' 40 házból álló falucsában, 's végig ment azon a' mi a Meridianus lineájában útjában volt. Eggy óra alatt vége volt mindennek. Fejem felett 8 helyen ége a' zsindey, de házam, csűröm, istállóim megmaradtak. Két oeconom épüiletem van oda, 's 2000 Ftal vagyok szegényebb. Midőn familiám leveleit 2 kufferben kivitem, térdre buktam, 's mind' két térdem nagy sebet kapott. De következése régen nincs...”¹⁸

Kazinczy levelezéséből és a most közölt kéziratban említett műveiből legutóbb, 1960-ban részletek jelentek meg: Kazinczy Ferenc Válogatott művei. Válogatta és a jegyzeteket írta Szauder József. I—II. k. 510, 704 l.

Rigó László

ARANY JÁNOS KÉT LEVELE EMICH GUSZTÁVHOZ

Arany 1849 utáni első nagy folyóiratvállalkozása, a Szépirodalmi Figyelő 1860. november 7-én indult; az utolsó szám 1862. október 30-án jelent meg. A lap felelős szerkesztője és tulajdonosa Arany, a kiadó Heckenast Gusztáv volt; tehát Arany gondoskodott a lap kiállításáról, míg a terjesztést, a nyomdaügyeket Heckenast intézte. Kettejük kapcsolata végig tárgyilagos, üzletszerű volt. A Figyelőt a Landerer és Heckenast nyomda nyomta; a szerkesztőség Arany ekkori lakása volt (Üllői út és 3 pipa utca sarka, 11. sz.), a kiadóhivatal pedig az Egyetem utca 4-ben működött.

A második nagy folyóiratvállalkozás, a Koszorú első száma 1863. január 4-én jelent meg, az utolsó szám 1865. június 25-én. Heckenast és mások tanácsára, valamint saját elszánásából, a Koszorúnak Arany már nemcsak szerkesztő tulajdonosa, hanem „kiadó szerkesztő tulajdonosa” is lett: azaz maga intézte a lap terjesztési, anyagi és nyomdai ügyeit is, 1864 közepéig a régebbi, ettől kezdve pedig az Üllői út 7. sz. alatti lakásán levő szerkesztőségéből. A Koszorút Emich Gusztáv (1814–69) „magyar akadémiai könyvnyomdász”-szal nyomatta ki Arany; Emich kiadóhivatala és nyomdája (amelyből 1868-ban megalakult az Athenaeum Részvénytársaság) a Barátok tere 7. sz. alatt volt.

Az alább közlendő két Arany-levél Emich Gusztávhoz íródott. Az első 1864. december 23-án kelt, s benne a Koszorú olvashatóbb nyomását sürgeti Arany. Kérésének lett is fogantatja: a lap következő, december 25-i száma ugyan még változatlan, de az 1865. január 1-i szám már kicserélt betűkkel, szebb, tisztább nyomással jelent meg. A második levél keltezése 1865. június 4. Megértéséhez csupán annyit kell tudni, hogy a Koszorú 1865. június 4-i száma kezdte közölni Aranynak „A t. c. előfizetőkhoz” c., június 3-i keltű felhívását, melyben közli, hogy a Koszorút 1865. I. félévének végén megszünteti.

A két levél érdekes adalék Arany és Emich kapcsolatához, melyről igen keveset tudunk. Úgy tűnik, hogy ez a kapcsolat is igen korrekt, tárgyszerű volt — miként Arany valamennyi hasonló vállalkozása esetében. S bepillantást engednek a levelek Arany szerkesztői gyakorlatába is: a gondos szerkesztő nemcsak a szerkesztésben, a pénzügyekben, hanem a nyomdákkal való gyakorlati kapcsolatában is végtelenül pedáns, igényes volt.

Az autográf, tintával írott leveleket — más érdekes levelekkel együtt — 1972-ben vette meg a Petőfi Irodalmi Múzeum özv. dr. Fóris Tibornétól (Bp. II. Vadaskerti u. 12/a). A múzeum Kézirattára V. 3560/2. jelzet alatt őrzi.

Betűhív szövegük a következő:

¹⁶ VÁCZY i. m. XVI. 3787. sz. lev.

¹⁷ Szentgyörgyi József (1765–1832) orvosdoktor, városi főorvos. SZINNYEI i. m. XIII. 729. hasáb.

¹⁸ VÁCZY i. m. XVI. 3791. sz. lev.

1.

Pest, dec. 23. 1864.

Igen tisztelt Kiadó Úr!

Két éve már, hogy a Koszorút ugyanazon betűkkel nyomják s természetesen (akkor sem lévén egészen élesek) annyira megkoptak, összevegyültek már, hogy egy ily lapra, melynek külső díszé épen csak a tiszta nyomás volna, nem alkalmasok többé. Ez iránt én már egypár ízben fordultam kérelemmel t. kiadó úrhoz, és, emlékszem, a nyáron méltóztatott is megígérni, hogy a következő (septemberi) negyedre új betűket fog adatni. September azonban, és december is elmúlt; de a betűk még mindig a régiek. Nem szeretném, hogy a januári 1-ső szám is ugyanazon kopott betűkkel lásson világot: annál fogva bizalommal kérem tisztelt kiadó urat, méltóztatassék úgy rendelkezni, hogy a következő szám (már holnaptól fogva) új betűkből szedethessék; azt hiszem, e kívánságom mind jogos mind méltányos.

Lévén egész tisztelettel kész jó akarója

Arany János

2.

Pest, jun. 4. 1865.

Tisztelt Kiadó Úr!

Mint a Koszorú mai számában hirdetve olvasható: e lapot június végével megszüntetem. Bárha ily esetben előleges felmondásra nincs szükség, mert szerződésünk, illető pontja szerint, magától megszűnik: mindaz által kívántam tudatni t. kiadó úrral, nehogy nagyobb megrendelések (papir stb.) által károsodni találjon.

Egyszersmind köszönöm az eddigi pontos eljárást, s szabad legyen kifejezni reményemet, hogy netaláni új vállalkozás esetére a nyomda és kiadó hivatal részéről ugyanazon szíves figyelemben fogok részesülni.

Maradván tisztelettel T. Kiadó Úrnak kész jóakarója

Arany János

KÖPECZI BÉLA: ESZME, TÖRTÉNELEM, IRODALOM

Bp, 1972. Akadémiai K. 172 l.

E karcsú, de tartalmában gazdag könyvnek fontos szerepe van a hazai irodalomkutatás orientálásában. Szerzője arra vállalkozott, hogy kritikailag végigtekintsen az irodalomtudomány régebbi és új módszerein és a marxizmus mérlegére helyezze azokat. Köpeczi Béla azonban a történetírás és az irodalomvizsgálat területén egyaránt otthonosan mozog. Első tudománytörténeti áttekintése a historiográfiának szól, ott vizsgálva meg az eszmetörténet szerepét, helyét, lehetőségeit a felvilágosodástól kezdve napjainkig. Konklúziója az, hogy a történet-tudományon belül önálló eszmetörténeti diszciplínára van szükség, amely korról korra végigköveti nemcsak a „tudatosított világnézeti rendszereket”, hanem a „közgondolkodás” alakulását is, és ezért érintkezik a tudományok, a művészetek, a kultúra történetével és azzal a (főként franciák által képviselt) „mentalitástörténettel”, amely egyes társadalmi csoportok gondolkodásmódjának feltárására törekszik.

De ha valamely kor eszméit vizsgálja a történetész, nem nélkülözheti a társadalompszichológia és a szociológia, illetve a társadalomtörténet eredményeit sem, sőt még mélyebbre kell ásni: egészen a gazdaságtörténeti gyökerekig. Marxista eszmetörténet nem indulhat ki másból, mint amiből maguk az eszmék is — végső elemzésben — keletkeznek. Az eszmetörténet mint tudati jelenségek története így egy „makrostruktúra” egyik megközelítési módja lesz, önmagában csak viszonylag teljes és független, ugyanakkor rendkívül fontos éppen az eszmék „visszaható” szerepe miatt, amelyet a marxizmus klasszikusai annyiszor hangsúlyoztak.

S ha fontos általában a történetírásban, az irodalom vizsgálatában az eszmetörténeti megközelítés különösen lényeges. Az irodalom a művészetek közül a leginkább a tudathoz kötött. Eszköze, a nyelv maga is egy nyelvközösség kollektív tudatának tárgya, a nyelv szavaihoz tapadó jelentés éppúgy tudati, mint a való világnak az irodalomban tükröződő képe. Az eszmék szerepe ezért az

irodalomban elsődlegesebb, mint a zenében, a képzőművészetekben vagy az építészetben, ugyanígy az irodalom eszmei hatása közvetlenebb és mérhetőbb a társadalmi eszmei hatásánál. Az eszmei tartalom, a mondanivaló az irodalmi műalkotásban kifejezettebb és egyértelműbb, és ellenőrizhetőbb, mint a többi művészet alkotásaiban, ez az irodalmi műalkotás természetéből következik. A zenében vagy a képzőművészeti alkotásban félreérthetetlenül és határozottan kifejeződő eszmeiséget a finomkodó kritika éppen „irodalmisságnak” szokta megbélyegezni.

Eszme, és irodalom, eszmetörténet és irodalomtörténet között tehát szoros az affinitás, sokszor szinte elmosódik a határ. Eszméket az irodalmi mű „osztentatív” hordoz, vagy feldolgoz, bekebelez, irodalmi jelenséggé (alakká, cselekménnyé), irodalmi tartalommal asszimilál. Az eszme az irodalmi mű *tartalmának* alkotórésze, de — vagy éppen ezért — belekerül a teljes struktúrájába, megnyilvánul ott is, helyesebben: ott nyilvánul meg. Nem lehet kétséges tehát, hogy az irodalmi műalkotásnak csak az olyan strukturális elemzése indokolt, amely együtt látja és elemzi a struktúra teljes összefüggéshálózatát és minden rétegét, azaz egyszerre eszme- és formatörténeti. Ilyenek a szerző által a könyvbe szőtt szép elemzések (Baudelaire: A macskák, Eluard: Itt élni stb.) maguk is. Teljesek, de a primátust a tartalomnak biztosítják. Idézzük a 62. lapról a szerző alaptételét, amellyel egyetértünk: „A tartalom elsődleges a formával szemben, ami azt jelenti, hogy a marxista irodalomtörténet csak *tartalomközpontú* lehet.” A teljes mű sokoldalú vizsgálatának virtuális központjába a marxista kritikus a tartalmat állítja. Döntő érv az irodalom eszmetörténeti megközelítésének nélkülözhetetlensége mellett.

Az eszmetörténeti, elsődlegesen tartalmi megközelítés azonban nem zárja ki, nem szorítja háttérbe, hanem mintegy „vezérli” az irodalmi műalkotás nyelvi, strukturális elemzését, amelynek legfontosabb irányait és

módszereit a szerző gondosan sorra veszi, megpróbálja, példákat olykor eszméletörténeti szempontokkal egészíti ki. A szellemtörténeti fenomenológia, a polgári strukturalizmus és szemiotika kerülnek mérlegre, egyoldalúságuk ellenére tárgyilagos megítélés alá. A szerző bőséges páldatárral, nagy ismeretanyaggal dolgozik. A marxisták közül főként Mukarovský, Lotman, Szabolcsi Miklós és röviden Király István munkáiról és módszeréről esik szó: ámbár eljárásaik különböznek, egyaránt jellemzi őket az elemzett mű tartalmi elemeinek figyelembevétele, a tartalom, az eszmék együttes vizsgálata a mű egészével... Utolsónak Köpeczi Béla maga mutatja be Éluard már emlegetett költeményének eszmeközpontú teljes elemzését, mintegy előkészítve a következő fejezeteket, amelyek az író eszmei életrajzával és a „realizmus diadalának” Lukács György által oly bőségesen kifejtett és felhasznált elvével foglalkoznak.

Meggyőző és igaz, hogy minden mű megértéséhez elengedhetetlen az író eszmei életrajzának ismerete: ámbár — tegyük hozzá — formátörténeti „életrajza” sem lenne nélkülözhető, sőt el sem is válhatna az eszmeitől. Az írói eszméletörténet logikusan veti fel azután az író saját eszméinek és saját műveinek tartalmi összefüggését, és itt könyvünk szerzője azt bizonyítja be, hogy a mű tendenciája és az író eszmei álláspontja között többnyire belső egyensúly van és inkább csak látszatra szubjektív ellentmondás. Az idevágó Balzac- és Stendhal-elemzés különösen sikerült. Mintegy az addigi gondolatmenetek lezárásaként lesz világossá végül az a tény, hogy amiként az eszme maga is *létrejön*, majd *létezik* és *hat*: a művet, amely tartalmazza, szintén e *hármasszoros* rendszerben kell megvizsgálni: a *genesis*, a *megvalósultság* és a *hatás* kategóriái szerint. A genetikus

és az elemző módszerek és ezek összekapcsolása mellé harmadiknak tehát az irodalomszociológia járul, az egyénre tett pszichológiai, morális és esztétikai hatás (katarzis) és a társadalmi hatás, amely klinikai módszerekkel nyomozható és statisztikaikkal mérhető.

Az irodalmi mű *genesis*e, esztétikai „megfejtése” (elemzése eszmei és formai súlypontú vizsgálati módszerekkel), valamint pszichológiai és társadalmi *hatása*: íme az a *hármasszoros*, amellyel minden mű körüljárható lesz, mint egy talpazatra állított szobor. Az „üdvös” egyoldalúságok kora lejárában van ismét. Minden tudomány arra törekszik, hogy kibővítsé vizsgálati lehetőségeit, felhasználja, ami szomszédja számaiból neki is hasznos. A társadalomtudományok és közöttük az irodalomtudomány komplex eszköztárat kívánnak összegyűjteni, támaszkodni akarnak rokon tudományok eredményeire, indításokat kapni és adni a mű totális megértése és megértetése érdekében. Mert a *genesis* feltárásának, az eszmei (és formai) életrajznak, a pszichológiai és társadalmi hatás vizsgálatának együttevége egyetlen központi értelme van: a mű megértése. A mű az irodalom lényege. Minden kutatásnak, akármilyen más a tárgya, közvetve ezt a lényegét kell szolgálnia. Az irodalom nem írókból, mozgalmakból stb., hanem művekből áll, a mű kapja a főhelyet kibocsátó és befogadó között, a mű az irodalomtudomány létalapja. Rajta kívül minden más: járulék. Köpeczi Béla könyve ezt az álláspontot szuggerálja, s a mű marxista megfejtése érdekében törekszik tájékoztatni olvasóját a megfejtés módszereiről és lehetőségeiről.

Vajda György Mihály

CSAPODI, CSABA: THE CORVINIAN LIBRARY

History and Stock. „Studia Humanitatis”. Publications of the Centre for Renaissance Research. Edited by T[ibor] Klaniczay. I. Bp. 1973. Akadémiai K. 516 l.

Csapodi Csaba műve közel két évtizedes munkásságot koronáz meg. Összefoglalás és úttörő kísérlet egyben. A lehető legteljesebb kritikái összefoglalása valamennyi tudnivalónak Mátyás király könyvtáráról, s az eddigi kutatásoknak, a kortársak tanúságtévéseitől kezdve a legmodernebb eredményekig. Merész kísérlet: egy olyan könyvtár állományát katalogizálja, amelynek — az általa feltételezett — 2000–2500 kötetéből még kétszáz hiteles példány sem maradt ránk. Az ilyen restaurációs kísérletek csak a nagy filológusok engedhették meg maguk-

nak — a nagy tévedés kockázatával —, de az anyagában, a kutatott korszakban és a legkülönbözőbb jellegű forrásokban egyaránt otthonos könyvtártörténész nyugodtan vállalkozhatott erre a vakmerő feladatra. Bevezető tanulmánya lépésről lépésre enged bepillantást az izgalmas logikai folyamatba — a tárgyban avatatlanoknak s a szaktudósoknak egyaránt lebilincselve érdeklődését —, s a folyamat végeredményeként restaurálja, azaz leírja az egykori könyvtári állománynak mintegy felét.

Pedig a szerzőnek egyéb téren sem volt

könnyű dolga. A Corvina könyvtárral kapcsolatban, a közhiedelemmel szemben, nagyon sok kérdést nem sikerült még tisztázni az eddigi kutatásoknak: sem a könyvtár nagyságát, sem állományának összetételét; de még művészettörténeti és paleográfiai kérdések is tisztázásra várnak, holott e két területen újabban figyelemre méltó eredmények születtek. A tanulmány először az állomány nagyságát és kialakulását kíséri figyelemmel. A korabeli források és a modern kutatók állásfoglalásait összegezve, előbb a többi 15. századi nagy könyvtárát vizsgálja, majd a Corvina „raktározását”, elhelyezését; mindkét vizsgálat elvezeti nagyjából ugyanahhoz a körülbelül elfogadható kötetsszámba. Eredményét a könyvtári állomány történeti fejlődésének nyomkövetésével finomítja. Az elődök könyv-hagyományozásának problémáját tárgyalja, majd a Corvina történetét négy periódusban: 1. 1472-ig, mikor Janus Pannonius könyvtára is belekerült az állományba, s a korábbi 200–250 kötet 5–600-ra gyarapodott; 2. 1473–1484, mikor a könyvtár egységei elérhették az ezres nagyságot; 3. a fejlődés csúcsa a bécsi bevonulás után (1485–1490), évi 150 kötetes növekedéssel számolva a könyvtári állomány Mátyás halálakor elérhette az 1500–1600 kódexet. A szerző még 3–400 nyomtatott könyvet is számol hozzá, és legalább 150 megkezdett, még be nem fejezett kódexet, így alakul ki a 2000 (és némi túlzással a 2500) kötettel rendelkező könyvtár képe.

Mátyás halála után Mohácsig a könyvtár sorsa a hanyatlás. Sok részletkérdést megvilágító történeti-filológiai nyomozás folyik Mátyás könyvfestő műhelyének személyzete és felosztása körül: a műhely alig élhette túl egy-két évvel az uralkodót. A legizgalmasabb fejezet tárgyalja a könyvtár „kimúlását”. Sorra veszi a könyvtár elhanyagolt állapotáról s a törökök elzárkózásáról panaszkodó 17. századi forrásokat, és megállapítja, hogy egy kivétellel valamennyien másodkézből kapták híreiket; az az egy pedig *nem* a Corvina köteteit látta a budai várban, hanem a királyi kápolna könyvtárának maradványát. A főleg egyházi és egyházi jogi anyagot ugyanis Buda felszabadítása után listába vették. Csapodi bebizonyítja, hogy 1526 után nem maradtak a Corvina kötetei Budán; többségük Istanbulba került, ott hevert rossz körülmények között a szultán palotájában.

A királyi kápolna könyvtárán kívül még egy harmadik könyvtár is létezett az udvarban: Beatrix 50–100 kötetes magánkönyvtára. Legalábbis erre mutat a királynéi „ex libris”, a magyar-aragóniai kettős címer lefestése egyes kódexekben.

Végül az állományt illetően az állítólagos

korabeli katalógusok kérdését tekinti át a szerző, és Naldus verses leírását — noha Naldus értesülései másodkézből valók — fogadja és fogadtatja el hitelesnek. A modern katalógus-restaurációs kísérletek kritikája után következik maga a repertórium.

Az 1040 tétel az eddigi kísérletektől eltérően a szerzők szerint, alfabetikus rendben áll. (Korábban ugyanis külön csoportosították a hiteles, fennmaradt és elveszett köteteket.) Csapodi célja az, hogy a könyvtár gyűjteményéről eleven képet kapjunk, repertóriumunk így valóban a művelődéstörténet egy fejezete lett. A legmodernebb könyvtár-katalogizálásnak megfelelően szövi át utalókkal. Kézenfekvő most már, hogy a további kutatás messzemenő következtetéseket vonjon le Mátyás udvarának szellemi arculatáról, a magyarországi humanista művelődés primér összetevőjéről. S bár Csapodi a feltételezett állománynak csak mintegy felét rekonstruálta — érthetően, hiszen a valószínűleg nagy számban szereplő héber és görög kéziratokról például csak igen gyér tudomásunk van —, mégis arra a meglepő következtetésre jut, hogy a gyönyörű kiállítás „corvinák”-ról híres könyvtár első sorban nem a gazdagon díszített kódexek, hanem a sok és sokféle auktor miatt volt olyan híres. (Még a Mátyás által megrendelt kódexek nagy részében is csak az első két levelet illuminálták, eltekintve a szegélydíszektől és néhány iniciálétól.) Különösen a görög anyag volt a Corvina erőssége, talán csak a Vatikán könyvtára múlta felül. A másik nagy „gyűjtőkör” a görög művek latin fordítása volt. Ezzel az anyaggal méltán remélhette Mátyás, hogy udvarába vonzza Európa legműveltebb humanistáit.

Milyen módon restaurálja Csapodi az állományt? Felveszi 1. a hiteles és fennmaradt, illetve leírt Corvinákon kívül, 2. II. Ulászló, illetve Beatrix hiteles kódexeit, 3. a Mátyásnak, Beatrixnak, illetve közvetlen utódaiknak ajánlott műveket, 4. a Mátyás rendeletére készült, de másnak szánt ajándékokat — minthogy ezekről másolat készíthetett a Corvina számára is, vagy éppen az ajándék volt a másolat, 5. azokat a fennmaradt kódexeket, amelyekről gyanítható, hogy corvinák és 6. a Naldusnál szereplő műveket. Továbbá felveszi 7. a magyarországi 15. századi főpapi gyűjtemények, 8. az 1686-ban megtalált királyi kápolna-könyvtár teljes anyagát, és 9. mindazokat a műveket, melyeket Thuróczy, Bonfini és Ransanus felhasznált saját műve írásakor, mint-hogy szabad bejárásuk lehetett a Corvinába.

Csapodi módszerét általában helyeselni lehet. Valóban nehéz elképzelni, hogy a három történetíró ne a kezéigében levő hatalmas könyvtárból merítsen első sorban, bár nyilván számolhatunk egy-két kivétellel:

hiszen Bonfininek lehetett saját könyve, használhatott, láthatott máshol is, régebben is egyéb könyveket. Az is elképzelhető, hogy a főpapok gyűjteményét is lemásolták a királyi könyvtár számára. Meggondolkozhat azonban, hogy Beatrix magánkönyvtárát és a királyi kápolna (fennmaradt) 300 kötetét is beleolvastja Csapodi a Corvinába. Az az érv, hogy Mátyás könyvtárából sem hiányozhattak Beatrix példányai, nagyon ingatag; ugyanolyan joggal állíthatjuk egy másfajta logika szerint, hogy a király nem törekedett duplumok gyűjtésére a palotán belül. Még inkább vonatkozik ez a kápolna könyvtárára. Csapodi itt saját korábbi (helyes) érvelésének mond ellent, hiszen egyszer már bebizonyította az 1686-os listáról, hogy nem tartozott a Corvina anyagába: teljesen más karakterű — liturgikus, egyházi — könyvekből áll, mint a fennmaradt corvinák, erről százalékos kimutatást is közölt, s éppen ez a fő érve a királyi kápolna-könyvtár létezésére. Ezek után nem lehet

megfordítani a filológiai logikát és azzal az érveléssel bevonni a műveket a királyi könyvtár anyagába, hogy annak számára lemásolták. Nem inkább távoli, még ismeretlen kódexek másolására és megszerzésére kellett az energiát fordítani?

A reprodukciós kísérlet és vállalkozás azonban legalább kétharmadrészen elfogadható, és egészében véve nagy teljesítmény. Használhatóságát függelék kitűnő indexei is emelik: konkordancia jegyzék az eddigi katalógusokkal; a hiteles kódexek jelenlegi állomáshelye, könyvtári jelzete; a hiteles kódexek alfabetikus rendben; a királyi és királynéi címerek ábrázolása és variánsainak leírása; bibliográfia és rövidítésjegyzék; a scriptorok és illuminátorok, végül a possessorok indexe.

Az angol nyelven megjelent munka (Gombos Imre fordítása) méltán kelthet feltűnést a nemzetközi reneszánsz kutatásban.

Kurcz Ágnes

MARTINKÓ ANDRÁS: KÖLTŐ, MŰ ÉS KÖRNYEZET

Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban. Bp. 1973. Akadémiai K. 206 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 82.)

Martinkó András könyvének alcíme: Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban. Találón jelzi ezzel a megszorítással művének nemcsak témakörét, de jellegét is. Minden jelentősebb fejtegetése az úgynevezett mikrofilológiából indul ki, hogy azután szorgos nyomozással, az adatok tömegén átlálva végül is általánosabb érvényű következtetésekhöz jutson el. Illyentéppen a látszat csal: Martinkónak nem az a legfőbb célja, hogy a Petőfi-filológia valamely vitatott vagy vitatható kérdését egyértelműen tisztázza, hanem hogy a tények, az érvek és ellenérvek olykor már zsúfoltnak tetszően sokoldalú felvonultatásával a Petőfi-életmű élményforrásait, korabeli meghatározottságait, objektív és szubjektív indítékait tárja fel. Elemzéseiben helyet kap a tények aprólékos vizsgálata csakúgy, mint a Petőfi költészetének alakulását magyarázó s mindig a valóságos biográfiai tényekre alapozott alkotáslélektani szempont.

A filológiai nyomozás pusztán adatfeltáró s a nyert adatokat logikai sorrendbe fűző „hagyományos” módszerének és igényének már az is ellentmond, hogy Martinkó a negatív eredményt is vállalja, s ilyen jellegű, tehát a kérdőjelet érintetlenül hagyó vizsgálódásait is oly hatalmas apparátussal folytatja, amelyen egy teljes megfektetéshez is bőségesen elegendő lenne. A *Nyesty Demeter táblabíró = Petőfi Sándor?* című többíves tanulmányában lényegében azt bizonyítja, hogy a kérdéses

— egyébként jelentéktelen művészi becsű — tárcát szinte bizonyosan nem Petőfi, hanem nagyon valószínűen Pákh Albert írta. Fejtegetéseinek lefegyverző logikája mint olvasót és recenzenst egyaránt meggyőz. A Petőfi-kutatók főlényes anyagismerete azonban — s e vallomással tartozom — szinte zavarba ejtően nyugtáz le, mert annak idején Fekete Sándor azonos témájú, de ellentétes következtetést tartalmazó (hogy ti. Petőfi írta a szóban forgó tárcát) írása is álláspontjának elfogadására készített. Így tehát, salomoni döntésre nem lévén lehetőség, a kérdőjelet meghagyva arra a megállapításra kell szorítkoznunk, hogy bárkinek az életművében fog helyet kapni ez az igénytelen tárcsa, kiváló ürügynek bizonyult a Petőfi-filológia, sőt Petőfi kora jónéhány izgalmas és tanulságos társadalom- és kultúrtörténeti problémájának felvetéséhez.

Martinkó tanulmányában oly gazdagon bontakozik ki Eperjes belviszonyainak rajzán keresztül a kor kultúrtörténetének, benne a vidék s közelebről a Felvidék valóságának számos jelensége s Petőfinek ezekhez való viszonya, hogy az így nyert kép önmagában véve is komoly tudományos eredmény, s valószínűleg az értekezésnek is ez — s nem a szerzőség eldöntése — volt a fontosabbik célja. A tanulmányban sorjázó figurák, mint az eperjesi Diogenész vagy az ürleányok test-edzője, a német tornatanár alakja, s az események háttérében Vahot Imre rejtélyes érdek-

lődése és ravasz szerkesztői fogásai — nem pusztán adalékokként szolgálnak bizonyító erővel, hanem a „klasszikus” filológiai vizsgálatoktól elütően olvasmányélményt is nyújtanak.

Az említett tanulmány felidézésével vélhetőleg kielégítően jellemeztük Martinkó András e kötetbe foglalt írásainak tárgykörét és módszerét. Ami nem jelenti azt, hogy e tanulmány valamiféle a többire is alkalmazható sémát tartalmazna. Ellenkezőleg. Az egyneműnek tetsző írások a Petőfi-életmű jellegükben nagyon is eltérő problémáira vetnek fényt, s ennek megfelelően alakulnak a vizsgálódások szempontjai. Példa e műfajon belüli változatosságra *A beérkezés után kiutkeresés?* c. tanulmány, amely az 1844-es esztendő szerepét taglalja Petőfi költői pályáján. A költői termés változatossága jellemzi ezt az időszakot. E tény persze nem újdonság azok számára, akik valamelyest ismerik Petőfi költészetét, annál inkább elgondolkoztató annak a törvényszerűségnek a jelzése, amelyet Martinkó az „azonosulás és (vagy) szembeállítás, mint meghatározó teremtő helyzet és energia Petőfiben” címszó alá foglal. Ez a megfogalmazás voltaképpen arra a tényre utal, miszerint Petőfinek ahhoz, hogy költészete tápláló forrásra leljen, szüksége van olyan élményekre, tapasztalatokra, eszmékre, amelyekkel állít, azonosul, vagy tagad, szembenáll viszonyba kerüljön. E taszító és vonzó hatások sajátos dialektikája táplálja költészetét: ezek átmeneti hiánya stagnálást, költői elbizonytalanodást eredményez. A tanulmány persze nemcsak és nem is elsősorban a tézist fogalmazza meg, hanem konkrétan elemzi azokat a főbb élményeket, környezeti (ha úgy tetszik: szociológiai) s egyéb indítékokat, amelyben ezek az ellentétes előjelű inspirációk testet öltöttek.

A kis kötetten végigvonul annak ismétlődő megállapítása, hogy voltaképpen a számtalan Petőfiről szóló tanulmány, adatközlő kiadvány, monográfia után még mindég számlálhatatlan fehér folt, ténybeli bizonytalanság, „kérdőjel” sürget további munkálkodásra. E tény vigasztaló abból a szempontból, hogy a jövőendő (egyre csökkenő számú) filológusai számára tág tér nyílik, de egyben csüggesztő is, mert e néhány évnyi költői pálya is túl nagy feladatnak bizonyult kutatók generációinak. E tény a tudomány véges és végtelen lehetőségeit egyként illusztrálja. Martinkó szellemes és izgalmas nyomozásai sorában is különös érdekességű a *Végleg eltűnt egy „ér” Petőfi életművében?* című írása. Ez a tanulmány arra példa, hogy a tények, életrajzi adatok logikus sorrendbe állítása önmagában véve nem elegendő, hiszen ezek legfeljebb egy-egy eshetőséghez adnak logikai vázat. Ha valamely körülményről nincsenek cáfolhatatlan dokumentumok, akkor — mint Martinkó teszi — a

tények mögé kell tekinteni, s a háttérrel együtt szemlélve maguk a tények is eltérő alakot öltenek.

A különböző emlékezőseknek, adalékoknak (sokszor akár magától a költőtől származóknak is), ha egyébként valószerűek, megvan az a veszélyességük, hogy valamelyik logikusnak tetsző kombinációjuk tényné szilárdul, s mint ilyen öröklődik tovább, tévedést konzerválva. A *Matildhoz* című költemény ihletője ugyanis egy 1888-ból származó feltételezés szerint talán egy jelentéktlenebb színésznő lehetett, kit Petőfi Debrecenben látott. Ez a feltételezés a későbbiekben úgy módosul, hogy a „talán”-tól a „lehetett”-en át a „volt” bizonyosságig jutnak egyes kutatók. Martinkó kételkedik ebben a megállapításban. A tényekben is, de nem kevésbé abban, hogy ilyen tartalmú vers jelentéktelen hölgyhöz szólhatott. S valóban: ez a tartalmi mozzanat kérdőjelezi meg legfőképpen az életrajzi adatok ilyen kombinációját. Persze ahhoz, hogy valaki új nyomon indulhasson egy ilyen nehezen kibogozható kérdés tisztázására, a költő karakterét éppúgy kell ismernie, mint elhanyagolhatónak tetsző egyéni szokásait. Például azt, hogy személyhez szóló betűjeles verseinél a hiányzó betűk helyét a valóságos betűszámnak megfelelően pontozza ki. Így valószínűsíthető egyebek közt az a tény, hogy az *L..... néhez* című költemény (így, hat ponttal) Lendvayné Hivatal Anikóhoz szól. Mármint az itt megtalált elveszett „ér” voltaképpen Petőfi szerelmi lírájának egyik lényeges, a költő élettörténetére, egyéniségére új fényt vető motívuma. Mondanunk sem kell, hogy a szerző érdeme itt sem csak az egyébként rendkívüli gazdag és céltudatosan alkalmazott dokumentáció, hanem az eredmény (bármily részletkérdésnek látszik is) érdemlegessége, súlya is.

A tanulmánykötet meggyőzően és szuggesztíven illusztrálja azt a ritka tulajdonságot, amely Martinkónak sajátja, hogy egyszerű kutató-filológus és értékelő-minősítő történész és teoretikus. S itt nem pusztán holmi arányokról, vagy egymást kiegészítő járulékos elemekről van szó. Martinkó akkor is teoretikus és mérlegelő elme, amikor minuciózus részletezéssel önmagukban mellékesnek tetsző tényeket tisztáz, hiszen a tényeket összefüggéseikben és irányukban szemléli, valamilyen, a pusztá tényeknél minőségileg fontosabb „kérdőjelek” feloldása érdekében. S amikor (e füzetben inkább csak mellékesen) teoretikusként lép elénk, elvontabb gondolatnak a hitelét is az azokba felszívódott fölényes anyagismeret biztosítja. Nem kell bizonygatni, hogy szakmánkban milyen fenyegető tendencia az analízis és szintetizáló szándékok és tulajdonságok olykor már szinte groteszk szétválása, a fától az erdőt nem látó hatalmas, de fantáziatlan anyagtudás s az

üresjáratokban forgó, felületes koncepció-termelés sokszor tudományos pályák kiteljesedését gátló tragikus kettőssége. Nem mindig alkati adottságok okozzák, sokszor a specializálódás eltorzult gyakorlata, tehát egy szakmai betegség magyarázza.

Tehát külön érdem, hogy Martinkó munkásságában egyesíti e sokszor ellentmondó tulajdonságokat. A *Feleletre váró kérdések a János vitéz körül* című tanulmányában a keletkezéstörténet érdekesebb körülményeinek vázolója mellett a népiesség jegyeit, korabeli lehetőségeit, Petőfi addigi életművében betöltött funkcióját vizsgálja. A költemény realizmusáról szólva Martinkó megállapítja, hogy a realizmus diadalának nevezett jelenség fedezhető fel a műben: „Kétségtelen, hogy ez is benne van a műben, de van benne egy *romantikus alap* is, melynek vagy tiszta *érvényesítésével*, vagy *túlhaladásával* válik a mű realistává.” (101.1.) Érdekes, hogy ezt a körülményt Petőfi bírálói, sőt ellenfelei is észrevették, amikor e jelentékeny részében mesés történetben a fantázia hiányát kifogásolták. A korban divatos, szokványos romantikus cselekményszövésével összevetve a *János vitéz* egyszerű, áttekinthető meseszövege valóban ötletekben szűkölködőnek tetszhetett. Talán annyiban igazuk volt — s ezt Martinkó is leszögezi —, hogy Petőfinék nem tartozott erős oldalai közé az epikai lelemény.

Egyebek között ugyanis ezzel az utóbbi tényezővel magyarázza egy másik tanulmányában A *táblabíró* című elbeszélő költemény félbenmaradását. A fő ok azonban mégsem ez lehetett — fejtegeti Martinkó —, hanem az az érdekes körülmény, hogy amikor Petőfi egy humoros tárgyú elbeszélő költemény megírására szerződést kötött, s a megírása elhúzódtól (a tények, bizonyítékok és feltevések részletes leírásával megismerkedhetünk a tanulmányában), a téma eredeti felfogásához képest szemlélete megváltozott, s a táblabírák kedélyes (inkább rokonszenvet, mint ellen-szenvet ébresztő) bírálgatását már nem találta időszerűnek. A költemény valószínűsíthető kibontakozása, a fiatalok művelődési, refor-

merliberális elképvezései ekkor már nem érdekelhették igazán a forradalmasodó költőt. A körülmények, az adatbeli és szemléleti tényezőknek ez a rekonstrukciója teljességgel valószínű. Itt legfeljebb azzal a triviális s kompetenciát nélkülöző feltevessel élhetnénk, hogy Petőfi esetleg elakadhatott a mese szövésében, s egyéb dolgai közepette elveszthette kedvét a történet befejezéséhez, más ügyek, témák vonzóereje erősebbnek bizonyult. Hét-köznapi esetekben legalább is megtörténik ilyesmi a tollforgatókkal, miért ne eshetett volna meg Petőfivel is? Martinkó tanulmánya persze a maga kereteiben, megvilágítva a költő éppen átalakuló viszonyát a költeményben ábrázolt jelenségekhez, életrajzi és eszméletörténeti vonatkozásban egyaránt igen értékes tudományos eredményekkel szolgál.

Esetről már szó arról, hogy ez az adatokban bővelkedő kötet, amelyben a biográfiai-filológiai elemzések igen nagy szerepet kapnak, érdekes, elmemozdító, sőt némileg bátorítanul mondva: szórakoztató olvasmány. Ez utóbbi tulajdonság nemcsak annak a humornak köszönhető, amely sajátos módon, különösen a polemizáló részletekben e könnyűnek egyáltalán nem nevezhető tudományos műfajú kötetet áthatja, hanem a kutató munkálkodás menetét szemléletessé avató megjelenítő képességnek, annak, hogy könyve olvasóját szinte bevonja gondolatkörébe, megosztva vele a tudományos nyomozás szellemi izgalmát. A korismeret, a fölényes anyagtudás felidéző erővé válik, s állítható, hogy van a könyvnek a kor hangulatát felkeltő atmoszférája, szinte regényes, ábrázoló jellege. S ha hozzátesszük, hogy mindez a tudományosság szigorú szabályainak maximális alkalmazása mellett, sőt éppen ezek révén jellemzi Martinkó András könyvét, akkor bizakodhatunk a tudományos munkák ismeretgyarapító küldetésében. Abban tudniillik, hogy a tudás megszerzése, ilyen könyveket olvasva, nemcsak a nehéz munka gyümölcse, hanem az elmét jótékonyan foglalkoztató élmény is lehet.

Wéber Antal

EMLÉKEZÉSEK ADY ENDRÉRŐL

2. kötet. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette Kovalovszky Miklós. Bp. 1974. 842 l. Akadémiai K. — A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete /Új Magyar Múzeum 9./

Az 1961-ben megjelent 1. kötet után csak most kerülhetett kezünkbe a második, amely 1896-tól 1904-ig kíséri végig Ady életét a kortársi emlékezők tükrében. Ez a kötet, noha nagyobb részében, főként a váradi éveket (1900—1903) illetően már gazdagon föltárt időszakot ölel föl, jóval terjedelmesebb lett

az elsőnél. S míg ott, valamint e kötet elején, a debreceni évek tárgyalásában, még főként „a hiányok homályával” kellett a gyűjtőnek megküzdenie, a váradi korszak fölidezésében már inkább a bőség zavarával (336). De mindvégig: az emlékezés természetében rejlő nehézségekkel.

Kovalovszkynak nincsenek illúziói a kortársi emlékezetéről. Ilyeneket mond róla: „az emlékezet személycseréjéről van szó” (44); „Érdekes és jellemző, hogy a későbbi emlékezés hogy duzzad, módosul, színesedik új részletekkel. Az időbeli távolodás néha nem szegényíti, szűrkíti, hanem tovább sarjasztja, színezi az eredeti emléket, s ez is óvatosságra int az emlékezések hitelének értékelésében” (128); „mindegyik a maga alkalmi tapasztalatát és emlékét általánosítja” (165); „Ady egész pályájának ismeretében fogalmazza meg a költő szájába adott prófétai vallomást” (182); „a kortársak közül sokan, főként az egyszerű emberek, mennyire csak külsőségekben figyelték meg Ady alakját és életmódját” (394); „azt tükrözik, amit a kortársak emlékezete a költőre jellemzőnek tart” (546); „Nemely emlékezésben — mint a fentiekben is — kirívón programszerű Ady kisember-rokonszenvének, a szegények iránti emberbaráti és szociális érzékének emlegetése, közhelyszólamokat adva szájába. Mindez jórészt az emlékezők utólagos, kötelezőnek vélt stilizálása” (549); „Közléseik természetesen inkább a maguk szemléletmódjára, emberlátására, érdeklődésére jellemzők, mintsem Adyra” (645); „emlékezőink ruházzák Adyra — szokásos módon — a kor minden nevezetes váradi eseményének főszerepét” (658); „különléte emléktöredékek hamis kombinációja, vagy legjobb esetben valamely későbbi esemény visszavetítése” (695); „Vézi fellengzős előadásában is helyre kell igazítanunk az emlékezet tévedéseit és a visszavetített értékelés túlzásait” (785); „Különléte történetek keltek tehát szájra, magyarázatul vagy tanulságos példázatként. Mindegyikben van néhány igazság-mag, de téves adatok, eltorzított tények keverednek velük tetszetős találasban. Szükséges tehát, hogy megrostáljuk e félrevezető közléseket” (788).

A legutóbbi idézet az egész gyűjteményre általánosítható. A kortársi emlékezet jóhiszemű torzításának e kötetben legmeggyőzőbb példája Móricz Zsigmondé. 1909-ben azt vallotta Adyval közös debreceni korszakukról szólva: „Sose láttam őt. . .” 1923-ban már magába szuggerálta: „Csak egy fél percig vagy addig sem láttam. . .” (125). A másik példa: Varga Ilona, a nevezetes Kiváncsi, azt állította, csak egyszer hallotta Adyt a Csokonai Körben (254); Kovalovszky vele szemben is bizonyítja, hogy később, 1908-ban is meghallgatta (309). Varga Ilona semmiképpen sem volt érdekelve abban, hogy elhallgassa ezt, és mégis!

Mit szólunk akkor azokhoz, akik különféle okok — elsősorban saját személyük előtérbe állítása — miatt szándékosan is torzítanak? E kötetben néhány kétségbeejtő emlékezés is szerepel. Ilyen Ladányi Dezsőé a temesvári időszakról (Kovalovszky is „korlá-

toltnak” mondja, túlszínezésről és naiv általánosságokról beszél: 95—96), Boros Mihályé és Bérczi Gyuláé Váradról vagy — utoljára, de nem utolsósorban — Vikár Béláé! A derék tudós és műfordító 1935-ben tücsköt-bogarat összehord Adyval való hajdani váradi találkozására kapcsán; Kovalovszky alig győzi ki-javíthatni.

Ennyi elkeserítő tanulság után a bennem lakozó *advocatus diaboli* kételyeket is támaszt az emlékezés-gyűjtemény mint kiadvány iránt. Vajon érdemes-e ennyi zavart keltő, ellentmondásokat teremtő szöveget közzétenni, hogy — magunknak okozva munkát — utána csaknem ugyanannyi terjedelemben kelljen rendre cáfolnunk, helyesbíteniünk, tisztázniunk? Fölvetődik a kérdés: az új épület elkészülte után nem fölöslegesek-e az állványok? Nem volna-e elegendő, ha a hivatott szakember — és Kovalovszky Miklós kétségkívül a legilletékesebb — az összegyűlt emlékezéseket megrostálva már csak a végső eredményeket — Hatvany Lajos hasonló Petőfi-gyűjteményében használt szavával: *summá-lásukat* — közölné? Azaz végeredményben az Ady-emlékezésekből mindjárt az Ady-élet-rajzot írná meg, azt, ami jórészt már így is benne van ezekben az emlékezéskötetekben, Kovalovszky apróbetűs kommentárjaiban, magyarázataiban: *e kötetek legfőbb értékei-ben*.

Azt, hogy Kovalovszky is érzi ezt a belső ellentmondást, mutatja: számos emlékezést nem eredeti szövegével hoz, hanem már „megrostálva és egységesítve” (246); „a nyilvánvaló tévedéseket elhagytuk vagy kiigazítottuk” (300); „négy forrásból ötvöztük össze” (742) s i. t. Csakhogy hol ebben a határ? Ha egyikből eleve, a *közlés előtt* kiirtotta az ellentmondást, a téves adatot, a másikat miért hagyta benne, hogy csak a kommentárjában cáfolja meg; a harmadikban meg — egyetlen lapon kétszer is (742) — miért kérdőjelezi meg szögletes zárójelben a szerinte téves állítást? Illetve másutt miért nem?

Talán jobb lett volna, ha — különösen a már nyomtatásban megjelent emlékezéseket — változatlanul közli. Mert ha e gyűjtemény eredendő célját nézzük, akkor ez éppen abban áll, hogy az *irodalomtörténet nyilvánossága előtt cáfolja és tisztázza a hamis állításokat, tehát ellenőrizhetően*. Ha már maga a közölt emlékezés — hogy divatos szóval éljek — *manipulált*, a későbbi kutatók nem dönthetik el: a nagybetűs főszövegben mennyi az emlékezőnek és mennyi a szerkesztőnek a szerepe.

Ezzel egyúttal talán megadtam a választ e munka értelméről és jelentőségéről „az ördög ügyvédjének” is: fontossága éppen abban áll, hogy *nyilvánosan számoljunk le a hamisításokkal, legendákkal*. Egyszer rá kell szánunk a papírt s a fáradságot: *ha könyvtárnyit összeírhattak Adyról tele tévedésekkel, egy ilyen*

kritikai tisztázást mindenképpen megér az Ady-életrajz, s minden bizonnyal meglesz az a haszna is, hogy legalább a további Ady-irodalomból kizárja ki a tévedések továbbélését, könyvről könyvre vándorlását, ami eddig elkerülhetetlen volt. Ezt a munkát megkezdte a váradi korszakkal kapcsolatban Hegedűs Nándor, s most az egész életműre leghivatottabban végzi Kovalovszky Miklós. Az Ady-mű és az Ady-irodalom bámulatos ismeretével szedi izekre az emlékezőket, s rakja a helyükre az oly sokszor ellentmondó adatokat.

A kötetben elsősorban a Kiváncsi-ügy a legfőbb érték; hírlapi tájékoztatások után most végre teljes terjedelemben közkinccsé lett Varga Ilona emlékezése, a hozzá írott 26 Ady-levél, s Kovalovszky alapos magyarázataival — amennyire ez egyáltalán lehetséges — megvilágosodott e különös kapcsolat története, lélektana. Azt nyilvánvalóan elfogadjuk, hogy Varga Ili azért nem merte magát a személyes ismeretségig fölfedni Ady előtt, mert nem érzett magában elég hódító és megtartó erőt, félt a kudarcot, ha nem tetszene Adynak (295); de mi tette érdekeltté e különös kapcsolat fönntartásában Adyt? Egy helyütt Kovalovszky arról ír, hogy Ady egy válságos szakaszában Kiváncsitól remélt megváltást (324). Én nem hiszek ebben. Adynak hiúságát legyezgette ez a kapcsolat, de nem igen beszélhetünk még csak vonzalomról (321) sem! Épp őt, a női test megigéztettségét, kielégítette volna egy ilyen platóni kapcsolat? Játsozott, ő eleinte tán abban a reményben, hogy lesz belőle valami, azután — talán amikor megtudta, mert hiszen megtudta, ki a Kiváncsi bizonyára személyleírását is kapott róla; látta; rájött, hogy „nem az ő esete” — kezdte hanyagolni a levelezést, majd Váradon föl is hagyott vele. Annál udvariasabb és nemesebb volt, hogy megsértse a rajongó leányt, akinek kitarása továbbra is jólesett neki, de miután ez már semmivel nem kecsegtette, felkiismeretfurdalás nélkül szakította meg a kapcsolatot.

A legjobb írások azoké az öreg újságíróké, akik hajdani emlékeiket nem voltak restek utóbb — ha műkedvelő módon is — némi utánjárással, nyomozással, kutatással szembesíteni. Ilyen elsősorban Hegedűs Nándor két portréja, Szűts Dezsőről és Fehér Dezsőről, id. Pálffy Józseféről, Sárosi Béláról és Zoltai Lajosról, Ötvös Béláé szintén Sipsősről és Márton Gabiról. Megfontolt, hiteles, bár vázlatos Hegyaljai Kiss Géza emlékezése. Alapos utánjárás révén vált az újságíró riportja értékes irodalomtörténeti adatközléssé Wilhelm Stepperné a temesvári hónapokról szóló írásában. A maga korlátolt módján kitűnő az öreg Bartha Mór életrajzában Adyra vonatkozó részlete, s éretlen hiteles Todor Manojlović esszéje. Szintén a maga módján nagyon tanulságos Szűts Dezső visszaemlékezése, amely eddig hozzáférhetetlen volt a kutatás számára,

s amelyet érthetetlenül a Tavasz 1971-ben kiadott antológiája sem sietett közzétenni.

Már kevésbé sikerültek azok az írások, amelyeket Kovalovszky munkatársai, „bedolgozói”, Ady-kortársakkal folytatott beszélgetéseikről készítettek. Ezek — többnyire szintén idős újságírók — lelkesen jártak a kortársak nyomában, de ennyi idő múltán érthető, ha már jelentős tanúkat aligha tudtak megszólaltatni. A debreceni Balassa Sándor (1882–1960) és Pálffy József (1888–), a váradi Ötvös Béla (1888–1970) és Jákó Elemér (1897–) megérdemli, hogy nevüket itt is megemlítsük. Csighy Sándorról és Makay Miklósról sajnos a kötetből nem tudunk meg semmit, még írásukról sem.

Ez egyébként egyik hiányérzetem: a korábban meg nem jelent emlékezőségeiről nem tudjuk, hogy mikor születtek; holott a bennük szereplő számos utalás keletkezésük időpontjának ismeretét szükségessé tenné. S minthogy e kötetek anyaggyűjtése 1957 óta folyik, s amint Balassa Sándor példája mutatja, az emlékezőségről vagy -gyűjtő időközben már el is halt, a megjelenés pedig két évtizedre is elhúzódik, célszerű lett volna az írásba rögzítésnek legalább az évét következetesen fölűntetni. Demkó Pál, „ma is fiatalosan mászik létrára” (381); Papp Lajos „ma már túl a hetvenedik évén” (635); Drozdy Győző Ady-relikviát őriz „ma is” (761) s így tovább; csak éppen azt nem tudjuk meg, mikor volt ez a ma, hány éves lehet tehát — ha él még — az adatközlő most, amikor végre napvilágra került emlékezése. Csak kivételesen közli Kovalovszky az emlékezőségi időpontját, különféle módon: hol a szövegben zárójelként (76), hol a végén (159), hol az ő kommentárjában (143). De még a publikált írások megjelenési helyét, időpontját is csak az emlékezés után jóval, Kovalovszky jegyzetében elrejtve találhatjuk meg (Ormos Edeét, Vikár Béláét), pedig már a szöveg olvasása közben kellene sokszor tudnunk, mikor írja szerzője. Jákó Elemér cikkének pedig sem időpontját, sem lelőhelyét nem találjuk meg (561). Talán helyénvaló módszer volna mindjárt a cím alatt megadni a korábban közölt írások lelőhelyét, a gyűjtemény számára készült emlékezőségeknél pedig keletkezési évét. Kosztolányi szerint az olvasót fogalmazásunkkal egy másodpercig sem szabad bizonytalanságban tartanunk; ez erre is érvényes.

Engem nemcsak az zavart, hogy az írások keltét nem vagy csak utóbb tudhattam meg, hanem a technikai szerkesztésnek néhány következtetlensége is. Nem tudom, miért kellett Kovalovszky apróbetűs bevezető szövege után, amely a debreceni évek sommás értékelése volt, külön egy nagybetűs tanulmányt adnia ugyancsak Kovalovszkynak, ezúttal nevével, mintha ő is egyike volna a kortársaknak. Nem lehetett volna e kettőt egybeszer-

kesztve, apróbetűsen, tehát szerkesztői szövegként adni? Avagy: ha másutt az interjút készítő Balassa vagy Jákó neve szerepel szerzőként, akkor a 686. lapon miért nem Kemény Istváné, miért a meginterjúvott Kurländer Edéé?

Zavarók a kétféle rövidítések is. Egységsíteni lehetett volna Dénes Zsófia, Fehér Dezső és Hegedűs Nándor könyveinek idézési módjait (806–8). Az 1. kötet kapcsán már Varga József rámutatott a Kovalovszky módszerében rejlő sok ismétlés veszélyére (ItK 1962. 510). Tanácsát, hogy kommentárjait ne emlékezésenként, hanem életrajzi, időrendi egységeként írja meg, Kovalovszky nem valósította meg, így most is sok a hosszabb-rövidebb ismétlés. A *Pusztul a lótsz* megjelenési adatát olvassuk a 482. lapon, majd rögtön utána újból a 483-on. A szövegből tudjuk, hogy Ady mikor szerepelt a Szigligeti Társaságban (609), a kommentárból három lappal később újból megtudjuk (612). Háromszor olvassuk Adynak a zseni és a vérbaj összefüggéséről szóló megállapítását idézetként, kétszer Ady Lajosnak bátyja Petőfi-kötetéről szóló emléket, kétszer Szilágyi Dezső jellemzését, háromszor Ady újságolvasó szenvedélyét, tucatszor ruházódásának ellentmondásait, francia tudásának gyöngességét s i. t. A névmutató egyik fontos szerepe, hogy fölleslegessé tegye a kölcsönös utalásokat. Ezért el lehetett volna hagyni az olyan magyarázatokat, amelyek máshová utasítják az olvasót: Rubos Árpádról (313) vagy Kurländer Edéről (554) lásd amott. S éppen ennek a példájára: minden ismétlést fölleslegessé tenne egy jó *tárgymutató*, amely az emlékezők szétszórt adalékait jól kiválasztott tárgyszó alatt egy helyre hordaná. Pár példát. Ady vérbajáról e kötetben a következő lapokon találunk adatokat: 62, 98, 99, 393, 438, 476, 486–499. (Az utóbbi helyen alapos tanulmányszámba menő vizsgálata a kérdésnek.) Ady szemének különösége, csodássága majd minden emlékezőt megfogott: 111, 112, 129, 139, 143, 166, 541, 621, 736, 759, 766, 788. Nagy Endre jellemezhetné tán először Adyt cigánypéne (Ady Múzeum 2 : 77); a költő cigányos külseje itt is sok emlékezésben visszatér, pl. 525, 624, 671. Ezek mintájára Ady életének, életművének minden előforduló jellegzetes tárgyát, motívumát indexbe lehetne szedni. Pl. Kovalovszky kiemeli az *élőhalottság* (309, 324, 488) vagy a *láp*-motívum (483) első fölbukkanásait; ezek most elsikkadnak a gazdag anyagban, míg a szakember készítette mutató örökké a kutatók kezére járna. A kötet mellékletei egyébként gazdagok és hasznosak: a 28 kép a jórészt már említett kortársakról, a fontosabb helynevek mutatója, valamint és legfőképpen a kötetben említett Ady-írások címmutatója. (Ezeket K. Pap Ilona állította össze.) Talán csak annyi ész-

revételem volna, hogy a váradi és a debreceni Dénes Sándort el kellett volna a névmutatóban különíteni.

Molnár József az 1. kötet kapcsán kiemelte már, hogy a jegyzetanyag stílusa is dicséretre méltó: szépen megírt (It 1962. 428). Én még az ő kifogásait sem érzem jogosultnak, sőt értékelem Kovalovszkynak olykor szépirói teljesítménnyel vetekvő fordulatait. E kötetben pl. a *modernséget* zászlózó *Husadik Századról* (202) szól: ez a zászlózó nagyon tetszik nekem. S az is, ahogyan Szűts Dezső jellemzésül nagyszerű szót talált ki: az Értelmező Szótárban sem találom ugyanis az *értékony* jelzőt. Mennyire jellemzi ez Szűts Dezsőt! Nem föltétlenül ártó, nem is ártalmas, csak ártékony (435, 444); ahogy maga Kovalovszky fölfedi szabatos értelmét: „egyszer csak ártani fog neki” (444). Telitalálat! Szeplőt csak tán kettőt találtam. Senki nem örülne, ha azt mondanák róla, hogy „Kemény Emil nevű joghallgató” (63). Ez a *nevű* föllesleges. A másik fogalmazási lazaság: nem *imponáló szándékot*, hanem *imponálni akaró* szándékot akarhatott mondani (204).

Értelemzavaró sajtóhibát is kettőt tennék szövé: *versélmény* (118) *verselmény*, azaz vereszet helyett; *Ady levelének szövegében és áll én helyett* (274).

Pótlásaim és helyesbítéseim csekélyek, de bizonyára nem fölleslegesek. A jogász Kun Béla, akinek születési évét kétszer is közli, egyszer a napját is (15, 209), Hódmezővásárhelyen, 1954. máj. 12-én fölakasztotta magát (Kárász József közlése). Vitatja Kovalovszky Manojlovičnak azt az állítását, hogy Ady Lédával megjelent a Szigligeti Színházban (522). Lehet, hogy nem akkor, s nem azt nézték meg, amit Manojlovič mondott, de közlésének lényegét hitelesíti Juhász Gyula is *Ady a színházban* című emlékezésében (JGY-ÖM 7 : 78). Pálfi Antal nem volt tanyai kapitány; az másik Pálfi Antal volt (612); egyébként az Ady-kutatás számára hadd rögzítsem Pálfi Antal születési és halálozási adatait is: 1854–1919. Kovalovszky szerint Adyék 1917 októberétől laknak újból Pesten (688). Valószínű, hogy már szeptembertől, mert szeptember 30-án a szegedi Tömörkény-ünnepélyre már a fővárosból utaznak le. Ady Kosztolányit nem „irodalmi költőnek” (711), hanem „irodalmi írónak” (AEÖPM 8 : 227) nevezte. Rónai Zoltán a Magyar Életrajzi Lexikon szerint Brüsszelben halt meg 1940-ben (714). Tisza Lajos nem kormánybiztos, hanem királybiztos volt Szegeden (730). Zsirkay János (1880–1940) néhány szegedi éve (1918–1922) alatt Juhász Gyulával való vitái révén vergődött hírhedségre (744). Kiigazítandó a nagyon rövid ideig szegedi újságíró Nagymihály Sándor, nemcsak azért, mert Ady 1917. szeptember 30-án nem járt Dankó sirjánál, hanem azért is, mert a cigányköltő sirja nem

a Dugonics-, hanem a Belvárosi temetőben van (396–397). A 752. lapon Juhász cikkének az Ady Múzeumnál hozzáférhetőbb közlése: JGYÖM 7 : 65–71.

Érdeemes lett volna jegyzetben szólni arról, hogy tudunk-e valamit a Kovách család Adyverseket őrző emlékkönyvéről; ha nem, arról is (366). Tisztázni kellene — talán a lipótmezei gyógyintézet nyilvántartásából — Rienzi Mária halálozási évét: a 392. lap szerint 1935-ben, a 486. lap szerint 1932-ben halt meg. Hol van Szűts Dezső és Léda levelezése? (447) Ki volt Ady „jó ismerőse, Diósy Ferenc”; a fogalmazásból úgy sejlik, mintha Diósy Ödön apja lett volna (787); annál fontosabb, hogy koráról, foglalkozásáról, Adyval való ismeretségéről többet tudjunk. Drozdy említi a hírhedt mondást, amit Adynak tulajdonítanak: „ez nem az én forradalmam” — mondta volna 1918 őszén (761). A Magyar Hírlap 1969. jan. 26-i számában kimutattam, hogy ezt Rákosi Jenő találta ki, s a jobboldali legendából szektáns baloldaliak próbáltak elméletet gyártani.

Megismétlem, hogy a kötet legfőbb értéke Kovalovszky értelmező, magyarázó, tisztázó

jegyzetanyaga. Belőle nemcsak sok érdekes emberi apróság világlik ki Ady karakteréből, testi-lelki tulajdonságaiból, hanem nagyon fontos összefoglalások a költő kapcsolatairól. Így Ady és Ödry Árpád, Sipos Béla, Móricz Pál, Ábrányi Emil, Jókai, Márton Gabi, Dankó Pista, Rienzi Mária, Bródy Sándor, Fehér Dezső, Fehér Dezsőné, Szűts Dezső, Goga Octavian, Várady Zsigmond, Kosztolányi Dezső és Szabó Dezső ismeretségéről, barátságáról, kölcsönhatásáról; Ady és a Huszadik Század, Ady és Nietzsche, Ady és Dózsa viszonyáról. Kovalovszky évtizedes gyűjtőmunkájával, az Ady-ismeret teljes birtokában hatalmas munkát végzett. Bevezetőül kimutattam, hogy elkerülhetetlen volt a megírandó életrajzhoz az emlékezőseknek ezen a kásahegyén keresztülrágnia magát. Kívánom, hogy a 3. kötet megjelenésére negyedennyit se kelljen várunk, s utána még maga Kovalovszky írassa meg Ady életrajzát, amely most már tehermentesülve a legendáktól és ellentmondásoktól, a lehető leghitelesebb lesz.

Péter László

RÁBA GYÖRGY: SZABÓ LŐRINC

Bp. 1973. Akadémiai K. 173 I. (Kortársaink)

Az Akadémiai Kiadó új sorozatát, a *Kortársaink*-at irodalmi körökben határozott várakozás előzte meg. Az eddig megjelent néhány kötet alapján ítéletet mondani a vállalkozás hasznáról és sikeréről elhamarkodott dolog volna. Azt azonban bizonyosan kimondhatjuk, hogy a sorozat forgalomba került füzetei közül Rába György munkája, amely Szabó Lőrincről ad összefoglaló képet, a legjobban sikerült.

Érdeemes tehát egy percre elidőznünk a mellett a kérdés mellett, milyen nehézségeket is kell e sorozat szerzőinek legyőzniük, és miképp sikerült Rábának ezeken úrrá lennie. Valamennyit, persze, sem a nehézségekből, sem Rába eredményt szülő megoldásaiból nem sorolhatjuk föl, csak néhány kiemeltet.

Azt szokás mint fő nehézséget fölhozni, hogy a szerzők töretlen úton kénytelenek járni. Nem kész véleményeket kell összegyűjteniök, mérlegelniök, egyeztetniök és kiegészíteniök, hanem maguknak kell az első *irodalomtörténeti igényű* minősítő, helykijelölő értékelést elvégezniök. Ez igaz; de legalább annyira előny ez, mint amennyire hátrány. Nem kötik kezüket ítéletek és előítéletek. A maguk olvasói élményére és feldolgozó kézségére hagyatkozhatnak.

A második, amit említeni szokás a nehézségek közül, már valóban emel gátat. Az irodalomközéleti érzékenység ez. Barátok,

rokonok, özvegyek: többnyire érzékenyebben reagálnak egy-egy, *szerintük* igazságtalan vagy méltánytalan megállapításra, mint reagálna esetleg maga a szóban forgó költő. Mert a jó költő, ha fölötte érzékeny is, rendszerint bizonyos kétséggel szemléli önmagát és életművét. „Mily kevés, amit beválték”, „S pályám bére Égető, mint Nesszus vére” — mondta közülük az egyik legnagyobb és legöntudatosabb. Az útítársak, az atyafiság, a feleségek azonban rendszerint makacsul és engesztelhetetlenül ragaszkodnak a mítoszokhoz. Ami érthető is: ők többnyire ezek által a mítoszok által azok, amik. Az igazságnak is eleget tenni, s érzékenységet sem sérteni: majdnem a híres német népmese, a fiú, az apa meg a számár vándorútjának rezignált tanulságával egyenlő tehát.

Az igazi, a szakmai nehézséget azonban az jelenti — ha valóban jelentős alkotóról van szó —, hogy olyan új művészi jelenségeket kell az életmű méltatójának megragadnia és értelmeznie, amelyeket éppen az illető életmű teremtett meg, amelyekre tehát a korábbi fogalomkincs és eljárásmod rendszerint elégtelen. Új fogalmakat és eljárásokat bevezetni viszont terjedelmes monográfiákban is kockázatos és nehéz vállalkozás; csak sokoldalú, de egyértelmű körülhatárolások esetén jogosult. Ezekben a rövidlegzetű, füzetes munkákban azonban sem tér, sem műfaji

lehetőség nem igen adódik részletes kifejtésekre és megvilágításokra.

Rába munkájának három vonását emeljük ki, amely átsegítette ezeken a nehézségeken is, és még számtalan említetlenül hagyotton is.

Az első gondolati távlatosságnak, történeti térhatásnak, irányzati dimenzionalitásának neveznénk. Ismeri a hősről szóló irodalmat. De sem nem vitázik vele, sem nem bizonyít általa. Ismeri a költő korát és életútját, természetesen, aprólékosan. De szigorúan szűr: csak az kerül bele előadásába, ami az életmű értelmezése szemszögéből valódi jelentőséggel bír. Ismeri a korszak irodalmi törekvéseit, a legkülönbözőbb irányzati pártállásokból megvilágítva; de csak olyan szélesre húzza szét e törekvések szinképét, ameddig róluk a költő művére esik megvilágító fény.

Sűrű telítettséggel jár ez együtt szövegében, s ritka tárgyszerűséggel megközelítési módjában. Mert bár csak arról szól, ami a maga értelmező gondolatmenetébe illik, úgy szól, hogy érzékeljük folyton, tudomása van a vitákról, amelyek ezt az életművet szakadatlan kísérték. Feladatának azonban nem ezek kommentálását véli, hanem annak rajzát, mit jelentett egykor s mit jelent ma ez az életmű. Munkáját ezért mondtuk gondolatilag távlatosnak, történetileg térhatásosnak, irányzati tekintetben dimenzionalitást.

Hogy jelentésre koncentráló szándékát eredménnyel vihette keresztül, nem utolsósorban műfaja helyes megválasztásának s modora gondos kimunkálásának köszöni. Esszé-modorban fogott életmű-portrénak neveznénk, ha nem volna ebben a megnevezésben többszörös önellentmondás. Főleg pedig ha az esszé napjainkban nálunk nem süllyedt volna szinte minden mércén aluli műfajjává alá.

A 19. században, a magyar 19. században is egy-egy határozott állítás, egy-egy élesen körvonalazott gondolat világosan kifejtett, logikusan végigvitt, eszmeileg jól argumentált tömör összefoglalását jelentette ez a műfaj. Ma érzélgő és szépelgő, elméskedő és tetszelgő élménybeszámolóvá, olvasottság-mutogatássá terpedt szét, sekélyesedett el. Szerzője kimódolt, mely összefüggéseket sejtető címekkel látja el, megtűzdeli művelődéstörténeti, lélektani, bölcséleti, sőt, néha még költészettani kifejezésekkel is. Aki bizonyos stíluskészre tett szert, amelynek legfőbb ismervét és követelményét rendszerint abban látja, hogy előadása lehetőleg az értelmetlenségig terjen el másokétól, már született esszéistának számítja magát. S vele egyivású olvasója csodálja is, jóllehet a legritkább esetben tudná megmondani, voltaképp mit is állít vagy bizonyít szerzője. Jellemző a mai magyar esszéírás e területének alászállására, hogy kritikusai legritkábban dicsérik szaba-

tosságáért és pontosságáért; szövegének szépségét, szerzőjének rangosságát dicsérik. Az egyértelmű gondolat, a tömör kifejezés, a világos logika e műfaja az érzelmes bőbeszédűség, az élménykedő szenvedés, a zavaros, ellenőrizhetetlen és hívalkodó asszociáció-özön műfaja lett. Mélyértelművé puffadt lélektani és kortörténeti közhelyek blöffölő arzenálja.

Rába tehát nem esszét írt, hanem tanulmányt. Azt a kettősséget követi végig, amely Szabó Lőrincet kezdettől jellemzi. Hatalmas tehetség és hatalmas érvényesülési vágy, roppant érzékenység a kor kérdéseinek egy csoportja iránt és roppant veszélye a vonzódásnak talmi, divatos válaszok irányába, kivételes formaismeret és formagond meg kivételes sürgetésű ösztön, termeli egyre, jelen lenni mindenáron, még a jelentéktelen, az elnagyolt, a közhely árán is. Az önmagára maradt egyén, a világban idegenné lett egyed, a kibontakozásában akadályozott egyéniség kérdéseit mindig pontosan veszi látélethe, és átütő erővel fejezi ki. Ha viszont a közösség, a társadalom, a történelem oldaláról kísérel meg feloldó feleletet adni, szinte mindig hamis hang, frázisos eszme csúszik válaszába. A késő polgári társadalom egyéniség-problémáinak legélesebb szemű, legpontosabb szavú hazai diagnosztája ő. De választ is csak ezen a körön belül tud adni hitelesen. Válaszai tehát szinte mindig félszárnyúak, eleve csomka válaszok. A nagy kérdések csoportjába tartozik inkább, mintsem a felelőkébe.

Rába a művet helyezi vizsgálódásának középpontjába. Szakit itthoni kortársai többségének eljárásával, akik még mindig a sainte-beuve-i mintát követik, s a műveket az életút, az egyéniség, a sors rajzának illusztrációiként kezelik. Szabó Lőrinc jelentős életművet alkotott s hagyott hátra: meg tárgyalni hát életútját is életműve okán s jogán kell, s nem fordítva. Helyes tehát, ha Rába az életmű jellegének és alakulásának, csúcs- és mélypontjai meghatározóinak keresése nyomán tárja eléünk a költő egyéniség-rajzát, pályaképét, sorsképletét.

Annak világos tudata, hogy egy-egy költői mű csak esztétikai lényegén át lehet maradó társadalmi érték, megóvtá Rábát hőisével kapcsolatos balhitekben való osztozástól. Kettőt említsünk ezek közül. Utolsó kötetét, *A huszonhatodik év*-et máris szentimentális köd, regényes mítosz, érzélgő áhítat veszi körül. Rába bátran mutatja meg: ez a kötet, ez a ciklus alig egy-két pontján közelíti meg a 20-as, 30-as évek nagy verseinek, nagy ciklusainak esztétikai értékét, s így társadalmi értékét sem. Ott kegyetlen kézzel rajzolt diagnózist adott, itt viszont rendszerint rögzít, leír, kifejez szűrés nélkül, az esztétikai s a gondolati önellenőrzés egykori megvesztegetett szigora nélkül. Az önmagával, a maga

erejével és kétségeivel, a maga képességeivel és határaival szembesülő gondolat ama ridegen izzó líráját, amely oly nagy újsága ennek az életműnek, többnyire hiába keressük itt. Bizony jó volna, ha József Attila egyes verselőadók által divatosított ciklusait, főleg szerelmi és életrajzi ciklusait hasonló szigorúságú esztétikai vizsgálatnak vetnénk alá; akkor talán rádió, színpad, tankönyv nem kedvetlenülé szinte naponta e mérhetetlenül nagy költő híveit és tisztelőit gyenge verseivel.

Az esztétikai jelleg, az esztétikai értéken át való megközelítés megóvta Rábát attól is, hogy egy-egy ciklus vezérgondolatának vonzókörébe zárja magát, egy-egy korszak vezető motívumának sáncaiba rekessze ítéletét. Hőse legjobb korszakaiban is felmutatja a gyengét, s legerőtlenebb szakaszaiban is a jelentőset. Éppen ezek a belső ellentételezések nyújtanak neki jó alkalmat arra, hogy a művek esztétikai értékeinek lélektani, ideológiai, történeti, társadalmi származását feltárja.

Végül, de nem utolsósorban szólunk kell Rába előadásának modoráról. Mind a csináltan kritikus, mind a keresetten költői, mind a divatosan tudományoskodó fogalmazásmódtól tartózkodik. A költő számára nem rangos, a probléma nem valós, a lírának nincs nála *roptető pillanata*, a valóságnak *vallató hevülete*, a jelentésnek *szemiotikai szférája*, az *elidegenült individuumnak kommunikációképtelensége*. A mondat áll előadásának középpontjában. Tudja, nem a finomkodó szóválogatás, nem a fontoskodó kötőjeles szókapcsolások, nem az idegenből vett szakszövezőn adja az értekező erejét és hitelét. Előadásában az ősi tétel nyeri el újra érvényét: a mondat ítélet. Tisztán fölépített mondataiban aztán azok a szakkifejezések is elnyerik világos értelmüket, amelyekkel az olvasó szükségszerűen itt találkozik először, mert itt

találkozik az általuk jelölt jelenségekkel is költészetünk fejlődésében.

Mi hát mégis az, amit szerettünk volna még látni ebben a jó arányú s meggyőző összefoglalásban?

A fordító Szabó Lőrinc lélektana az egyik, az elődökhöz, a kortársakhoz való poétikai-költészettani viszonya a másik.

Az elsöre könnyűszerrel adhatott volna választ Rába, hisz pompás monográfiájában a kor fordításművészetéről szólva nagyon is behatóan foglalkozik Szabó Lőrinc fordítói tevékenységével. Ha mármost a költő saját műveiből kibontakozó jellemét és fordítói vonzalmait szembesítette volna, állításait jelentősen megerősíthette volna, s ki is bővíthette volna őket. Vegyük például Szabó Lőrinc George-rajongásának kérdését. Ez a klasszicizmusának, formafegyelmének, nyelvi arisztokratizmusának göggyébe zárkozott, elvágyódó lélek az örökös anarchiával küzdőnek kitűnő háttér-világítást nyújthat. Vagy itt van Shakespeare utáni vágyakozásának s Nietzsche-kultuszának sajátos ellentéte. Az egyik, aki mindig minden alkotásában más-más életet élt meg, a másik, aki nem tudott egyetlen kézmozdulatot sem tenni, hogy egy-értelműen ne ő, ne csak ő legyen. A késő polgári értelmiségi, s ezenbelül Szabó Lőrinc sajátos belső ellentmondásai milyen jól érzékelhetők ez ellentétes kettős vonzódásában.

A másodikra is könnyű lett volna feleletet adnia. Hisz említett monográfiája tele van kitűnő megfigyelésekkel. A fordítások összehasonlító tanulmányozása egyébként is egyik legfontosabb területe lehet a költészettani sajátságok gyűjtésének és típizálásának. Ez utóbbiban várunk Rábától készülő Babits-könyvében az eddigieknél is többet.

Németh G. Béla

B. NAGY LÁSZLÓ: A LÁTVÁNY LOGIKÁJA

Filmkritikák. Közreműködött Vig András és Zalán Vince. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 658 l.

Elvitathatatlan tény, hogy a hatvanas évek közepétől B. Nagy László kritikus, elméleti-esztétikai érdeklődése mindinkább a filmművészet felé fordult. Igaz, életének ez utolsó hét-nyolc esztendejében is foglalkoztatták irodalmi problémák, példának talán elég megemlíteni lendületes esszéjét Németh László indulásáról, a távlatos Szabó Pál-portrét, az 1954–55-ben kirajzott prózaírók hozadékát summázó tanulmányát vagy akár egyik sziporkázóan szelletes kritikáját, amelyben Kolozsvári Grandpierre Emil méltóbb elismeréséért szállt síkra, mégsem tagadható, hogy ebben

az időszakban munkásságának legfőbb inspirálója a film lett, s ez maradt haláláig. A váltás erőteljes volt, határozott, ám nem előzmények nélküli: mostani, posztumusz könyve a film ígézetében keletkezett írásainak gyűjteménye, amelynek anyagát még ő válogatva rendezte kötetbe — egy ifjabb pályatárs, Zalán Vince s egy „kombinatorikában jártasabb fiatalember”, Vig András közreműködésével — több mint negyedszázad termésének rostálásából született. Ennek figyelembevételével sem túlzás váltást említeni; mert meglehet, hogy B. Nagy László az ötvenes évek elején gyakorló filmesként is dolgo-

zott, s e művészeti ág problémáinak, újdonságainak szemléléséből máskor is részt vállalt, a hatvanas évek közepén azonban mikor a kritikus egyre sürűbben, 1966-tól már rendszeresen jelentkezett az Élet és Irodalom kicsiny méretű, de viszonylag széles közönségre nyíló ablakában, e kötetből kitetszőn mintha a feladat, a cél változott volna meg életében. Pontosabb fogalmazással: a benne mindig jelenlevő küldetéstudat kapott ez idő tájt hatalmas ösztönzést a filmművészet megújulásától általában szerte a világon és különösen Magyarországon, tágabb értelemben mindazoktól a társadalmi változásoktól, amelyek többek közt e föllendülést is elősegítették.

A „bevezető helyett” előre bocsátott töprengéseiben B. Nagy László külön hangsúlyozza, hogy igyekezett írásait minél alaposabban megválogatni és minél szigorúbb szerkesztetbe fogni. Válogatásának szempontjai s a gyűjteményt tényleg egybetartó gondolati kapcsolódások jobb megértése érdekében is tanácsos ezért a pálya határozott fordulópontjánál valamivel tüzetesebben körülnézni. Hisz csupán az a tény, hogy itt szereplő cikkeinek, tanulmányainak túlnyomó része az utolsó időszak anyagából való, önmagában indokolja a váltás hangsúlyozását és miben létének tisztázását, amire különben mindjárt az elméleti megállapításokat és vallomások mozzanatait váltakoztató, szokatlan műfajú előszó egyik provokatívan fogalmazott mondata is szinte rákényszerít. „A 60-as évek előtt a kritikát bizony gyakorta a leckefelmondással tévesztettem össze” — ebben a kemény verdiktben összegezi korábbi filmpublicisztikai tevékenységét B. Nagy László (15. l.), s mint nála annyiszor, az ítékezés végletes, de a lényegre tör. Mert annak bizonyosságául, hogy sohasem — vagy csak ritkán, hirtelen szippantott eszméktől mámoros fiatal fővel — volt „leckefelmondó”, nem is szükséges e kötetből mellőzött egyéb, régibb keltezésű filmkritikáit, rendezőgyéniségeket bemutató portréit elősorolni, elég arra hivatkozni, hogy irodalmi tárgyú munkássága esetében valószínűleg ő sem tudna ilyen éles kronológiai határt húzni. Ami viszont a lényeget illeti: bármennyire folyamatosan írt is filmekről sokáig, ezek a megnyilatkozásai, a „60-as évek” termésével összehasonlítva, mindenképp alkalmibbakként látszanak — egy mű ismertetése, egy rendező jellegzetes vonásainak fölillantása volt bennük legtöbbször számára a cél, semmi más. Így történhetett például, hogy az ötvenes évek vége felé fölvirágzó lengyel filmművészetről, ami pedig sejtetően nem csekély élményt — tanulságot hozott neki, csak későbbi datálás visszautalások találhatók a könyvben; vagy az, amit a Fábri Zoltánról kialakuló kép hiányosságaként ő maga is

regisztrál: „nem volt módom írni legjelentősebb s rá legjellemzőbb filmjéről, a *Hannibál tanár úr-ról*” (18. l.)

Ahogy a film lassan éledezni kezdett abból a tetszhalott állapotból, amelybe a hidegháborús propaganda s a televízió térhódítása juttatta az egyik oldalon, a másikon pedig a sématicizmus címszóban összefoglalt, álforradalmi romantikába öltözött ökonzervatizmus; ahogy a neoralizmus befulladását követő elszigetelt törekvések, magányos kísérletek fokozatosan megint áramlatokká, egyre sürűbben torlódo hullámokká váltak, szóval ahogy ez a művészeti ág, feltételeinek javulásával, ismét „nagykorú” lett, úgy támadt föl újra B. Nagy Lászlóban is a bizalom a mozgókép csodája iránt. Mert annak látta; illékony, szavakba nehezen rögzíthető jelenségnek, amely a leggyorsabban reagál a társadalmi változásokra, s amely a leghatásosabb művészi közvetítő a jó ügyért szövetkezők összefogására. Ilyenformán ismerhette fel, hogy a filmművészet lehetőségeinek megváltozása mögött az egész emberiséget érintő konstellációk kedvezőbb alakulása munkál, s mivel mindig is politikus indulatú és hajlandóságú volt, érthető, ha az átrendeződött terep, a távlatot biztosító kiszögellési pontok gyarapodása mindinkább ide csábította. S amikor e folyamathoz kapcsolódva a magyar film is — mint az előszóban olvasható — „tüneményszerű kibontakozás”-nak indult, a küldetéstudat, amely odáig azt tartotta leglényegesebb hivatásának, hogy az irodalmi élet téves csatáereit valódiakkal cserélje föl, hogy újraértékelje a közelmúlt hagyományait, ettől fogva egy másik, nem kevésbé fontos feladatra talált: minden erővel támogatni ezt a művészeti avantgarde-ot, leválasztani róla a divat habját, figyelmeztetni a megélenkült közéletbe nyúló gyökereire. Bár filmpublicisztikájának műfaja továbbra is a recenzio maradt, az íráskor lehatároltsága fokozatosan megszűnt, a kritikus tevékenység mindinkább az állandó jelenlétben, gyors reagálásban nyerte értelmét.

Az anyag válogatása, kötetbe rendezése már e folyamatra figyelve történt, vagy fordítva, a gyűjtemény olvasván világosodik meg teljes tisztasággal B. Nagy László pályájának e végső, halálal záruló szakasza. A könyv első ciklusa *A Forradalom Géniusza* címet viseli — félreérthetetlen utalásként a szovjet film klasszikus korszakára, arra az élményre, amit Eizenstejn alkotásai, Mark Donszkij Gorkij-trilógiája, Ekk *Szorocsin vándrá*-nak „főretéges” részlete jelentettek a művészettel-politikával egyszerre ismerkedő fiatalember számára. Ennek az élménynek egy élet alakulására ható ereje út át azon a boldog elragadtatáson, ahogy néhány, a klasszikus korszak szellemében fogant frissebb szovjet filmről ír, Csupra *Balladájáról*, a

megújult Mihail Romm *A hétköznapi fasizmus* című alkotásáról, vagy az öt legszemélyesebben érintő műről, Gleb Panfilov pályakezdő munkájáról, *A tűzön nincs átkelés*-ről. A ciklus egésze ennek az utalásnak jelzésén túl ugyanakkor egy szélesebb asszociációs mezőt is von a cím köré: a filmművészet szerepének változását a hatvanas években. Közvetlen tapasztalatok bizonyosságával fogalmazódik meg ez a gondolat a két fesztivál-beszámolóban, különösen az 1968-as pesarói „Mostráról” tudósító cikkeiben, amelyekben a világpolitika ideológiai lecsapódásai, a vitákon fölszikkrazó ellentétek legalább olyan fontos szerephez jutnak, mint maguk a filmek; de hasonló izgalom lüktet a közeli szomszédok, a cseh, jugoszláv alkotók műveit ismertető írásokban is. Mélyből jövő mozgások szeizmográfjainak tekinti az ekkor tájt született filmeket, a Pesaróban látott latin-amerikai rendezők formátlanul indulatos alkotásait szintén, csakhogy mint a nyugati életformaváltságról őszinte kétségbeeséssel valló Bergman-opuszokat vagy Marco Ferreri remekműnek minősített *Dillinger halott*-ját. A felszín artisztikus villódzásánál viszont vétővel él, például a *Júlia és a szellemek* vagy a *Zabriskie Point* esetében, Fellini, illetve Antonioni iránt érzett tisztelete sem tartja vissza az ítélettől, mindkét film kudarc, nem tartozik az országhatárokon, földrészekben átnyúló, a ciklus címével meghatározott vonulatba.

Don Quijote köpenyében: ez áll a cikke, „miniesszék” következő csoportjának élén, de ezek közös lényegét, az előzőkre csattanósan rimelve, pontosabban fejezi ki egy itt szereplő másik írás címe; *Agiccs ellenforradalma*. Mert a tetszhalott állapotból kikerült film nemcsak fölfele, hanem lefelé is terjeszkedett, a művészet alatti birodalom éppúgy összetartott, mint a másik; a színes illúzióvilág kulisszaszága folyamatosan rontotta amazok fejet tisztító levegőjét. B. Nagy László — jókora öniróniával „a manchai lovag felleghajtója”-ban látva magát (159. l.) — két oldalról rontott erre a nemtelen, mégis, a szélmalomtól eltérően, nagyon valóságos és veszedelmes ellenfélre. Egyrészt a hazai filmforgalmazás bírálatával, amely az üzletre és „közönségigényre” hivatkozással nem szűri meg jobban a külföldről özönlő giccsáradatot, nem tesz különbséget a tisztességes, a legprimitívebben vett ízlés határait betartó kommersz művek és az ezeken is túlcitáló szörnyűségek között. Másrészt mintegy példát mutatva, a hatvanas évek közepétől a honi természetben igekezett szétválasztani a két fajtát, nem titkolva persze egy pillanatig sem, hogy még a mesterség minden erényét csillogtató filmek is fényévnnyi távolságra vannak a szuverén alkotások világától. Rendkívüli leleménnyel szedi ízekre a tollhegyre tűzött produkciókat, ami másnál csak egy

ingerült legyintést váltana ki, az nála alkalom a bizonyításra: a rossz, az esztétika mércéjével nem mérhető is ugyanolyan változatos, alattomosan sokszínű, gazdag, mint a jó, az élményt jelentő, embert gazdagító. Am közben, egyik fulmináns bírálatá végén látszólag mellékesen odavetve, megfogalmazza az állandó jelenlét minden koron érvényes paradoxonát: „A kritikus szórakozása is zavartalan volna, ha nem kellene a heti penzumára gondolnia. Átok egy természet, most is a maga baján jár az esze, s irigylí a zenekritikusokat, hogy nem kell az egyik héten Bartókról, a másik héten Zerkovitzról írniuk. Pedig hát mindektő zenész és mindkettő Béla.” (221–222. l.)

Könyvének másik — nagyobb — része, amelyik három ciklusból áll, a magyar filmművészetről igyekszik számot adni. Itt már érvényesül némi kronológiai szempont is az íráskor elrendezésében, aminthogy itt található a kötet legrégebben, 1944-ben született cikke is, egy kritika Szóts István *Kádár Kata* című filmjéről. Ez nyitja meg a második rész bevezető ciklusát (*Tegnaptól máig*), ahol főként olyan rendezők munkájáról, munkáiról ír B. Nagy László, akik a magyar film sivatagos korszakaiban is tudtak művészetet teremteni, vagy akiknek egy alkotása a kivirágzás színpompáját gazdagította. Szóts István után így kerül szó Ranódy Lászlóról, az 1959-ben bemutatott Darvas-adaptáció, az *Akiket a pacsirta elkísér* kapcsán; Máriássy Félix *Fűgefalevél* és *Imposztorok* című filmjeiről; Makk Károlyról, akit egy remek fordulattal a „pulzáló csillagokhoz” hasonlít, s akinek alkotásai közül a *Megszállottak* számára a föllendülés első jelét, a *Szelelem* pedig egyik csúcst jelent, de például a közbeeső *Isten és ember előtt*-ről csak viszolyogva tud nyilatkozni; Rényi Tamásnak Kertész Ákos *Sikátorából* készült művéről, amelynek erényeit tudtommal ez az egyetlen kritika vette azóta is igazán észbe. Az általános értékeléstől lényegesen elüt, hogy ez a ciklus tartalmazza azokat az írásokat is, amelyek Fábri Zoltán, Bacsó Péter, Kovács András filmjeivel foglalkoznak; s bár egyikük talentumát sem vonják kétségbe a cikke, mégis sokkal több a fenntartás bennük, mint az elismerés. Fábri Zoltán esetében a legszembeütőbb ez, és nem is csak a meg nem írt kritikák miatt. A *Körhinta* ismertetésénél még érthető a Sarkadi-rajongó recenziens elfogultsága, az, hogy jobbnak látja a novellát a belőle készült filmmel; s kritikusai biztonságára jellemzően, tartózkodó főhajtásban is ott a meggyőződés: Fábri Zoltán önálló, szuggesztív művészegyéniség. Továbbá az sem nagyon kétséges, hogy a rendező hatvanas évek közepétől bemutatott filmjei *Utószézon*, *A Pál-utcai fiúk*, *Isten hozta ör-*

nagy úr! (a *Hangyaboly*-ról nincs szó a kötetben) nem tartoznak java dolgai közé. B. Nagy László azonban nem fukarkodott a dicsérettel a *Nappali sötétség*-ről írva; ennek a kritikának elhagyása például tényleg növeli az előszóban említett „torzképek veszélyeit”, s még zavarosabbá teszi az egészet az, hogy ott sem él a helyreigazítás lehetőségeivel, ahol erre módja nyílna, így például egy másik ciklusban olvasható tanulmányban, amelyben a magyar filmművészet múltjáról is mérleget készít, de Fábri teljesítményét csak futólag érinti, vagy amikor egy 1960-as keltezésű írását, Bóka László *Alázatossan jelentem* című regényének filmváltozatával kapcsolatos reflexióit ilyenképp zárja le: „milyen kár, hogy ilyen erővel és tehetséggel nem vállalták a film alkotói a merészebb kísérletezést az első magyar film-tragikomédia megteremtésére, ...” (248. 1.) — ezt a hiányérzetet kurzíváltan hangsúlyozni, mikor a *Hannibál tanár úr* négy éve készen van, egy alkalmi cikkben menthető ugyan, a kötetben viszont szokatlan és kirívó lapszus. Elfogadhatóbb, mert érvekkel alátámasztottabb a közfelfogástól különböző kép Bacsó Péter és Kovács András esetében. Mindkettőjüket publicista indultú művészként mutatja meg *A látvány logikája* szerzője, akik egy-egy filmmel, az előbbi a *Fejlvés* című alkotással, az utóbbi a *Hideg napokkal* bizonyították is formátumos tehetségüket, de folyamatosan egyikük sem tudta művekbe fogalmazni aktualitásokra mindig érzékeny problémalátását. Azáltal, hogy a kettőjükéről írt kritikák egymás után következnek a ciklusban, világossá válik mennyire másképp ítéli meg B. Nagy László a publicisztikus hevületet Bacsó Péternél, illetve Kovács Andrásnál. Mert míg a *Fejlvés* rendezőjét ez egyértelműen a tételedramák illusztratív megoldásai közé sorította, addig Kovács Andrásból olyan felfedező műveket is előhívott, mint az emlékezetes *Nehéz emberek*, s a cikkek nem hagynak kétséget afelől, hogy az eltérés korántsem csupán véletlenül keletkezett, a direktén közéleti, agitatív szándékú művészet kétfele lehetősége rejlik a különbség mögött.

A viszonylagos értékű, ám köztük lenyűgöző erejű, rendkívüli alkotások méltatása után *A partizán tragédiája* címmel egybefogott írások magáról a „tünemény-szerű kibontakozásról” vallanak, s már ez az elhatárolás is jelzi a határozott véleményt: az előbbi ciklusban örömmel fogadott művek kicsiny szigetek lennének az itt szereplő rendezők — Jancsó Miklós, Zolnay Pál, Huszárik Zoltán, Gaál István, Szabó István, Kardos Ferenc, Kósa Ferenc és Sára Sándor — egymást támogató, küzdelmes eredményei nélkül. A külön fejezettel nyomtatékósított névsor, mindegyiknél a pálya ívére is

ügyelő figyelem híven tükrözi a bevallottan elfogult lelkesedést, amit a kritikák írója e nagyrahangolt tehetségek iránt érzett, félreérthetetlenül őket tartotta a magyar filmművészeti avantgarde törzsének. Helyzetüket azonban egy csöppet sem látta rózsásnak: amikor először foglalkozik valamelyik művükkel: Jancsónál a *Szegénylegényekkel*, Zolnaynál a *Hogy szaladnak a fák* című alkotással, Szabó Istvánnál az *Apával*, a többiekénél első filmjükkel kezdi a szemlézést, a méltatásban leginkább a reveláció a fő szólam. Aztán mindig egyre több az aggodalma afőlött, hogy bírják-e még, sikerül-e az újabb kísérlet, nem esnek-e le a maguk feszítette kötélről, a korábban megfigyelt hajszálepedések eltűntek-e vagy ismét kiütözköztek a következő műben. Ez a szorongó együttérzés nem csupán annak kifejeződése, amit minden jelentős új alkotásnál érez az ember, a természetes kételkedés abban, hogy az egyszeri csoda megismételhető-e; más is lappang ezeknek az írásoknak ajzott izgatottsága mélyén. B. Nagy Lászlóban előbb sejtelemként, később már bizonyossággként élt a felismerés: ezt az avantgarde-ot is fenyegeti az előőrök örök balvégzete, a vakumba kerülés, a klánokba verődés, ha nem mozdul utánuk mindaz, aminek jobb kimeneteiért küzdelemre indultak; ha nem találunk eleven kapcsolatokat, valódi szövetségességre. Zolnay Pál: *Arc* — a jó néhány elsőrangú mű közül érezhetően ez a film volt számára a legkedvesebb, s nemcsak azért érvelt olyan hevesen mellette, mert értékeit jóval többre tartotta, mint kritikáitársai, hanem azért is, mert az 1944-es magyar ellenálló bukásának történetében egyedül ő vette észre az általánosabb tanulságokat. Nagyon is tudatosan döntött hát, mikor ezt a filmet védő-felmagasztaló írásának címét illesztette a ciklus fölé, s az már csak a gondolkodás kacskaringóin tűnődő észrevétel lehet, hogy ebben a választásban ő, akit inkább Németh László egykori tanítványaként szeretnek számon tartani (s természetesen sok szál köti valóban hozzá), továbbá gyakran emlegetik „anti-lukácsianus” szemléletmódját, itt milyen közel került a „partizánköltő”-metaforájának eredeti intencióhoz.

A baljós előjelek elhatalmasodásával perelnek a következő írások; egyebek közt éppen a hisztérikus válsághangulattal, amelyben csakúgy a „trikotéz-észjárás” (496. 1.) megnyilvánulását észlelte, mint a korábbi kritikátlán lelkendezésben. A kifulladás veszélyével — ezt tanúsítja az 1969-es filmtermést, s rajta keresztül visszatekintve e művészeti ág magyarországi alakulását is felmérő *Tovább!* című tanulmánya — ő sem vitatkozott, de szüntelenül kutatta-kereste a bármily csekély hatású ellenszereket. Ilyenre talált a derékhadnál fiatalabb pálya-

kezdő rendezők dokumentarista szenvedélyében, ezt üdvözölte játékfilmjeiknél is, különösen kiemelve Gábor Pál *Horizont*, Gyarmathy Livia *Ismeri a Szandi-Mandit?*, Elek Judit *Sziget a szárazföldön*, Gazdag Gyula *Sipoló macskakő* című alkotásait. Ennek szervezeti feltételét látta a Balázs Béla Stúdió működésében, ezért szinte ceterum censeoként tért vissza e számos tehetőséget földajkáló műhely fontosságára, s minden alkalmat megragadott az itt készült jelentősebb rövidfilmek népszerűsítésére. Másik reménykeltő tapasztalata az ifjúság és a film viszonyának változása-javulása volt: a kötet utolsó írásai erről tudósítanak. A Kőszegen rendezett Ifjúsági Filmnapok vitázó, frázisokba bele nem nyugvó fiataljai

arról győzték meg, hogy az avantgarde küzdelme mégsem annyira homályba vesző, eredményei mélyebb gyökérzetűek már, mint gondolta volna. Ez a bizalom tette vele azt a cikket, amely Kardos Ferenc *Petőfi '73* című filmjével foglalkozik, s amely rendezője okán az előző ciklusba tartozott volna, a könyv végére. Az utolsó sorok egyszerre szolgálnak összegzésül és intelmül az időben utána jövőkhöz: „A jobb feltételek reményt nyújtanak rá, hogy a végkifejlet megváltoztatható. Föltéve, ha hajthatatlanok maradunk.” Keserves dolog beletörődni abba, hogy nincs már az élők között.

Lakatos András

Lakatos Éva: Irodalmi folyóiratok E–F. Bp. 1974. Petőfi Irodalmi Múzeum, 161–259 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiái Füzetei, A. sorozat 3.)

Folyóiratunk 1973-as évfolyamában¹ részletes ismertetést adtunk a Petőfi Irodalmi Múzeum egyik jelentős bibliográfiai sorozata, a *Magyar Irodalmi Folyóiratok* első két füzetének megjelenése alkalmából a sokat ígérő vállalkozásról, amely arra hivatott, hogy 1786-tól, a *Magyar Musa* megjelenésének évétől 1944-ig bezárólag bemutassa mindazokat a magyar folyóiratokat, amelyek az irodalomtörténész érdeklődési körébe tartoznak.

A most megjelent 3. füzet 235 folyóirat bibliográfiai feldolgozását tartalmazza az 1892-ben indult *Erdélyi* című „honismertető folyóirattól”, a *Film Riportig*, amely 1923-tól 1932-ig jelent meg és alcíme szerint „művészeti hetilap” volt.

Az első két füzethez hasonlóan, a bibliográfia szerkesztője most is közli minden fontosabb periodikum esetében a munkatársak névsorát. Ezzel a módszerrel valóságos keresztmetszetet ad a bemutatott folyóiratról, amelynek alapján az irodalomtörténész nyomban felmérheti az egyes lapok színvonalát, következtetéseket vonhat le a folyóirat világnézeti, politikai, esztétikai irányára vonatkozóan.

A betűrend véletlene a most megjelent füzet esetében elsősorban az erdélyi lapokra hívja fel a figyelmet. Több mint hetven erdélyi periodikumot mutat be a szerkesztő a bibliográfiai analízis módszerével. Köztük mennyi érdekes, elfeledett és ismeretlen orgánus!

A jelentős és nagymúltú folyóiratokon kívül, mint amilyen az *Erdélyi Múzeum*

(1874–1947), az *Erdélyi Szemle* (1915–1944) vagy az *Erdélyi Helikon* (1928–1944), a kevésbé ismertek közül is sok olyan van, amely a bibliográfiában található munkatársi névsorok alapján feltárára és elemzésre csábít és jelentős, elfelejtett értékek ígérését jelzi. Ilyen például a múlt század hetvenes éveiben Marosvásárhelyen megjelent *Erdély*, amelynek Tolnai Lajos volt az egyik szerkesztője és Arany Jánostól Reviczky Gyuláig, Tompa Mihálytól Szász Károlyig a kor számos neves íróját közölte, az 1908-ban, Bánffy Miklós szerkesztésében indult *Erdélyi Lapok*, amely Gyulai Pál, Petelei István, Berde Mária, Jakab Ödön, Komlós Aladár, Németh Andor, Vajthó László munkáit adta közre, a kolozsvári *Exlibris*, amelybe Karinthy, Kosztolányi, Krúdy, Márai, Schöppflin is dolgozott, vagy az *Erdélyi Futár*, amely a húszas-harmincas években a baloldali magyar értelmiség több neves képviselőjét, Franyó Zoltánt, Göndör Ferencet, Jászi Oszkárt, Kassákot, Osvát Kálmánt, Tabéry Gézát vonta be munkatársai körébe.

Már az első két füzet ismertetése során szó volt arról, hogy sok esetben az egyházi jellegű folyóiratok, másrészt az ifjúsági és diáklapok is milyen fontos lelőhelyei lehetnek az irodalomtörténeti kutatásnak.

A most megjelent füzet mind a két változatra figyelemre méltó példákat szolgáltat. A hetvenes-nyolcvanas években megjelent *Erdélyi Protestáns Közlönyről* címe alapján azt gondolhatnánk, hogy csak az egyháztörténészek érdeklődésére számító szakfolyóirat, de munkatársai körébe tartozott a korszak számos nevezetes tudósa, írója, szakembere (Ballagi Aladár, id. Bartók György, Dalmady Győző, Hegedűs István, Imre Sándor, Szilágyi Sándor, Toldy István, Tolnai Lajos), to-

¹ Vargha Kálmán: Lakatos Éva: *Magyar Irodalmi Folyóiratok A–C, C–E*. ItK 1973. 626–628.

vábbá liberális bibliakritikusa (Kovács Albert, Kovács Ödön) is, így jelentősége minden valószínűség szerint túlmutat a felekezeti kereteken és vizsgálata a magyar művelődéstörténet, sőt a filozófiatörténet számára sem volna érdektelen.

Karácsony Sándor jól szerkesztett ifjú-sági folyóirata, az *Erő* pedig azért érdemel figyelmet, mert több írónk pályájának „elő-története” ehhez a laphoz kötődik. Nemcsak a fiatal Németh László dolgozott Karácsony folyóiratába, hanem Bóka László, Csuka Zoltán, Képes Géza, Szegi Pál, Szobotka Tibor, Weöres Sándor diákkori írásainak szintén az *Erő* a lelőhelye. A diáklapoknál maradva, említésre méltó a *Fáklya* című litografált diáklap is, amely a bibliográfia tanúsága szerint Karinthy Frigyes és Szép Ernő ismeretlen nyilatkozatát őrzi.

Mint minden bibliográfiának, a *Magyar Irodalmi Folyóiratok* 3. füzetének is vannak olyan kuriózumai, amelyek nemcsak a régi folyóiratok gyűjtőinek érdeklődését váltják ki, hanem az irodalomtörténész számára is ismeretlen értékek felfedezésének lehetőségét ígérnek: olyan rövid életű folyóiratok, amelyekről csak néhány szám jelent meg, de a szerkesztő neve vagy munkatársak a névsora azt jelzi, hogy hasznos volna további feltáró munkát végezni. Az adódó példák közül hivatkozunk csupán egyetlenre. Bizonyára ennek a bibliográfiának a felfedezése az 1902-ben megjelent *Eszme* című „bölcseleti folyóirat”, amelyből mindössze három füzet jelent meg, Bodnár Zsigmondnak, a századforduló nevezetes (és egy időben túlértékelt) filozófus-irodalomtörténésének a szerkesztésében. Filozófiai irodalmunk szegényes voltát ismerve még akkor is megbecsülést érdemlő „adalék” a bibliográfia jelzése, ha a folyóirat közelebbi vizsgálata nem is eredményez többet, mint tudománytörténeti kuriózumot.

Vargha Kálmán

Homann, Holger: *Studien zur Emblematic des 16. Jahrhunderts* (Sebastian Brant, Andrea Alciati, Johannes Sambucus, Mathias Holtzwart, Nicolaus Taurellus) Utrecht, Haentjens Dekker & Gumbert. 1971. (Bibliotheca Emblematica IV.) 141 l., 42 kép

Holger Homann, a Johns Hopkins University (USA) germanista professzora évek óta tervszerűen készül a nemzetközi embléma-irodalom összefoglaló feldolgozására. Már 1968-ban közzétette *Prolegomena zu einer Geschichte der Emblematic* című program-tanulmányát a „Colloquia Germanica” című folyóiratban, ahol felvázolta egy megírandó szintézis alapelveit. E most ismerte-

tett könyve újabb lépés az összefoglaló embléma-történet felé: öt különálló tanulmány egyes, többnyire kevésbé ismert, embléma-szerzőről. Miként azt könyve előszavában is írja, Homann a megírandó szintézis előfeltételének az egyes embléma-költők egyedi vizsgálatát, feldolgozását tartja. A kevésbé ismert, illetve nem kielégítően vizsgált embléma-szerzők egyikének tekinti — sajnos joggal — Zsámboki Jánost, akinek fontosságára már programtanulmányában is nyomatékosan rámutatott. Könyvében is neki szentelte a legterjedelmesebb tanulmányt (43—78.). Indokolt tehát, hogy a hazai kutatás tudomást vegyen az amerikai szerző könyvéről.

Homann az emblematikával irodalomtörténeti szempontból foglalkozik, nem a kép, sőt nem is annyira a kép és a szöveg együtteséből álló műfaj egésze, hanem mindenekelőtt az embléma-vers foglalkoztatja. E szöveg-központú érdeklődés folytán nagyon is érthető Zsámbokira fordított figyelmé. Nála ugyanis az emblémán kívül a szövegre, pontosabban a versre esik a hangsúly, az ábrázolásokat kísérő versek az ő esetében önálló vizsgálatnak, elemzésnek is tárgyai lehetnek. Tanulmánya 16 kiválasztott embléma-vers elemzésére épül, gondosan ügyelve arra, hogy Zsámbokinak különböző formákban írt verseit válassza vizsgálat tárgyául, minthogy embléma-költésének egyik különös sajátosságát ismeri fel abban a tényben, hogy a magyar költő a legkülönbözőbb antik versformákat alkalmazta gyűjteményében. A részletvizsgálatokból levont általánosító megállapítása szerint, ha Zsámbokit nem is lehet a nagy költők sorába számítani, „er ist jedoch ein guter Handwerker, er beherrscht die Grundregeln lateinischer Metrik und füllt die vergebenen Schemata sauber und angemessen aus, ja versucht sich sogar gelegentlich und dabei nicht ohne Geschick an eigenen Variationen” (69). Tartalmilag ugyanakkor kezdeményező szerep illeti meg, amennyiben ő volt az első jelentős képviselője az embléma-költészet elmélkedő, moralizáló ágának. Ehhez alapul igen gyakran a mindennapi élet apró jelenségei szolgáltak, melyekből Zsámboki a helyes életvitel, magatartás normáira vont le tanulságokat. Általban igen erős emblémáinak didaktikus jellege, keresztény-humanista iránya, a szélsőségek közötti középut keresése. Feltűnő, hogy Homann ezzel kapcsolatban nem mutat rá a Zsámboki-emblémák erős sztoicizmusára.

Homan elemzése és értékelése, nagyjából egybehangzik Varga Lászlóéval, akinek az egyetlen magyar tanulmányt köszönhetjük a témáról [*Sámboky (Sambucus) János emblémái*. Könyv és Könyvtár IV (1964) 193—226]. Mégis, megállapításai sokkal meggyő-

zöbбек, mert az európai embléma-irodalom alapos ismeretében, elegendő összehasonlító szempont birtokában s az emblémátika vizsgálatához szükséges módszer alkalmazásával születtek. A szerző tudott egyébként Varga tanulmányáról, de ahhoz nem tudott hozzáférni.

A magyar kutató számára külön értékessé teszi Homann munkáját Zsámboki embléma kiadásainak minden eddiginél pontosabb bibliográfiája (az egyes kiadások és fordítások igen alapos ismertetésével), valamint az a függelék, mely az egyes Zsámboki-emblémáknak a különböző kiadásokban való elhelyezéséről nyújt konkordancia-táblázatot. A Zsámboki szakirodalomra vonatkozó ismereteinket is gazdagítja a kötet; a 76. lapon olvasható 100. jegyzetben egy olyan cikkről értesülünk, mely nem szerepel bibliográfiai kézikönyvünkben: A. Becker: *Jacques Grévin und Joh. Sambucus*. ZfomPh. 24 (1900) 121–122. (Grévin az emblémák francia fordítója volt.)

Végül rezignáltan kell nyugtáznunk az amerikai tudósak azt a megállapítását, mely szerint érthetetlen, hogy Zsámbokit, korának ezt a kiváló tudósát, s a XVI. századi magyar erudíciónak ezt a legnagyobb alakját, a kutatás ennyire elhanyagolta. Az is meglepő szerinte, hogy mindeddig nem került sor az *Emblemata* facsimile kiadására. Egy jegyzet azonban utal arra, hogy a Georg Olms Verlag tervbe vette az 1566. évi második bővített kiadás hasonmásban való közzétételét. Öröndötes ez a Zsámboki iránt joggal feléledt nemzetközi érdeklődés, de sajnálatos, hogy szülőhazájának tudományossága nem siet ebben élenjárni.

Klaniczay Tibor

Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973. Magvető K. 393 l. (Élvek és utak)

Nehéz egy eredményekben gazdag történeti kutatómunkát egyetlen kérdésben summázní. Spira György kötete mégis erre a próbálkozásra csábít, nemcsak azért, mert maga is mutat példát erre (Egy halhatatlan szenvedélyről), hanem azért is, mert a változatos témájú, műfajú írások más és más oldalról, különböző eszközökkel ugyanazokat a balítéleteket ostromolják, eredményeik egymást egészítik ki, a kérdésekre kölcsönösen válaszolnak.

A kötet fókuszában nem a *mi történt* adatfeltáró, hanem a *miért így történt* oknyomozó kérdése áll. S hogy a *miértre* választ adhasson, Spira György eddig ismeretlen, részben vagy egyáltalán nem közölt for-

rásokat tár fel, lábjegyzetbe szorítva a főkérdéshez lazábban kapcsolódó adatokat (Egy pillantás a *Hitel* írójának hitelviszonyaira), vagy teljesen elhagyva a csupán szakember-olvasók érdeklődésére számot tartó forrásközlést (A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán).

Az írások többsége — Spira György képével élve — a történelmi folyamat „ingamozgását” kíséri figyelemmel. Az inga pályájának két végpontját a forradalmi szándékok és a reakció erőfeszítései szabják meg, az eredő a nyugvópont, a megvalósuló eredmények felé mutat. A magyar forradalom nyugvópontját Spira György azokkal a célokkal határozza meg, amelyeket „a liberális nemesség jobbszárnya tűzött maga elé” (31), az inga azonban a Habsburgok birodalom-konzerváló törekvéseitől lengett egészen a Petőfi—Tácsics—Teleki nevével jelzett ellenkező végpontig, hogy végül megállapodjon 1849-nél, amelynek ebben a fel fogásban egyenes folytatása a kiegyezés.

A kötet koncepciója, amely a forradalom feladatait és eredményét ellentmondó szándékok zúrzvarából fogalmazza meg, maga is a szélsőségek konfrontációja során született. Az indító tanulmány (A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve) Révai elméletét veti össze az újraértékelést követelők nézeteivel; Révait gondolja tovább, és a nemzetiségek, a mérsékelt liberálisok és a Habsburgok mára kacsintó magyarázoinak válaszol a kötet valamennyi írása.

Az inga-pálya szereplői egyformán fontosak a történész számára, de nem egyformán érdeklik a történeti folyamat morális súlyú szituációira igen érzékenyen reagáló író. Éppen ezért szinte természetes, hogy negyvennyolc szereplői közül Széchenyi és Petőfi arcképe bontakozik ki legplasztikusabban a kötet lapjairól. Spira György a *szándék* és *eredmény* erkölcsi mérlegelése mellett a *célok* és *szükségletek* politikusi mércején is megméri hőseit. Ebben az összefüggésben lesz világos Széchenyi életének tragikuma: forradalmi jelentőségű programját a szükségszerűen konzervatív udvar és az arisztokrácia érdekeivel akarja egyeztetni, azt pedig, hogy céljainak megvalósítása a katasztrófa után is lehetséges, csak utolsó nagy felfokozásában látta meg (Széchenyi tragikus útja). Anélkül, hogy Spira György összehasonlítást tenne közöttük, Széchenyi sorsának egy másik tragédia az ellenpontja: Petőfié. Széchenyi ellentmondások között vívódó politikai pályája a forradalom egyértelmű vállalásába torkollik, Petőfi pedig, aki maga volt a forradalom, aki helyzetértékelésében és döntéseiben soha nem tétozózott, önmaga ellen való tettekre és nyilatkozatokra kényszerül: céljait a lehetőségekhez kell mérnie, a radikális terveket a libe-

rális nemesség nélkülözhetetlen szövetsége szelidíti meg (Petőfi kardja).

Az alapkérdéseket feszegető történelmi esszék mellett a kötetben tanulmányok is helyet kaptak, amelyek gazdag adatokkal dokumentálják az esszékben megfogalmazott elveket. A tragikus Széchenyi-portréját a tőkehiánnyal küzdő birtokos vonásai árnyalják (Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira), negyvennyolc jobb megértését széles horizontú vizsgálódás segíti elő. A kötetbe felvett írások egy része a magyar társadalom tagozódásának sajátosságait elemzi. A paraszti földtulajdon alakulásáról szóló cikk adatfeltáró része elsősorban a szakembereknek szól, a következtetésekben azonban a parasztság helyzetének változása fogalmazódik meg, s ez már negyvennyolc felé mutat (a parasztsors Pest megyében a jobbágyszabadító forradalom küszöbén). Vita közben felvillan a sajátosan magyar korlátok közé szorított iparosréteg képe (Egy évtizednyi pesti céhtörténet), s a tabló háttérben fény esik a születő munkásság első fogalmazóira is (A negyvennyolcas forradalom hónapjainak munkás-mozgalma a testvér-városokban). A társadalmi körképéből világosan következik, hogy miért lett és kellett legyen a nemesség a vezetője a polgári átalakulásért vívott harcnak, s az is, hogy a nemesi vezetés hogyan határozta meg a magyar forradalom sorsát (A negyvennyolcas magyar forradalom sajátosságairól). A kép végül úgy lesz teljes, hogy Spira György tanulmányai nem elégednek meg a belső folyamatok elemzésével, hanem megkeresik azokat a szálakat is, amelyek a magyar forradalmat a Habsburg-birodalomhoz és a nemzetiségek mozgalmaihoz fűzik (Engels és a magyar negyvennyolc, Az osztrák-magyar kiegyezés történelmi alapjairól). Csak sajnálni tudjuk, hogy lezárásként nem olvashatjuk újra ebben a kötetben is a „nagy nap” történetét (Petőfi és kora 1970).

Befejezésül — tudományos mű méltatásában talán szokatlan módon — néhány szót az előadásmódról. Spira György stílusában nyoma sincs a száraz tudományos stílusnak. Írásait nem lehet fél-szívvel, fél-szemmel olvasni; gondolat- és zárójelekkel tűzdelt mondatai nem ritkán 15–20 sorosak, de a logikai sor fontos pontjain kiemelt kötőszók, ritmusosan ismétlődő fordulatok vezetik az olvasót, s minden szaván, minden mondatán átsüt a szenvedélyes érdeklődés témája és hősei iránt. Ennek a szenvedélynek köszönhető, hogy Spira György könyve kem csupán forrásértékű mű, hanem emlékeztető olvasmány is.

Kovács Magda

Rebell oder Revolutionär? Sándor Petőfi 1823–1973 Bp. 1973. Corvina Verlag. 375 l.

A Petőfi-évforduló alkalmából a hazai közönség számára újra kiadott Petőfi-művek és számos tanulmánykötet mellett a Corvina Kiadó is hozzájárult két kötettel — a maga profiljában — Petőfi munkásságának mind szélesebb körben való megismertetéséhez. Az egyik gyűjtemény (Sándor Petőfi: Gedichte. Übertragen von Martin Remané. Nachwort von Jörg Buschmann) elsősorban a költő Petőfit kívánja közel vinni a németül olvasókhöz. A másik kötet, a *Rebell oder Revolutionär?* már címében is politikusabb célkitűzést mutat — mint az eddig — a könyv bibliográfiája szerint —, mint egy 50 németül megjelent Petőfi-gyűjtemény. Lázadó vagy forradalmár? — erre az elsősorban ideológiai-politikai kérdésre kíván választ adni e mostani gyűjtemény. A kérdésfeltevés Petőfi fellépése óta szinte állandóan napirenden van, s máig sem avult el. Az, hogy a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás és -kutatás számára; alapvető ideológiája következtében, Petőfi magatartásának ilyen nagyvonalakban történő megítélése, forradalmárként és nem lázadóként való felfogása nem volt és nem is lehetett kétséges, koránt sem jelenti azt, hogy határainkon kívül ne éljenek még a Monarchia és a két világháború között létrejött mítoszok a „rebellis” Petőfiről. E kötet válogatásának hangsúlyai is azt mutatják, hogy a prózaíró, méghozzá elsősorban a politikai prózaíró Petőfi minden tanulmányánál meggyőzőbb eredeti írásainak erejével kívánja a szerkesztő egy nagyformátumú forradalmár igazáról, a köré épített mítoszoktól megfosztva, az őt kevéssé ismerőket meggyőzni. Az Életképek számára 1845-ben írott útirajz tájleíró-lírai prózáján át a Kerényi Frigyeshez intézett, az élet teljességét, szerelmet, hazát, politikát átfogó leveleken keresztül az 1848-ban írott, kifejezetten politikai célzatú beszédekig és újságcikkekig ad keresztmetszetet a kötet a költő érzelmi és világnézeti gazdagságáról. Az anyag tagolása is elősegíti a tájékozódást Petőfi életművének sokrétűségében: a jól megválasztott fejezetcímek egyszerre utalnak a költő munkásságának periódusaira és ugyanakkor költészetének eszmei tartalmára. *A világ és én* (Die Welt und Ich) című fejezet a legfontosabb életrajzi elemeket mutatja be, valamint Petőfi későbbi politikai állásfoglalásának legfőbb vonásait vetíti előre az itt szereplő versekkel. Az *őrült* (Der Wahnsinnige), A XIX. század költői (Die Dichter des 19. Jahrhunderts) és a *Szabadság, szerelem* (Freiheit und Liebe) c. fejezetek 1847 termését mutatják be. A további fejezetek a forradalom szakaszai szerint tagolják az életművet, pl. a *Feltámadott a tenger*

(Ein Meer hat sich erhoben) című 1848. március 13-tól áprilisig, a *Szörnyű idő...* (Zeit des Entsetzens...) 1848 decemberétől 1849 júliusáig közlik a legfontosabb verseket, de itt is főként a politikus hevületű prózát állítják a középpontba.

A szépirodalmi anyagot *Köpeczi Béla* életrajzot, pályaképet és értékelést egyesítő előszava vezeti be, melyet az egyes fejezetek elé írt bevezető részek, Petőfinek az adott korszakra vonatkozó életrajzi mozzanatai és a korszak politikai—történelmi—kulturális mozgásának ugyancsak a válogatást is végző *Köpeczi Béla* által történt felvázolása tesz még alaposabbá és a magyar kultúra e korszakát nem ismerő külföldi olvasó számára még érthetőbbé.

Martin Remané e kötetbeli műfordításai már másutt is megjelentek. Elismerve azt, hogy Petőfit fordítani minden bizonnyal a legnehezebb feladatok közé tartozhat, mégis meg kell állapítanunk, hogy fordításai csak néha haladják meg a közepes színvonalat. Henriette és Géza Engel prózaátültetései azonban szinte maradéktalanul visszaadják az eredeti szövegek lendületét, hangulatát. A kötetet Kiss József jegyzetei és névmagyarázatai egészítik ki.

Kajtár Mária

Jakov Ignjatović: Szerb rapszódia Válogatta és fordította Csuka Zoltán. Bp. 1973. Európa K. 407 l.

„... a memoáírás sem föladatom. Vanak, akik csupán előkészíthetik az anyagot a történetírás számára.”

Jakov (Jaša) Ignjatović (1822—1889) a szerb regényírás egyik kezdeményezője. Szentendrén született. Neveltetése, Pest közelsége, itteni tanulmányai, baráti köre és sok-sok más tényező határozta meg életének sajátos kettősségét, sőt: ha mai szemmel nézzük, ellentmondásosságát is. Nem kétséges, hogy nemzetének mindvégig hű fia, öntudatos szerb volt, aki — a kor szerb értelmiségére jellemző módon — nyelvhasználatával még nem tudott teljesen elszakadni az elavulóban levő szlavenoszerbtől, de már Vuk Karadžićnak a népnyelvből alkotott új irodalmi nyelve is megtermékenyítette. Ugyanakkor, amikor állandóan és szüntelenül hitvallást tett nemzethűsége mellett, hű fia volt szülőföldjének is és a magyar hazának is. Tudta, hogy népének hol a helye, ha a haladás irányában akar tartani.

Ismertetésünk első mondata, amelyet ebből az írásból idéztünk, teljes mértékben igaz; nem egy jól megszerkesztett, a műalkotás igényével készült memoárral van dolgunk: a szerző úgy adja elő élete első korszakának

eseményrajzát és belső élményeit, ahogy éppen az eszébe jutnak, néha egészen nyersen, mint a magánember, aki nem olvasóinak, hanem saját használatára ír naplót. Ne firtassuk, hogy mi ebben a szerepjátszás, s mi a nyers valóság; bennünket itt sokkal inkább az érdekel, hogy Ignjatović anyagából mit tud a magyar irodalomtörténetírás felhaználni.

Köztudomású, hogy a modern szerb irodalom s általában: a kulturális élet Magyarországon s leginkább Pesten indult el (született újjá) s virágzott is a múlt század első felében. Ignjatović közvetlen közelből szemlélte, sőt: részese volt azoknak az eseményeknek, amelyek a mi romantikánkkal is közvetlen kapcsolatban, illetőleg rokonságban voltak. Itt-ott ezek a kapcsolatok elő-elő is bukkannak az emlékirat lapjain: Ignjatovićnak nem egészen barátságos találkozására Petőfivel, ahol — szerintünk, legalábbis a jelenetét megőrkítő mondatokból kiolvashatóan — a mindig túlzásokba eső Lisznyai Kálmán rontotta el a hangulatot; Kis Jánossal (Jovanović Zmajjal), Petőfi ismert, jeles szerb fordítójával, aki elsőnek *A csárda romjait* ültette át szerbre; tiszteletteljes megemlékezése Deák Ferenc szilárd jelleméről egy derék szerb patrióta jellemzése kapcsán — és i. t.

Mindez csak apróság, amelyet a mikrofilológusoknak érdemes kicéduláznuk. Ha azonban az irodalomtörténetírás feladatául — és éppen nálunk, Kelet-Közép-Európában és főleg a XIX. századdal kapcsolatban — az eszmélet történeti jelenségeinek vizsgálatát is kitérjük, akkor a könyv legjelentősebb részének azokat a fejezeteit kell tartanunk, amelyekben írójuk 1848-49 viharos eseményeit elemzi. Ignjatović sohasem csatlakozott teljes mértékben a magyar forradalommal és szabadságharcral szemben álló szerb felkeléshez; nem mintha — a kor szóhasználatára szerint — „magyarón” lett volna, hanem egyszerűen csak azért, mert felismerte: hogyan jut a magyarelles szerb mozgalom a bécsi reakció zsákutcájába. Damjanichot nem tartotta „renegát”-nak, a legnagyobb tisztelettel szól önfeláldozó hősiességéről, amelyet a magyar hadsereg kötelékében a szabadságharcért tanúsított, ugyanakkor meglátta a vitészséget és a kitartást azokban a szerbekben is, akik legtöbbször csak azért szálltak szembe Kossuthékkal mert azok nem oldották meg a nemzetiségi kérdést. Ignjatovićot az intranzigens szerbek fogva tartották Karlócán; ez ellen tiltakozott, sőt lázadozott, mégis elvállalta a Vestnik szerkesztőségét. Sikertől Belgrádba jutnia. A korabeli Belgrádnak, számos jelentős és egzotikus figurájának, hazafias szerbjeinek és kalandorainak színes, szuggesztív rajza a könyvnek legérdekesebb része;

a mi művelődéstörténetünk sem nélkülözheti, olyan plasztikusan írja le az akkori Monarchia s a Száva túlsó partján fekvő balkáni város, Belgrád különbségét. Ignjatović itt is hányódik az irányzatok és mozgalmak bonyodalmas szövevényében, amint-hogy nehéz a helyzete akkor is, amikor sikerül Szentendrre s Pestre hazatérnie s szerb létére a Bach-korszak spicli-rendszerével szembeszállva a jobb jövő reményében lavírozni. Ezzel a korszakával kapcsolatban számunkra érdekes — Liszt Ferenc idevágó munkájára emlékeztető — megemlékezése a cigányzene szerepéről, amely az elkecseregelt s haladószerű középneemesi és honorációr társadalomban „tartotta a lelket”. Számos motívumával ébreszti fel bennünk azt a benyomást, hogy ismerte az egykorú magyar irodalmat vagy azzal közös forrásból táplálkozott: csak a fogatával a Dunába rohanó szentendrei szerb úr esetét idézzük, amely annyira emlékeztet Jókai Rab Rábjának hasonló jelenetére.

Érdekes olvasmány. A teljes emlékiratból Csuka Zoltán oly ügyesen válogatta, hogy a szöveg mindvégig összefüggő maradt. A fordítás is jó, szépen gördül, szándékosan adja vissza itt-ott az eredeti szöveg kezdetlegességeit. Az átlag magyar olvasónak mindössze talán a nálunk ismeretlen neveket, fogalmakat megmagyarázó jegyzetek hiányoznak ebből a semmi esetre sem érdektelen könyvből.

Sziklay László

Lengyel Dénes: Benedek Elek Bp. 1974.
Gondolat K. 277 l.

Benedek Elekkel mindig mostohán bánt a kritika. Legnagyobb vállalkozásáról, a *Magyar mese- és mondavilágról* közreadása után három évvel „érdemleges bírálat — még nem jelent meg” (ő maga panaszkodott ezekkel a szavakkal egyik írásában 1899-ben); legjobb regényeit: a *Huszár Annát*, a *Katalint*, az *Uzoni Margitot* a leányregények sorába iktatták; novelláit, cikkeit hamar elfelejtették. 1920 után sorsa lett fontos a figyelem emberi magatartására és nem alkotásaira irányult. Halálával alakja a legendák világába került.

Az irodalomtörténeti utókor (Várkonyi Nándor, Mezei József, Gergely Gergely) a szelíd mesemondóról szóló példázatot fogadta el, noha a csak meseíró fikciója, az „elskatulyázás” ellen az író maga is, majd halála után irodalomtörténész fia, később Bóka László, legújabbban pedig Balogh Edgár emelt szót. Leghatározottabban ő fogalmazott: Benedek Eleket nem „gyermekszívű poéta”-ként, nem „édes, szirupos, rózsa-

színfelhős, idillikus” alkotóként emlegette, hanem „Ady-elődöt”, „népi harcos”-t, „a szocializmus küszöbéig érő irodalomtörténeti hős”-t látott benne, olyant, aki „csak a közélet küzdőterén elszenvedett csapások kényszere alatt vonult vissza... a néphez és a gyermekekhez”.

Ebben a vitában Lengyel Dénes könyve, mely Benedek Elek útját először kíséri végig az irodalomtörténet, a néprajzkutatás és a történelmi vizsgálatok eredményeire támaszkodva — komoly esemény. A kismonográfia értékelése és érvelése egyértelmű: a szerző azt kívánja bizonyítani, hogy Benedek Elek egyrészt erős száakkal kapcsolódott kora mozgalmához, eseményeihez, másrészt pedig képviselőként, majd politikai újságíróként következetesen ugyanazokért a célokért harcolt, mint Ady. Ebből a szempontból vizsgálva a mesék és gyűjtemények, de még a meseátültetések is a bizonyító érvek sorába kerülnek; az eredeti és a Benedek-féle változatok összehasonlításakor ugyanis kiderül: ha Benedek Elek emberi, erkölcsi ideálja ezt kívánta, akkor a mesealakok rajzában, néhol még a konfliktus színezésében is eltért az eredetitől. A politikai cikkekből (*Zendülés az Alföldön, A korruptió, Halljátok emberek? Drágul a tudomány, Mandátumvígécek*), parlamenti felszólalásaiból, meséinek szerkesztéséből, azok nyelvi vizsgálatából, regényeinek alapkonfliktusából így áll össze az életműre mint egységre épülő pályarajz. A hatalmasokkal perelő hősök sorában a szerző — bár a bizonyító apparátusról és a részletes elemzésről néhol lemondott — a népert és a néphez szóló írói program körvonalait mutatja fel.

A kismonográfia felépítése is külön figyelmet érdemel. Lengyel Dénes ugyanis részleteiben és történetében csak hézagosan ismert világról ad hírt, s ezért — nagyobb közönséghez is szólván — az előadás menetét meg-megszakítja. A gyermekkort tárgyalva elmondja a székelység történetét, elsorolja legjelesebb alakjait, néhol szavakat magyaráz, s ha szükséges — irodalomtörténeti summázatot ad. Hangulatosan, az *Édes anyaföldem!* történeteiből ismerős részletekkel mutatja be Benedek Elek ifjúkorát, a kollégiumi életet, a szegényebb diákok sorsát. A tanulmányban az önéletrajzi regény észrevétlenül olvad a szövegbe; az eredeti leírást nem zavarja az összefoglalás, az átvett mese hangulatát nem töri meg annak műfaji magyarázata sem. Még fontosabb a kitérővel magyarázó elv érvényesítése a népköltési gyűjtés és a politikai étellel való kapcsolat bemutatásánál. Benedek Elek jobb megértéséhez kellett elmondani a XIX. század végén érvényes gyűjtési módszereket, le kellett írni a kiadás elveit, fel kellett sorolni a kor politikai szereplőit, történeteit,

harcait. A parlamentben fellépő és a redakcióban dolgozó rajzát ezek a kitérők sem zavarják. Lengyel Dénes ugyanis csak akkor magyaráz, ha erre szükség van; a magyarázatot majd mindig egy összefoglaló kijelentő mondatral lezárja, azután pedig egy költői kérdéssel ismét az eredeti gondolatához tér vissza. A pályakezdés után a regények és elbeszélések világát tekinti át a szerző, ezután az ifjúságnak szóló művek következnek. A gyermekújságokra a *Cimbora* és az erdélyi irodalmi élet megszervezése kapcsán tér ki. A tartózkodóan összefoglalt utolsó évek és a kisbacioni múzeum sorsának leírása zárja a tanulmányt.

Benedek Marcell *Magyar író tragédiája 1929-ben* című műve elején ezt írta Benedek Elekről: „...írásaiban és életében maga volt a nyíltság, az őszinteség, az egyszerűség — akit tizezrek, százezrek szerettek — és mégsem látott senki igazán.” Lengyel Dénes könyve nyomán remélhetőleg változik a helyzet. Talán az itt körvonalazott és érintett kérdések további kutatása is megindul — és egy válogatás is megjelenik majd Benedek Elek műveiből.

Sipos Lajos

Pap Károly színművei Batséba, Mózes, Szent színpad. Bp. 1973. Magvető K. 183 l.

Régi adósságot törlesztett a Magvető Kiadó Pap Károly színműveinek a megjelenítésével. Az eddig ismert jelentős életmű és az író portréja kivált irodalomtörténeti vonatkozásban érdekes, de esztétikai szempontból is figyelemre méltó színfolttal lett így gazdagabb. Pap Károlynak most már úgyszólván minden fontosabb művét megismerheti a mai olvasó. Kivéve a félreérthetősége okán e kiadásban sem szereplő, első sorban önéletrajzi vonatkozásai és probléma felvetése miatt izgalmas, sokáig elve szettnek vélt *Leviát György* című korai drámáját.

A most kiadásra került három színmű közül a keletkezését tekintve legkorábbi, a *Szent színpad* (1926) először jelenik meg nyomtatásban. Eddig még nem adták elő, bár mai szemmel nézve úgy tűnik, Pap Károlynak színpadi előadásra ez a leginkább alkalmas darabja. Jóval későbbi bibliai témájú, parabolikus színművei: a *Batséba* (1940?) és a *Mózes* (1942–43) még a szerző életében, a 40-es évek elején színre kerültek a Goldmark-Teremben. A *Batséba* feltehetőleg 1940-ben, a Tabor kiadó gondozásában, Ribáry Géza értő előszavával nyomtatásban is megjelent, de a jelentőségében, költői szépségeiben e művet felülmúló *Mózes* csak

1966-ban (Magvető Almanach 1966. 3. szám) látott először napvilágot.

A *Szent színpad* témája a kisvárosi, a „falusi Magyarország” talajából nőtt ki, akár Ady vers-ciklusai: *A magyar ugaron* és *A magyar messiások*, vagy Szép Ernő színművei, novellái. Legközelebbi „rokonai” a Pap Károly-i életműben a vidéki vándorszínész évek és kóborlások élményeit megörökítő novellák: a *Ságó kellene*, a *Halott a színen* és a *Kósza piktor szentképe*. Három főhősében mintha Pap Károly diszharmonikus lelkének vagy „én”-jének három lehetősége öltene testet, s vitáznának egymással, monologizálnának egymástól függetlenül. Igls színigazgató a hivatás, a „szent művészet” megszállottja nem akar tudomást venni a valóságról. Erzsébetet, a feleségét hivatása és férje iránti szerelme a színpadhoz, jövőendő anyasága az élethez kötik: ahhoz a valósághoz, ahol mindkettőt egyformán szolgálnia lehetetlen. Együd — beszédes név: együgyű — a dosztojevszkiji, krisztusi figura első megjelenése Pap Károlynál. A jóság, részvét, az önzetlen szeretet megtestesítője, aki megérti és enyhíteni próbálja a többiek szenvedését.

A darab drámai magva a szűkös lehetőségek, a kicsinyes gondolkodás és az elhivatottság, a nagyotakarás konfliktusa, amely azonban nem válik groteszk tragikomédiává, mint a novellákban, jöllehet e megoldási lehetőség is benne rejlik a műben. Pap Károlyhoz még túlságosan közel állnak hősei, hiszen mint színész és színműíró személyesen is átélte sorsukat, másrészt eredendően is „lirikus alkat”, akinél hiányzik az igazi „távolságtartás”, még az olyan nosztalgiával átszőtt ironikus látásmód is, mely például Szép Ernő írásait jellemzi. Ezért válik a darab időnként érzelmessé, a befejező jelenetekben melodramatikussá. A problémát maga is érezte: a *Szent színpad* keletkezésével majdnem egyidőben Mikes Lajoshoz írott leveléből az tűnik ki, hogy sikertelenül bár, de törekedett a humoros ábrázolásra: „Sajnos ebben a színdarabban sem tudom kellőleg eltagadni keserű szabad életemet és kínos vágyamat egy más földi élet után. Ugyanakkor, amidőn mindennapi szomorúságom már komikus orcát ölt egyféle grimaszával, az, amit írok még mindig nem tud nevetséges lenni.” De igénye is nagyobb, célja is egyetemesebb annál, minthogy megelégedjen a korabeli magyar vándorszínészélet ironikus, groteszk rajzával. Mert nemcsak a romantika és Shakespeare hatása érezhető e korai színmű stílusában, eszmeiségében, hanem az expresszionizmusé is. Pap Károly az „Emberről” kíván szólni, korában az emberi létnek és, ami nála ezzel legszorosabban összefügg, a művészetnek tragikus voltáról. Ezért redukálja a főszereplők jel-

lemét néhány „alapszenvedélyre”, s nagytitja fel, élezi a végletekig a konfliktust. A *Szent színpad* lényegében azt példázta, hogy ha a kor embere, művésze nem hajlandó „eljátszani” azt a „szerepet”, amit tőle a társadalom, a közizlés kíván, s kitart magasztos céljai, elhivatása, a „tisztta, a becsület, a szent színpad” mellett, magányossá válik, eltorzul, elpusztítja önmagát és környezetét is.

Főhőse, Iglós színigazgató számára a színpad és élet egyet jelent, nem akarja tudomásul venni, hogy korában a művészet és az élet között mely szakadék tátong, hogy a teljesség, a harmónia megvalósítása lehetetlen. S bár a kívánt szerepet elutasítja, de azért, hogy nem vesz tudomást a valóságról — mintegy a művészetbe, a játékba menekül — öntudatlanul maga is „szerepet” játszik, a romantikus „művész-szerepet”. Pap Károly nemcsak a mostoha körülmények hatására bekövetkező tragédiát ábrázolja, de már megérezeti ennek a magatartásnak is a hamis, illuzórikus voltát, korszerűtlenségét.

A *Batséba* kompozíciójában, hangvételében, művészi megformáltságában alighanem a legegységesebb Pap Károly-darab. A szerző műfaji meghatározása szerint „drámai játék”, mi inkább drámai példázatnak (parabolának) neveznénk, melyben a bibliai történeten keresztül saját korának és szűkebb közösségének, a zsidóságnak üzen. Abból a gondolatkörből fogant, melyből korábban *Zsidó sebek és bűnök* című vita-írat és részben *Azarel* című „őnéletrajzi” regénye is. Témája egy bibliai epizód — lényegében a Királyok II. könyve 11–12. fejezete —, mely Dávid király bűnét (az Uriás meggyilkoltatását és felesége, Betsábe elcsábítását), Isten büntetését, majd a bűn bocsánatát beszéli el. Az író szerint, ahogy ezt másutt is kifejtette, a zsidóságot, de az egész magyar vezető réteget is, miként Dávid nemzetségét, a kipusztulás veszélye fenyegeti, ha nem vet számot „bűneivel”, ha nem igyekszik a mások kizsákmányolásának vétkeiktől önvizsgálattal, igazi bűnbánattal és szenvedéssel megtisztulni. Akkor még, miként Dávid királynak, van reménye az újjászületésre, legalább utódaiban, s egy erkölcsösebb rend megalkotására, melyet a darab végén megjövendőlt örökös, Salamon — a későbbi bölcs és igazságos uralkodó — neve szimbolizál. Pap Károly eszméinek képviselője a zord és kérlelhetetlen próféta, Náthán, aki az Ószövetség szigorú istenének parancsait közvetíti, azt, akinek mérlegén számos erény sem tud egyetlen bűnt is ellensúlyozni. Dávid király és Náthán szemlélésben kétféle mentalitás testesül meg, áll egymással szemben. Kettejük párbeszédében Pap Károly ars poeticája, közösséggel kapcsolatos magatartása fogalmazódik

meg: „Emlegetted te csak egy szóval is az én érdemeimet? Nemde, csak a bűnömet emlegetted?” — kérdezi Dávid és Náthán így válaszol: „Engem erre szólított az Úr!”

Pap Károly a *Batséba* keletkezése idején, 1938–39 tájt egy kissé „az időtől függetlenül dolgozott”, ahogy a darab méltatója, Ribáry Géza megfogalmazta, és csak néhány évvel később, a történelmi események hatására döbönt rá, hogy immár nem „bűnök” vállalására kell figyelmeztetnie, hanem a gyötrelmekből való szabadulás útját kell keresnie, a szabadulásba vetett hitet kell ébren tartania. Ezeknek a nagy horderejű gondolatoknak a jegyében íródott Pap Károly utolsó műve, a *Mózes*. 1944 elején, amikor a Goldmark-terem aprócska színpadán bemutatták, még csak kevesen értették valódi célját, érezték történelmi jelentőségét. Mégis voltak néhányan, például Kunszery Gyula, aki kritikájában Pap Károly darabjának a zsidóság problémáin túlmenő egyetemesebb szándékát és mondani valóját is felismerte. Egy korabeli kritikusa pedig megállapítja, hogy „nem a törvényalkotó... Mózes áll előttünk, hanem az istenkereső és szabadságra szomjazó... Röviden: Mózes az ember.” És valóban Pap Károly Mózesre lágyabb, tétovább, „embe-ribb”, egyszerűen modernebb figura, mint az ószövetségi mintája. Hamleti vagy még inkább Bánk bán-szerű jellem, akinek a fiúi szeretet, a házastársi szerelem és az igazság, a vérségi kötelék szép és nehéz parancsai között kell választania, hogy a szenvedőkkel való együttérzéstől a hatalomról való lemondásig, majd az azzal való szembefordulásig eljusson. Pap Károly az eszményi, az „erkölcsi ember”-t és vezetőtipust nem először igyekezett megformálni. Mégis ezúttal nem e figura lélektanilag hiteles megjelenítése teszi — Németh László szavával — remekművé a *Mózes*-t, hanem a kor valódi arcának, ellentétének, a fasizmus igazi természetének a felismerése, melynek hatására Pap Károly hőse a korábbi írásokban kifejezésre jutó „magányos út” helyett a szenvedőkkel, a rabokkal és elnyomottakkal való összefogást, az értük való áldozat vállalását, a közös harcot választja. A darab befejező sorai a népi összefogás nyomán megvalósuló szabadulás és a jobb jövő minden nép számára közös lehetőségét villantják fel.

Akár a *Batséba*, a *Mózes* sem szabályos dráma, inkább — ahogy korabeli kritikusi látták — „különálló dramatizált képek sora”, „drámai lüktetésű eposz, lírai betétekkel”. De nem annyira a bibliai téma epikus jellegéből, mint inkább Pap Károly alkotásból következően. Mint legtöbb műve, a *Mózes* is át van szöve szubjektív elemekkel; emberi-írói hitvallással, melyek jellegzetes „műfaját”, a parabolát

is fellazítják. S jóllehet Pap Károlynak az önvalomást és a történelmi parabolát nem sikerült töretlen ívű, szigorú kompozíciójú drámává ötvöznie, a mű részletszépségei, költőisége, mondanivalójának fontossága és nemessége kárpótolnak ezért.

E kötet megjelenését követően Pap Károly színműveit néhány kritikus kissé lebecsülni kezdte a romantika tájaira „számúzte”. Nem annyira igazságtalannak, inkább felületeseznek érezzük ezt a megítélést. Mert bár a Pap Károly-darabok stílusa és megoldása olykor valóban romantikus, az írói látásmód, az alapproblémák, a szereplők jellemzése és belső vívódásai alapján e művek is — kivált a *Szent szinpad* és a *Mózes* egyes részletei —, mint a szerző nem egy írása, az expresszionizmussal hozhatók kapcsolatba.

Petrányi Ilona

Jancsó Béla: Irodalom és közélet A bevezető tanulmányt írta: Mikó Imre, a kötetet szerkesztette: Dávid Gyula. Bukarest 1973. Kriterion K. 349 l.

Lapok hasábjain szétszórt, torzóban maradt életmű döntő hányada, a legkülönbözőbb szintű és keletkezési idejű írások rendeződtek az „Irodalom és közélet”-ben posztumusz kötetként. A tanulmányokat, kritikákat, esszéket a szerkesztői elv — tárgyuk szerint — a következőképpen csoportosította: „romániai magyar irodalom”, „magyar klasszikusok”, „irodalomelmélet és világirodalom”, „műkritika és színbírálat”, „ifjúsági közélet”.

A legtöbb figyelmet feltétlenül az első két rész érdemi meg. A „romániai magyar irodalom” a húszas és harmincas évek erdélyi szellemi életének, de az egész erdélyi társadalomnak is érzékeny lelkiismeretű, pontos mutatója. Jancsó Bélának ezek az írásai kordokumentumok; az alapkérdések megfogalmazása és a válasz megkísérlése: mit jelent erdélyinek lenni, ezt vállalni, milyen sajátosságai vannak az erdélyi irodalomnak — és a minden munkájában nyíltan vagy rejtetten meglevő principális kérdés: a hogyan tovább, a jövőért való szüntelen aggodás. Jancsó szavaival: „Akkor döbbenem rá: mit jelentett írónak is Erdélyben születni. Kitaposott útja az érvényesülésnek Budapestre vezetett, erdélyi embernek: *elvezetett a lelketől*. Ha ki ezzel megalkudott: életén árt sirt benne a hazavágyó lélek. Lelke gyökereit féltve, hogyha itthon maradt, önmaga összehullásának, elkallódásának lát-szóra s nézője volt, mert »vidéki« volt.” (Kovács Dezsőnél.)

Benedek Elekéről szóló megemlékezésé-

ben pedig váteszi hangon jóslója: „Mert bizony mondom, elpusztulunk mi mind egy szálíg, ha gazdátlan marad Benedek Elek három hagyatéka: a székelység, a nép és az ifjúság.” Szinte minden mondatát idézhetnénk az „Erdély szász szava” című írásának, bizonyosságul az erdélyi nemzetiségnek, a német, a román, a magyar testvériségének őszinte kívánására; a közös sors vállalására. Jancsóban megingathatatlan annak a hite és tudata, hogy Erdély minden kérdése csak belülről, az erdélyiek által oldható meg, és hogy „perspektíváival pedig nagy és új ereje lesz az erdélyi öntudatnak, mely végső, legmagasabb fokán mindig világperspektívát látott, és keleti életformát nyugatival egyeztetett”. (Szántó György.) Nem szabad említetlenül hagynunk a „Vadák az erdélyi magyar irodalom ellen”-t sem, az esztétikai és irodalompolitikai nézeteit leginkább tükröző vitairatot, melyben testvérével, Jancsó Elemér irodalomtörténésszel száll kemény vitába. Mondandóját — mivel igen széles skálán mozog — meg sem kíséreljük vázolni, csupán a leglényegibb kérdést érintjük: Jancsó Bélának a vulgáris szociologizálás elleni fellépését, az 1935-ből napjainkba hangzó figyelmeztetést: az író „mihelyt tudatosan keres (...) társadalmi feladatokat, mihelyt nem a maga lelkiismerete, hanem külső szempontok, közönség-ízlés, politikai vagy világnézeti programok értelmében, legmélyebb személyi és legmélyebb társadalmi (...) hivatását adja fel”.

A kötet valódi értékeit azonban csak akkor tudjuk lemérni, ha történelmi forrásértékű kordokumentumként vizsgáljuk; így Jancsó Béla világszemléletét, az irodalomhoz való attitűdjét is, a szerző személynél, mint a korabeli erdélyi értelmiség legjobbjainak tipikus sajátosságát vesszük szemügyre. Sajnos tipikusnak, korjelenségnek mondható az eszmék, a kitűzött program és a megvalósítás diszharmoniaja is. Jancsó Béla esetében: a „világperspektíva” emlegetése és az „Irodalomelmélet és világirodalom” lelkes, magas hőfokú, de felületes, nem a tárgyak által megkövetelt szinten íródott esszéi közt feszülő ellentmondás, a provincializmus elleni harc a provincializmus eszközeivel.

Nyilvánvaló, hogy elsődlegesen már nem a szerzőről, néhány gyengébb, húszéves korában megjelent írásáról, hanem egy *jelenség-ről* van szó; és Jancsó kevésbé sikerült munkái is ezáltal válnak számunkra érdekessé, hogy félresikerültségük jellege és oka: fontos információ. Művészileg, írói műveltség szempontjából kiemelkedően a legjobb — csak kora első esszéistáival összemérhető — írásai a Berzsenyiről, Keményről, Vajdáról, Csokonairól szóló, bravúros nyelvi techni-

kával archaizált, hangulatos esszék. És szépek a nekrológok, méltóak Kosztolányi Dezsőhöz, Tóth Árpádhoz, Móra Ferenchez, Juhász Gyulához. A „Műkritika és színbírálat” újságírói, napi-kritikai jellegű írásai között — bár ennek a fejezetnek a szigorúbb szerkesztői rosta csak használt volna — szintén találunk kultúrtörténeti jelentőségűeket. A kötetet jegyzetek és jól használható névmutató egészíti ki.

Apróság, de mindenesetre meglepő szerénységre vall, hogy a jegyzetek írója — annak ellenére, hogy többször egyes szám

első személyben fogalmaz — nem tünteti fel nevét a jegyzetek végén; és így csak munkája tartalmából lehet valószínűsíteni, hogy azonos a könyv szerkesztőjével, Dávid Gyulával. Kítűnő az életrajzi adatokat is bőven tartalmazó bevezető tanulmány Mikó Imre tollából: enyhe elfogultsággal, de mindig találóan, igazságra törekvően jellemzi Jancsót is, nemzedékét is. A kötet egészéért, a „romániai magyar írók” sorozatért csak köszönet és dicséret illeti a könyvkiadót.

Köszeghy Péter

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1974. évi tevékenysége

Az Irodalomtudományi Intézet tizenhat kutatási témacsoportban vállalt kötelezettséget az 1972–1975-ös középtávú tervben. Még 1973-ban befejeződtek az MSzMP felkérésére végzett két nagy kultúrpolitikai fontosságú középtávú program, (programfelelős: Bodnár György és Béli Miklós) munkái, 1974-re már — pótlólagos feladatként — a rövid összefoglalások megírása maradt.

1974 elején hét témacsoportban kellett tervmódosítást végrehajtani, hogy az Intézet a leg-hatékonyabban mozdítsa elő az irodalomtudomány fejlődését. A sokrétű tudományos munka mellett ez évben is fokozott megterhelést jelentett az intézeti folyóiratok (*Helikon*, *Irodalom-történeti Közlemények*, *Literatura*), könyvsorozatok (Irodalomtörténeti Füzetek stb.) szerkesztése és változatlanul jelentős szerepet játszottak publikációikkal, előadásaikkal kutatóink az ország kulturális életében.

Az Irodalomtudományi Intézet 1974-es tudományos tevékenysége a kutatóprogramok sorrendjében a következőképpen alakult (itt csak a nagyobb témacsoportokat tekintjük át):

Országos, illetve tárca szintű távlati terv részeként végzett munkák

Az *irodalom új jelenségeinek kutatása* c. program (pf.: Hankiss Elemér) keretében szociológiai felmérés készül „A magyar társadalom értékrendjének változásai napjainkban” címmel. Az OMFB megbízásából végzett kutatás, amely a magyar ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjét és értékrendjük főbb változástendenciáit tárta fel, 1973 júniusában kezdődött és 1974 végén fejeződött be. A zárójelentés 1974. november 15-én készült el. A program egyik legfontosabb területe az értékorientáció problémaköre, ezzel foglalkozott az „Érték és értékelés a társadalomtudományokban” c. kétnapos konferencia (felelős: Hankiss Elemér), amelynek megtartására dec. 17-én és 18-án került sor. A tudományos ülésszakon az Intézet munkatársai közül előadást tartottak: Bonyhai Gábor: A klasszikus jeleméletek és az értékelés összefüggése, Hankiss Elemér: Az értékrendszer dinamikus elvének problémáiról, Szabolcsi Miklós: Irodalom és érték, Veres András: Az irónia mint értékszerkezet címmel.

E program keretében folynak a szemantikai és szemiotikai kutatások is. Szovjet kooperációban készül egy szemiotikai kötet, melyhez magyar részről valamennyi tanulmány elkészült: Bojtár Endre: Jel és dolog a kelet-európai avantgardban, Bonyhai Gábor: Leírás és interpretáció, Gránicz István: A metrika szemantizációjának kezdetei a 20. század orosz költészetében, Miklós Pál: A kép kettős üzenete, Nyíró Lajos: A mű jelentése és kompozíciója, Szabolcsi Miklós: A jel változásai az avantgard művészetben. A végleges szerkesztés 1975-re vár. A témában az Irodalomelméleti Főosztály a Gorkij Intézettel májusban háromnapos tudományos tanácskozást rendezett. A tanácskozás sikeres volt, a munkamegbeszélésre Hrapcsenkó, Meletyinszkij, Nyekljudov, Averincev és Rzszevszkaja jött el.

Az *Értékek és eszmények változása a felszabadulás utáni magyar irodalomban* c. programnál (pf.: Kenyeres Zoltán) továbbfolytatódtak a téma módszertani előmunkálatai és az Érték-tudományi Kutatócsoport — nemzetközi szakirodalomra támaszkodva — továbbvizsgálta az irodalom értékorientációs elemzésének lehetőségeit (Karafiáth Judit, Kenyeres Zoltán, Kiss Pintér Imre). Kezdetét vette egy új program is: a társtudományok szakembereinek részvételével próbaelemzés-sorozat kezdődött, amely már nemcsak az irodalmi művek manifest érték-tartalmát képes megragadni, hanem az annál gazdagabb látens tartalmat is megvilágítja.

Nemzetközi kötelezettségek és megállapodások alapján végzett munkák

A *szocialista irodalom kutatása* c. program keretében (pf.: József Farkas) 1974-ben több kötet munkálata folyt. Elkészült és nyomdába került a „Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből” c. sorozat 4. kötete (szerkesztő: József Farkas—Illés László). Intézeti szerzők a

következő tanulmányokkal szerepelnek: *Agárdi Péter*: A szocializmus mint költészet, *József Farkas*: Proletárforradalom, avantgarde és tömegkultúra, *Pomogáts Béla*: Eszme és társadalom Déry Tibor A befejezetlen mondat című regényében, *Szabolcsi Miklós*: Az irodalmi konstruktivizmusról, *Szili József*: A művészeti visszatükröződés szerkezete Christopher Caudwell és Lukács György esztétikai rendszerében, *Szántó Gábor* (öszöndíjas): Matheika János.

„A szocialista világirodalom kibontakozásáért 1917–1939” című tanulmánykötetnek (magyar szerkesztője: *Szabolcsi Miklós*), amely szovjet és német szerzőkkel közösen készül, magyar anyaga elkészült. *Szabolcsi Miklós* befejezte a József Attiláról szóló kismonográfiáját, amely német nyelven jelenik meg a Német Tudományos Akadémia Kiadójánál.

Az európai típusú irodalmak összehasonlító vizsgálata c. program (pf: *Vajda György Mihály*) munkálatai tervszerűen folytak tovább 1974-ben. Az „Európai irodalmi átalakulások a 18–19. század fordulóján: a 18. század végének európai költészete” című kötetrel kapcsolatban nemzetközi értekezlet volt 1974. szept. 28-án Azay-le-Ferron-ban, Franciaországban. A tanácskozáson részt vett: *Bene Ede*, *Sötér István*, *Szegedy-Maszácz Mihály* és *Vajda György Mihály*.

A „Tanulmányok a 18. századi nyugat-európai felvilágosodás történetéből” c. téma keretében *Ferenczi László* tovább dolgozott a 18. századi francia költészet és romantika kapcsolatáról szóló munkáján, *Kajtár Mária* pedig jelentős mértékben kiegészítette (és egyetemi doktori disszertációnak nyújtotta be) a Sturm und Drang esztétikájáról szóló tanulmányát. *Kovács József*: folytatta Thomas Paine életrajzának írását. Az Összehasonlító irodalmi osztály több tagja, elsősorban *Kovács József*, *Vajda György Mihály* és *Pillich Lajosné* adminisztrátor igen sok energiát fordítottak az AILC 1976. évi kongresszusának (Budapest) előkészítésére.

A kelet-európai irodalmak kutatása c. program (pf: *Sziklay László*) munkálatai közül elkészült a kelet-európai kronológia (*Fried István* és *Mayer Rita* munkája), a kelet-európai bibliográfia (*Fried István*, *Horváth Lukács Borbála* és *Mayer Rita* munkája) és az orosz irodalomról szóló keresztmetszet-tanulmány (*Horváth Lukács Borbála* irányításával). Az AILC Párizs–Budapest centrum *Poésie* c. kötetének kelet-európai része 1974 végére elkészült.

A Reneszánsz és barokk kutatások c. program munkái (pf: *Varjas Béla*) a tervek szerint folytak. „A reneszánsz elvi kérdései” c. magyar–szovjet közös kötet (szerkesztő: *Klaniczay Tibor* és *M. I. Balasov*) nyomdába került. A magyarországi reneszánsz irodalom 1973. évi bibliográfiáját *Horváth Iván* elkészítette és elküldte a párizsi szövegkutató intézetnek, a Nemzetközi Reneszánsz Irodalom Bibliográfiája számára. A Régi Magyar Költők Tára X. és XI. kötetét *Varga Imre* rendezte sajtó alá. Újabb kötetek jelentek meg a Humanizmus és Reformáció (szerkeszti: *Klaniczay Tibor*) sorozat keretében.

Alapmunkálatok és időszeri feladatok a magyar irodalomtudomány területén

Az Irodalomelméleti kutatások c. programban (pf: *Nyirő Lajos*) az „Adalékok a szocialista irodalomtudomány történetéhez 1945-ig” c. tanulmánykötet (szerkeszti: *Nyirő Lajos* és *Veres András*) szerkesztői munkálatai folytak 1974-ben. Az „Adalékok az irodalomtörténet elmélet-történetéhez” című kötet (szerkeszti: *Szili József*) tanulmányai elkészültek, a kötet intézeti szerzői: *Bojtár Endre*, *Bonyhai Gábor*, *Hankiss Elemér*, *Nyirő Lajos*, *Pomogáts Béla*, *Rába György*, *Szabolcsi Miklós*, *Szegedy-Maszácz Mihály*, *Szili József*, *Tarnai Andor* és *Veres András*. A kötet anyagának elkészítésében sokat segített az „Irodalomtudomány elméleti kérdései” c. tudományos konferencia, amelynek megtartására 1974. november 5-én és 6-án került sor. Az ülésszakot az Irodalomelméleti Főosztály (*Nyirő Lajos*, *Szili József* és *Veres András*) szervezte, alapvető célja az volt, hogy lehetőséget adjon a kölcsönös tájékozódásra és vélemény-cserére az intézeti osztályok és szakterületek között.

Az ülésszakon a következő előadások hangoztak el: *Bodnár György*: Élő irodalom és irodalomtudomány, *Bonyhai Gábor*: Poétika és irodalomtudomány, *Hankiss Elemér*: Irodalomtörténet és értékelés, *Németh G. Béla*: Verskutatás és irodalomtörténet, *Nyirő Lajos*: Irodalomelmélet és irodalomtörténet, *Pomogáts Béla*: Irodalomtörténet és kritika, *Rába György*: Egy költői modell kifejtése mint irodalomtörténeti stúdium (Babits első verseskötete), *Sötér István*: Komplex kutatások az irodalomtörténetben, *Stoll Béla*: A textológiai kutatás az irodalomtudományban, *Szabolcsi Miklós*: Az „Irodalomtörténettől” az „irodalomtudományig”, *Szegedy-Maszácz Mihály*: A filozófiai megkülönböztetés az irodalomtudományban (a tragikum problémája), *Szili József*: A művészi visszatükrözés szerkezete, *Tarnai Andor*: A toposz-kutatás kérdései, *Veres András*: Szociológia és irodalomtudomány. Az előadásokat élénk vita és sok hozzászólás követte, az ülésszakon az Intézet valamennyi munkatársa részt vett. (Az előadások anyaga a *Literatura* 1975. évi első számában jelenik meg.)

A magyar irodalomtudomány és kritika története (pf: *Tarnai Andor*) című kritikátörténeti vállalkozás keretében elkészült *Németh G. Béla* tanulmánya, *Széles Klára* pedig megírta kötetének szinopszisát és elkészült a Henszlmann-fejezettel.

A XVIII. századi magyar irodalomkutatás (pf: Hopp Lajos) program keretében több tanulmánykötet szerkesztő munkálatai folynak. Az „Irodalom és felvilágosodás” c. kötet (szerk.: Szauder József és Tarnai Andor) megjelent. Megindultak a „Tanulmánykötet a Rákóczi-szabadságharc és emigráció”-gyűjtemény szerkesztői munkálatai (szerkesztő: Hopp Lajos, Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes), az előkészítő munkában Esze Judit is részt vett. Hopp Lajos „Magyarok és lengyelek a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmában” c. monográfiájából további fejezetekkel készült el. Tervszerűen folytatódott a levéltári regeszták átvizsgálása „A magyarországi latin irodalom kutatása” c. téma keretében (pf.: Tarnai Andor).

A Petőfi és kora kutatása (pf: Lukácsy Sándor) c. program munkálatai a tervezett ütemben haladnak. A Petőfi Összes Művei kritikai kiadás nagy része elkészült, Lukácsy Sándor pedig négy fejezetet írt meg „Petőfi világnézete” c. monográfiájából. A XIX. századi osztály kutatóinak tevékenysége 1974-ben — tekintettel az évfordulókra — Kölcsey, Vörösmarty és Eötvös életművéhez kapcsolódott. A Madách-tanulmánykötet (szerk.: Horváth Károly) nyomdába került.

A modern magyar irodalom kialakulása és kibontakozása (pf: Bodnár György, Béládi Miklós és József Farkas) program keretében Varga József tovább dolgozott az „Ady-kor irodalmi élete” c. monográfiáján, Rába György pedig a „Babits költői stílusmodelljei” c. könyvén. Az AILC szimbolizmus kötete számára írta tanulmányát Pór Péter, „Ady szimbolizmusa” címmel. Agárdi Péter „A két világháború közötti marxista kritika József Attila-képe” címmel fejezte be készülő eszméletörténeti monográfiája egyik fejezetét.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája (pf: Vargha Kálmán) c. nagy intézeti vállalkozás keretében az ötödik kötet szerkesztési munkáját Sinka Erzsébet vette át és munkájával elkészült. A kötetet Bodnár György lektorálja. A hatodik kötet munkálatai elhúzódtak, mivel a lektorálás még nem fejeződött be.

Az Irodalomtudományi Intézet 1974-ben megjelent kiadványai

Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés. Bp. 1974. 220 l.

Studies in Eighteenth-Century Literature. Szerk.: Senczi J. Miklós és Ferenczi László. Bp. 1974. 386. l.

Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk.: Szauder József—Tarnai Andor. Bp. 1974. 990 l.

Mikes Kelemen: Az Ifjak Kalauza. Mikes Kelemen összes művei IV. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Bp. 1974. 795 l. + 20 t.

Kortársaink

Pomogáts Béla: Déry Tibor. Bp. 1974. 199 l.

Rónay László: Thurzó Gábor. Bp. 1974. 162 l.

Irodalomtörténeti Füzetek

Török Gábor: Lirai igefüggvények stilisztikája. (IF 85.) Bp. 1974. 197 l.

Pór Anna: Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka. (IF 86.) Bp. 1974. 208 l.

Humanizmus és Reformáció

Szabó György: Abafáji Gyulai Pál. (Hum. és Ref. 3.) Bp. 1974. 145 l.

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. (Hum. és Ref. 4.) Bp. 249 l.

Új Magyar Múzeum

Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről II. Bp. 1974. (UMM 9.) 842 l.

Régi Magyar Költők Tára

Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7. köt. Katolikus egyházi énekek (1608—1651). Sajtó alá rendezte: Holl Béla. Bp. 1974. 726 l. + 19 t.

(1910—1975)

Hódmezővásárhelyen született, az egyetemet Szegeden végezte, Sik Sándor tanítványa volt. Három éven át gyakornok a szegedi egyetemen. 1942-ben Budapestre került, ahol könyvkiadók-nál és szerkesztőségekben dolgozott. Lektor volt az Athenaeumnál, majd 1945 után az Új Idők könyvkiadóvállalatnál. Cikkei, esszéi, kritikái az *Erdélyi Helikonban*, a *Diáriumban*, a *Pásztorfűzben*, a *Sorsunkban*, a *Vigiliában*, valamint Zilahy Lajos folyóiratában, a *Hídban* jelentek meg. Az ötvenes években műszaki munkát végzett könyvkiadók-nál. Legterméke-nyebb időszaka az a néhány esztendő volt, amikor a budapesti *Látóhatár* szerkesztőségében dolgozott a lap megszűntéig, 1971-ig. Tehetséggel, lelkesedéssel, szeretettel végezte segédszer-kesztői munkáját. Nem kis része volt abban, hogy a külföldi magyarok számára készülő folyó-irat elevenen, frissen és színvonalasan képviselte a hazai irodalmat.

Élete nagyobb felét tehát a fővárosban élte le, de érzelmileg nem szakadt el szűkebb pátriá-jának és szegedi éveinek irodalmi hagyományaitól. Huszonhét éves korában antológiát állít össze *Szeged a régi magyar irodalomban* címen, a Juhász Gyula összegyűjtött verseinek első poszthumusz kötetét is az ő nevéhez fűződnék. Utószavakat írt Móra Ferenc műveihez, vásár-helyi vonatkozású etnográfiai kötetet szerkesztett. Főműve pedig az a sokoldalú és gazdag szöveggyűjtemény (*Juhász Gyula 1883—1937*), amely korabeli vallomások, életrajzi doku-mentumok, tanulmányok és korabeli kritikák alapján mutatja be a költő életét és pályáját. Ez a fontos kötet szaktudományunk egyik nélkülözhetetlen forrásmunkája.

Vargha Kálmán

Rákóczi Művei kritikai kiadása megindulásáról

Rákóczi fejedelem tényleges politikai, államszervezői tevékenységének és irodalmi munkás-ságának elmélyültebb megismerését, a társadalmi gondolat és nemzeti művelődés eredőinek a korai felvilágosodással összefüggésben történő vizsgálatát, az író Rákóczira vonatkozó marxista tanulmányokat, a feldolgozó és értékelő munkát régóta késlelteti a forrás- és szövegkiadások hiánya, a fejedelmi kuruc kancellária s levéltári iratok határainkon belüli s túli szétszórtsága. Legérzékenyebben Rákóczi művei kiadásának évszázados megoldatlansága. Két és fél évszázad óta — csak kevesek által ismert — kéziratban maradt munkák, jobbára elavult kiadások s némely megbízhatatlan fordítások, itthon csupán mikrofilmen hozzáférhető szerzői kéziratok, a kutatások nehézsége, egyenetlensége — íme, ez jellemzi a jelenlegi helyzetet. A szerző halála után a Rákóczi-kéziratok viszontagságos sorsa, majd a bécsi cenzúra tilalma, azután a feudális-konzervatív akadémiai körök tudománypolitikája és tudós generációk mulasztása következtében alakult ki ez a tarthatatlan állapot.

A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága 1875-ben tervbe vette II. Rákóczi Ferenc összes munkáinak kiadását, de egy év múlva lemondott erről a tervéről, s csak az Archi-vum Rákóczianum csonka sorozata valósult meg belőle. A felszabadulás után az ötvenes—hat-vanas években szintén fölmerült Rákóczi egyes művei kiadásának gondolata, de megoldatlan belső viták miatt a megvalósulásig nem jutott el.

A jelenlegi vállalkozás méretei szerényebbek: ez év folyamán megalakult szerkesztő bizott-ság (Benda Kálmán, Esze Tamás, Gyenis Vilmos, Heckenast Gusztáv, Hopp Lajos sorozatszer-kesztő, Köpeczi Béla szerkesztő bizottsági elnök, R. Várkonyi Ágnes sorozatszerkesztő) tervei realisabbak. A tervezett Rákóczi-kiadás nem terjed ki a szerző összes műveire. Rákóczi Művei-nek kritikai kiadása a főművekre s jórészt hozzáférhetetlen francia és latin nyelvű kéziratok és magyar fordításuk szövegének tudományos igényű kiadására korlátozódik. Az akadémiai új Rákóczi-sorozat kötetét több nyelvűek lesznek, attól függően, hogy a szerző az alapszöveget csak latinul (Confessio, Meditationes Anni 1723), csak franciául (Mémoires, Réflexions...) vagy mindkét nyelven (Meditationes — Méditations, Tractatus de potestate — Traité de la puissance, Admonitiones — Decrets, Aspiraciones — Aspirations) írta. Az utóbbi esetben a keletkezéstör-ténet menete, a szerzői időrend dönti el, hogy a magyar fordítás a latin vagy a francia változat-ból készül-e.

Rákóczi Művei kritikai kiadásának tervezete az 1973. évi együttes vitaüléseken elfogadott javaslat és előzetes megbeszélések alapján 1974 tavaszára elkészült, s május 3-án az MTA Szö-vegkiadási Bizottsága elé került. A javaslat-tervezetet a szerkesztő bizottság elnöke és a soro-zatszerkesztők terjesztették elő. A vitában részt vettek: Nagy P., Klaniczay T., Stoll B., Benda

K., Gyenis V., Éder L., Kiss J., Gábor E., Köpeczi B., Hopp L. Az elvi és gyakorlati textológiai kérdéseket érintő eredményes és igen hasznos eszmecsere után elfogadott tervezet leszögezi, hogy Rákóczi Műveinek kiadása az akadémiai textológiai szabályzat elveinek szem előtt tartásával készül. A kiadás alapjául az író sajátkezű, saját kézjeggyel ellátott kéziratok, ill. ezek mikrofilmjei, variánsul pedig korabeli kéziratmásolatok szolgálnak. A hiteles (de modern központozású és helyesírási) alapszöveg, a lapalji szövegkritikai jegyzetek, a kutatási eredményeket kritikailag összefoglaló, megbízható szakszerű apparátus, a kötetenként két lektor által átvizsgált és szükség szerint különböző specialistákkal átnézetett, mértéktartó jegyzetapparátussal (magyar és francia nyelvű jegyzetekkel) ellátott öt-, esetleg hatkötetes Rákóczi-sorozat a további kutatások szilárd bázisául szolgál. A tárgyi apparátus tartalmazza a kiadás módszeréről és elveiről szóló általános bevezetést, az egyes kötetek kiadási módszerével kapcsolatos útbaigazítást, továbbá kötetenként a kézírathagyományra, a kéziratok sorsára, írásmódjára, egyesek kiadástörténetére, keletkezéstörténetére vonatkozó tömör összegezéseket is.

Az irodalomtörténészek, historiográfusok és más specialisták együttműködésével megvalósítandó Rákóczi-kiadás irányító, sorozatszerkesztési, sajtó alá rendezői, fordítói, szaklektori és speciális lektori munkálatainak közös gondja, a hosszú távú, mintegy évtizedes (1974–1984) akadémiai textológiai vállalkozás ügye, a Szövegkiadási Bizottság jóváhagyása után, a Rákóczi Művei kritikai kiadás szerkesztő bizottságának hatáskörébe került. A továbbiakban a Köpeczi B. elnöketével működő és a sorozatszerkesztők által „koordinált” szerkesztőség hivatott a Rákóczi-sorozat kiadási és lektori munkálatai közben fölmerülő elvi problémák tisztázására. A szerkesztő bizottság szükség esetén a Szövegkiadási Bizottsághoz fordul (amelynek évenként röviden beszámol a munka állásáról).

A szerkesztő bizottság június 18-i ülésén hozzálatott a körültekintően kimunkált „ütemterv” megvalósításához. Napirendre kerültek az I. kötet (Mémoires — Emlékiratok, sajtó alá rend. Köpeczi B.) előkészítésének problémái, amelynek 1975 első feléig el kell készülnie, hogy az évfordulóra sorozatnyitó kötetként megjelenhessen. Az első kötet szaklektora Benda K. és R. Várkonyi Á., speciális hadtörténeti szempontból Perjés Géza lektorálja. Az Emlékiratok (átdolgozott) magyar fordítását Vas István készíti el. — További lépésként, az első kötet folyamatos előkészítése mellett, a II. kötet (Confessio — Vallomások) kérdései kerülnek a szerkesztő bizottság elé. Sajtó alá rendezője R. Várkonyi Á. Javaslatba került szaklektora Tolnai G. és Hopp L., speciális (filozófiai, teológiai, latin irodalmi stb.) szempontból átnézi Bán I., Esze T., Mátrai L. és Mezei L. Magyarra fordítása még megoldandó nehéz feladat.

A következő kötetek előkészítésének megindítására folyamatosan kerül sor 1975-ben. A III. kötet sajtó alá rendezését Gyenis V. és Szőrényi L. vállalták; a IV. kötetét Köpeczi B., az V. kötet sajtó alá rendezését Hopp L. és Szőrényi L. végezné, Bán I., Benda K., Mezei L., Tarnai A. és mások lektori közreműködésével. Egy esetleges VI. kötetben Rákóczi kisebb munkái, hazai publicisztikai írásai, kiáltványai, diplomáciai dialógusai, katonai fejtegetései, beszédei, előterjesztései, imádságai, versei, emigrációban írt politikai emlékiratai stb. egybegyűjtve kerüljenek kiadásra. Ehhez Esze Tamás több évtizedes kutatómunkája adna támaszt. Az egyes kötetek szaklektori, speciális lektori, fordítói, nyelvi lektori, szakértői „gárdá”-jának kialakulása az előrehaladott munkakövetelményeitől, az egyes sajtó alá rendezők elgondolásától s a szerkesztő bizottság véleményétől, ill. a szakemberek hajlandóságától függ.

A rendkívül munkaigényes, komplex témájú kötetekből álló sorozat szövegkiadási munkálatai alapvető feltételeinek és folyamatosságának biztosítására akadémiai céltámogatásra van szükség. Az MTA Társadalomtudományi Főosztálya által biztosított anyagi támogatás felhasználásának ellenőrzéséről — az egyes kötetek sajtó alá rendezőinek felügyeletével — az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya gondoskodik. Az MTA I. és II. Osztálya támogatásával megindult Rákóczi-sorozat tervtémája 1974-től belekerült az érvényben levő ún. középtávú (1972–1975) állami intézeti kutatási programba, a Történettudományi Intézet I. Magyar osztálya, ill. a XVIII. századi osztály tudományos tervébe, s folytatólag átkerül a következő (1976 utáni) tervidőszak programjába is. Így az egyes kötetek elkészülési sorrendben s megfelelő időben átkerülnek a távlati intézeti kiadványtervből az Akadémiai Kiadó éves kiadási tervébe. Rákóczi Műveinek kritikai kiadása évszázados késéssel, kb. egy évtizedes koncentrált erőfeszítés vállalásával, az MTA és az Akadémiai Kiadó támogatása, a Történettudományi Intézet I. Magyar osztálya és az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya összefogása révén, egyetemi szakemberek, a Rákóczi-kor kutatóinak segítségével, egyetértésével a megvalósulás kezdeti, de biztató szakaszába jutott.

A Rákóczi-szabadságharc és kuruc emigráció történeti-társadalmi, ill. művelődéstörténeti szempontú kutatása szerény módon, váltakozó intenzitással folyt az elmúlt három évtizedben. Pedig a jelentőségéhez képest meglehetősen feltáratlanul maradt terület nemzeti, társadalmi, állami, kultúrhistoriai problematikája szorosan összefügg a XVII. és XVIII. század fordulójára körüli évtizedekkel, a nemzeti abszolutizmus kérdéskörének, a magyarországi s kelet-közép-európai korai felvilágosodás széles medrére fejlődési folyamatának tanulmányozásával. Az újra

erőteljesebbé vált Rákóczi-kori munkálatok arra hivatottak, hogy előkészítsék a kuruc függetlenségi háború és emigráció hiteles történetének megírását, előtérbe helyezték eszmetörténeti összefüggéseinek vizsgálatát, európai vonzásokra pontosabb meghatározását, elősegítsék a kulturális és irodalmi fejlődés szakaszainak tisztázására, a késői barokk irodalmi tudatára, irodalomelméleti kérdéseire, különösen műfajaira, nyelvi és stílustörténeti problémáira, a periodizációra stb. irányuló újabb kutatásokat.

Azon túlmenően, hogy a Rákóczi-szabadságharc és kuruc emigráció kutatása a magyar felvilágosodást megelőző mintegy fél évszázad föltárásának hatókörébe tartozik, különös hangsúly esik a Rákóczi-korszak politikai, szellemi, irodalmi örökségének a későbbi hazai fejlődéstörténet szemszögéből történő tanulmányozására. A magyar történelem és művelődéstörténet egy kiemelkedő időszakának a történeti fejlődésben elfoglalt helyéről van szó, s mindarról, amit a Rákóczi-hagyomány a következő évszázadokban — a XVIII. századi parasztmozgalmakban, a felvilágosodás, a romantika, a reformtörekvések idején s 1848 előkészítésében, a magyar történelem különböző szféráiban, a XVIII. és XIX. század közgondolkodásában, a XIX. és XX. század fordulója körül — egészen napjainkig betöltött. A lezáratlan viták fölélesztésével, a nem egynemű Rákóczi-hagyomány differenciált tanulmányozásával, a kuruc fejedelem örökségének ápolásával szocialista kultúránk csak gazdagodni fog. Rákóczi Művei kritikai kiadása munkálatainak megindulása kezdeményező hozzájárulás a fejedelem születése közelgő 300. évfordulója méltó megünneplésének előkészületeihez.

Hopp Lajos

Konferencia a magyar—orosz, magyar—ukrán irodalmi kapcsolatokról

A Magyar—Szovjet Baráti Társaság Országos Elnöksége mellett működő orosz nyelv- és irodalomtanárok országos szekciója (MAPRJAL) 1975. február 24—25-én, Budapesten az MSZBT Gorkij fasori székházában a címben jelzett témáról rendkívül színvonalas konferenciát rendezett. A résztvevők Budapest, Eger, Nyíregyháza, Szeged, Pécs és Szolnok russisztái, ukrainistái közül kerültek ki, egyetemi és főiskolai előadók mellett neves műfordítók, szerkesztők, könyvtárosok, tudományos kutatók és egyetemi hallgatók adták elő 10—15 perces előadások keretében kutatásaik újabb eredményeit, melyeket élénk vita követett.

Az MSZBT nevében Nagy Mária főtktár, az MTA I. Osztályában Hadrovics László köszöntötte a konferenciát. Ezután hangzott el Sziklay László bevezetője, amely az orosz—magyar, illetve az ukrán—magyar irodalmi kapcsolatok tágabb érvényű, keletközép-európai jellegű tanulmányozására buzdított. A többi ülészakasz szekciókban zajlott le: tipológiai, kapcsolat-történeti, illetve műfordítási szekciókra oszlott a konferencia. A tematika rendkívül szerteágazó, időben igen jelentős szakaszt ígért: több előadás foglalkozott az orosz és a magyar felvilágosodás párhuzamos vonásaival, a romantika orosz és magyar költészetével, történet-szemléletével, a dualizmus és a századforduló kapcsolataival, Ady és Blok párhuzamos vizsgálataira is sor került. Tartalmas előadás mutatta be az ifjú Lukács György és az orosz formalisták elméleti rendszerében központi helyet elfoglaló forma kategóriájának értelmezését. Sok szó esett a fordítás-irodalom értékeléséről: Szabó Lőrinc Tyutcsjev-tolmácsolásai, az orosz Radnóti-kötet elemzése mellett a mai szovjet irodalom kiemelkedő képviselői (pl. Ajtmatov és Nagibin) magyar megszólaltatásának problémáira is fény derült.

A jól rendezett konferencia több általános tanulsággal szolgált a komparatiztika művelőinek, s újabb ösztönzést adott e tudományág kutatására. Az ülészakasz elnöki tisztét ellátók (Elbert János, Rab Zsuzsa, Péter Mihály, H. Lukács Borbála, Fenyvesi István, Scher Vera, Szőke György) egybehangolt tevékenysége hozzájárult a konferencia sikeréhez.

F. I.

Világirodalmi kérdésekről
és a magyar irodalom világirodalmi kapcsolatairól szólnak a

MODERN FILOLÓGIAI FÜZETEK

Ára füzve

1. SÜPEK OTTÓ
Villon Kis Testamentumának keletkezése 12,— Ft
2. LAKITS PÁL
A kaland változásai. Az ófrancia udvari novella történetéhez 12,— Ft
3. SARBU ALADÁR
Szocialista realista törekvések a modern angol regényben 13,— Ft
4. GYŐRI JUDIT
Thomas Mann Magyarországon 19,— Ft
5. TOLNAI GÁBOR
Federico Garcia Lorca 17,— Ft
6. TARNAI ANDOR
Extra Hungarian non est vita
Egy szállóige történetéhez 11,— Ft
7. HANKISS ELEMÉR
Az irodalmi kifejezésformák lélektana 20,— Ft
8. PÉTER MIHÁLY
Tvardovszkij poémáinak költői nyelve 29,— Ft
9. EGRI PÉTER
Kafka- és Proust-indítások Déry művészetében 17,— Ft
10. SZÉLL ZSUZSA
Válság és regény. Kísérlet Rilke, Kafka, Musil és Broch epikájának értelmezéséhez 10,— Ft
11. MAGYAR MIKLÓS
Regény vagy „új regény” 18,— Ft
12. MOHAY BÉLA
Ford Madox Ford írói világképe 17,— Ft

Ára fűzve

13. KRAMMER JENŐ	
Ödön von Horváth	17,— Ft
14. HOPP LAJOS	
A lengyel—magyar hagyományok újjászületése	18,— Ft
15. DOMOKOS PÉTER	
A finn irodalom fogadtatása Magyarországon	20,— Ft
16. IMRE LÁSZLÓ	
Brjusov és az orosz szimbolista regény	14,— Ft
17. SALYÁMOSY MIKLÓS	
Magyar irodalom Németországban 1913—1933	19,— Ft
18. ABÁDI NAGY ZOLTÁN	
Swift, a szatirikus és a tervező	18,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1975. 11. 27. — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív

75.1520 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

JÓKAI MÓR SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

Krónika

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1974. évi tevékenysége	255
Az Irodalomtudományi Intézet 1974-ben megjelent kiadványai	257
Paku Imre (1910-1975) (Vargha Kálmán)	258
Rákóczi Művei kritikai kiadása megindulásáról (Hopp Lajos)	258
Konferencia a magyar—oros, magyar—ukrán irodalmi kapcsolatokról (F.I.)	260

СОДЕРЖАНИЕ

Боронкаи, И.: Риторическая образованность Яноша Витязя	129
Хопп, Л.: Польско—венгерские традиции в литературе восстания Ракоци и эмиграции	145
Х. Лукач, Б.: Религия в литературе декабристов и в раннем венгерском романтизме	158
Агарди, П.: Из историографии венгерского литературоведения после освобождения	170

Краткие сообщения

Блазович, Л.: Рансан и «старейшая легенда короля Иштвана»	186
Килян, И.: Школьная драма о царе Петре 1 из 1698 года	188
Верош, И.: К источникам памфлета Йозефа Телеки	192
Пастор, Э.: Сообщения о смерти Софии Тэрэк, жены Ференца Казинци	193
Шыте, Б.: Йозеф Катона — автор сообщения «К отечественному художничеству и художникам»?	195
Беньеш, М.: Данные о жизни Йозефа Пружински	196
Де Бартоломеис, М.: Предполагаемые реминисценции Леопарди в стихотворении Арпада Тота	197

Анализ художественного произведения

Келемен, П.: Глубины и грани чуда (Костоланы: Д.: Сейчас мне снится цветные чернила)	200
--	-----

Документация

Варга, И.: Венгерские студенты в университете г. Падуа на рубеже 15—16 столетия	211
Катона, Г.: Траурные стихотворения, написанные на смерть Миклоша Зрини, изданные в Лондоне в 1665 году	218
В. Буша, М.: Неизвестное письмо Ференца Казинци к Йозефу Дежёфи	225
Риго, Л.: Два письма Яноша Араня к Густаву Эмиху	228

Обзор

Кёпечи, Бела: Идея, история, литература (Вайда Дьердь, М.)	230
Чаподи, Чаба: The Corvinian Library (Курц, А.)	231
Мартинко, Андраш: Поэт, произведении окружение (Вебер, А.)	233
Воспоминания об Эндре Ади (Петер, Л.)	235
Раба, Дьердь: Лёринц Сабо (Немет Г., Б.)	239
Б. Надь Ласло: Логика зрелища (Лакатош, А.)	241

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Elfizetési díj: 66, Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Elfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

SOMMAIRE

<i>Boronkai, I.</i> : L'instruction rhétorique de János Vitéz	129
<i>Hopp, L.</i> : Traditions polono-hongroises dans la littérature de la guerre d'indépendance et de l'émigration de Rákóczi	145
<i>H. Lukács, B.</i> : La religion dans la littérature décabriste et dans le romantisme hongrois précoce	158
<i>Agárdi, P.</i> : Une coupe de l'historiographie littéraire hongroise d'après la libération	170

Bulletin

<i>Blazovich, L.</i> : Ransanus et la „légende d'Étienne la plus ancienne”	186
<i>Kilián, I.</i> : Une pièce scolaire sur Pierre le Grand, empereur des Russes, de 1698	188
<i>Vörös, I.</i> : Aux sources de l'écrit polémique de József Teleki	192
<i>Pásztor, E.</i> : Données sur la mort de Zsófia Török, femme de Ferenc Kazinczy	193
<i>Sütő, J.</i> : Est-ce que c'est József Katona qui a écrit l'article intitulée „A 'Honnyai Művészség és Művészek eránt” („Sur l'art et les artistes de notre pays“)?	195
<i>Bényei, M.</i> : Contributions à la vie de József Pruzsinszky	196
<i>De Bartolomeis, M.</i> : Réminiscences de Leopardi dans un poème d'Árpád Tóth?	197

Analyse d'ouvrage

<i>Kelemen, P.</i> : Les profondeurs et limites du miracle (Dezső Kosztolányi: <i>Maintenant je rêve sur des encres de couleur</i>)	200
--	-----

Documents

<i>Varga, I.</i> : Étudiants hongrois à l'université de Padoue au tournant des XV ^e , et XVI ^e , siècles	211
<i>Kathona, G.</i> : Poèmes funèbres, parus à Londres en 1665, à la mort de Miklós Zrínyi	218
<i>V. Busa, M.</i> : Une lettre inconnue de Ferenc Kazinczy à József Dessewffy	225
<i>Rigó, L.</i> : Deux lettres de János Arany à Gusztáv Emich	228

Revue

Béla Köpeczi: Eszme, történelem, irodalom (Idée, histoire, littérature) (<i>Vajda, Gy. M.</i>)	230
Csaba Csapodi: The Corvinian Library (<i>Kurcz, Á.</i>)	231
András Martinkó: Költő, mű és környezet (Poète, oeuvre et milieu) (<i>Weber, A.</i>)	233
Emlékezések Ady Endréről. (Souvenirs sur Endre Ady) (<i>Péter, L.</i>)	235
György Rába: Lőrinc Szabó (<i>Németh, G. B.</i>)	239
László B. Nagy: A látvány logikája. (La logique du spectacle.) (<i>Lakatos, A.</i>)	241